

2 - Numarada var

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

VIII

KELÂM İLMİNE
GİRİŞ

VE

Mutezile Mütakellimlerinden Amr bin Bahril
Cahiz'in Kitaplarından parçalar

Yazan
Nafiz Danışman

SON HAVADİS MATBAASI - Ankara

1 9 5 5

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

VIII

KELÂM İLMİNE
GİRİŞ

VE

Mutezile Mütakallimlerinden Amr bin Bahril
Cahiz'in Kitaplarından parçalar

Yazan
Nafiz Danışman

SON HAVADİS MATBAASI — Ankara

1 9 5 5

ÖNSÖZ

Bu kitap, İslam mütefekkirlerinin atırlarca uğraştıkları bir ilmin mukaddimesi yerindedir. İslam dünyasında naklî ve akilî temayüllerin çarpıştığı ve dindarlarla serbest düşünce sahiplerinin uğraştıkları bahisler hakkında bir fikir edinmek için bu kitabı okumak faydalı olur. Mamafih biraz dikkatli okunursa, bu mevzu ve cereyanların tarakkî ve inhitatımızla alâkalı oldukları da görülür. İslam dünyasında kanaatlerin çarpıştığı ve tenkid hareketinin kuvvetli olduğu günlerde, İslamların fikrî seviyesi hakikaten üstün idi. Vaktâki, tenkidin sesi kesildi; fikirler uyuştu; okuma, öğrenme ve derin düşünme ihtiyacı kalktı; o zaman İslam dünyasında fikrî ve siyasî çöküntüler başladı.

Okuyucularımıza bu alanda daha geniş bir fikir vermek için, tamamlayıcı mahiyette başka kitaplar da sunmayı faydalı buluyoruz. Ezcümle "İslam akidesinin kur'andaki şekli" hakkında bir kitaptan sonra "İslam akidesini, muhtelif fırkalar nasıl görüyorlar" mevzu'unda bir kitap sunmak istiyoruz.

Kelâm ilminin bahislerini asrî bir üslub ve zihniyetle ifade etmek, yani onuncu asrın sinasinden koparıp asrımıza mal etmek istediğimiz her halde kimsenin gözünden kaçmayacaktır.

Kitabın sonunda Câhızın eserlerinden örnekler vermeyi de faydalı bulduk. Câhız dokuzuncu yüzyılda, yani İslam dünyasında ilim hareketinin başladığı devirde yaşamış olup, akılcı «rotionaliste» Mu'tezile fırkasının büyük simalarındandı. Onun kitaplarından verdiğimiz örnekler, akıl, kıyas ve muhakemenin, o devrin tefekküründe ne büyük bir rol oynadıklarını göstermeleri bakımından ehemmiyetlidir.

Kitabül Hayayandan Tercüme ettiğimiz parçalar tenkid, sosyolojik görüşler, hayvanat, fizik, tabiiye ve felsefeyle ilgilidirler. Kitabül Beyan vel Tebeyyünden tercüme ettiğimiz bahis te bizi hayli düşündürülebilir. Kitabü Fazâil el - Etrak veya "Türk meziyetlerinin kitabından" aldığımız parçalar, Câhızın ilmi tefekkürdeki tarafsızlığına şaheser bir örnek teşkil eder. Kitabül Buhalâ'dan çevirdiğimiz mizahî hikâyelerde bile, hisset ve cimriliğin akıl ve mantık diliyle konuştukları görülüyor. Kitabül Mahâsin vel Azdad'ta Câhız, her konuyu iyi ve kötü cephelerinden tedkik etmenin lüzumunu anlatmak istiyor. Buna, tarihten ve gündelik hayat vakalarından bitmez tükenmez misaller veriyor. Kelâm bahsinden sonra Câhızdan naklettiğimiz bu parçaların zevkli bir alakayla okunacaklarını ümid ederim.

Nafiz DANIŞMAN

1 — LUGATTE VE İLMÎ İSTILAHTA KELÂM NE DEMEK?

Lûgatte kelâm, anlaşma vasıtası olan söz demektir. Müşahhas surette kelâm, bir söz, bir ibare, bir cümle veya bir metin olduğu gibi aynı vazifeyi görebilecek belirli bir hat veya bir işaret de olur. Kelâm sesle ifade edildiği takdirde (Lafız) veyahut (Kavl) ismini alır. Yazı ile ifade edildiği zaman kitabet veya hat ismini alır. İşaretle ifade edilirse resim veya remiz isimlerini alabilir.

Mütekellimlere göre mücerred manadaki kelâm, kafada tekevvün eden fikrin ta kendisidir. Bu fikir; bir düşünce, bir arzu, iyi veya kötü bir duygu, bir niyet veya bir tasavvur olabilir. Bu tarife göre kelâm, sesin, hattın veya işaretin kendisi değildir. Daha açık bir tabirle kelâm başka şey; lâfız, kavl, harf, hat, resim, remiz başka şeylerdir. Dolayısıyla İslâm'da eski fakih ve mütekellimlerin bir kısmı - ki bunların en büyükleri arasında Ebu Hanife, Eş'ari, Matürîdî, Bakıllânî Gazâlî, Râzî, gibi büyük şahsiyetler vardır - Kur'ana, Allahın sözü (Kelâmül Lâh) derken, cümle ve ibarelerinin mazmununu, yâni bu cümlelerin ihtiva ettikleri ilâhî emirleri ve öğrettikleri yüksek hakikatleri kasd etmişlerdir. Mütekellimlerin diğer bir kısmı - ki bunlar arasında Mutezile reisleri bulunmaktadır - kelâmın bilhassa lügavî manasına kaçarak Kur'ana, kitap ve mushaflarda emsaline rastlanan bir harf ve bir ses demişlerdir. Bu yüzdendir ki, Ebu Hanife ve Eşariler Kur'ana ezeli nazarile bakmış ve mecazî bir surette onun Levhi Mahfuzda ezelden beri mevcut olduğunu söylemişken, ikincileri yani Mutezile, Kur'ana harf nazarile bakmışlar ve onun mahlûk (yaradılmış) ve ezeliyetle hiç alâkası olmayan yeni bir eser olduğunu söylemişlerdi. Bunlara göre Kur'an, Allahın elçisi olan Hazreti Muhammedin dimağına vahiy tarihiyle nazil olmaktan ziyade Hazreti Muhammedin ağızından çıkmış ve Kur'an çapında söz söylemiş insanların eksik olmadıkları iddia edilmiş bulunmaktadır.

Gerçi kelâmın yalnız lûgat bakımından - müşahhas veya mücerred medullarına göre - birbirine zıd iki manada anlaşılmış olması bir tesadüf veya hatâ eseri değildir. Bu uzlaşmazlığın kökleri, ilerde görüleceği gibi, daha derinlerde aranacaktır. Mamafih şunu da ilâve edelimki (kelâm sözünü mücerred bir mânada anlayan İslâm mütekellimleri, Allahın kelâmını kulların kelâmından tamamen ayırd etmiş-

lerdir. Onlara göre biz kulların kelâmını, bu kulların ağızlarından çıkan ve sesle ifade edilen lâfızlariyle duyarız; yahut da elleriyle yazdıkları hat, çizdikleri resim ve kullandıkları sair işaret ve vasıtalar ile anlarız; halbuki Allahın, peygamberlerine ve temiz kullarına telkin ettiği kelâmı kendilerinden başkaları duymaz. Meselâ Allahın kendi Kelîmi olan Musa ile konuşmasını, ilk mütekellimler şöyle izah etmişler: Allahın kelâmı, Hazreti Musa'nın şuûruna yanındaki ağaçtan aksetmiştir. Fakat bu izahı muknî bulmayan sonraki mütekellimler başka bir izah bularak demişler ki: Allahın kelâmı Hazreti Musa'nın şuûruna her yandan ve her yönden, müşterek his vasıtasıyla ulaşmıştır. Netekim Hazreti Muhammed'e vahiy ancak vecid ve istiğrâka daldığı zaman, nazil olurdu. Bu müddet esnasında Allahın kelâmı, Peygamberimizin kulaklarına zil sesleri gibi aksederdi, veyahut insan kılığına giren ve yalnız Hazreti Muhammed tarafından görülen Cibril vasıtasıyla telkin edilirdi. Allah taâlânın Hazreti Muhammed'e olan bu hitabını yanındaki âdemilerden kimse duymazdı.

Bütün bu söylediklerimizden anlaşıldığına göre (kelâm lûgat bakımından üç ayrı mânaya gelmektedir.

- 1 — Kelâm, muayyen bir fikir ifade eden söz veya lâfız demektir.
- 2 — Kelâm, sözün kendisi değil fakat sözün ifade ettiği mânadır.
- 3 — Allahın kelâmı, kullarının kelâmından farklıdır. Kulların kelâmını herkes kendi duygu cihazlariyle kavradığı halde, Allahın kelâmını yalnız peygamberlerin veya onların mertebelerine erişmiş olan kimselerin kulakları duyar.

İlmî istilahta kelâm ise büsbütün başka bir manaya gelir. İmam Fahrettin Râzî (Muhtasarü Usulil Din) kitabında (1) kelâm ilmini şöyle tarif eder: «Allah taâlânın zâtından, sıfatlarından ve mebbe, ve maâdın mümkinât ile ilgili bulunan ahvalinden, İslâm kanununa göre bahseden fenne, istilahta kelâm ilmi denir.» (2)

Selâhiyetli bir İslâm mütekellimi tarafından verilen bu tarife göre, kelâm fenninde, Allahın zâtından ve sıfatlarından, varlığın başlangıcı ve sonu hakkında aklın kabul edebileceği imkânlardan İslâm düşüncesinin prensiplerine göre bahsedilmektedir.

Bu manaya göre lûgatın ifade ettiği (kelâm) sözü ile istilahtaki kelâm) sözü arasında hiç bir münasebet görülmemektedir. Bu tarife

(1) Kitabül Maâlimin muhtasarı

göre, din felsefesiyle uğraşan bir ilim mânasına gelebilen kelâm mefhumunun Arap kaynaklarına yabancı olması lâzım geliyor. Zaten bu mefhumun yabancı düşünce ile alâkadar olduğu muhtelif vesilelerle anlaşılmaktadır; ezcümle, Sâdettin Teftâzânî bu kelimenin medlulunu sekiz ayrı şekilde izah ederken müphemliği aydınlatacak yerde bizi büsbütün tereddüde düşürüyor. Bir kelimenin, sekiz ayrı mânaya gelmesine veyahut sekiz muhtelif surette tefsir edilmesine imkân yoktur. Gerçi kelâm ve tekellümün mücerred mânası ile düşünmek anlamı arasında sıkı bir münasebet vardır. Dolayısıyla düşünmek suretinde telâkki edeceğimiz kelâm ve tekellüm anlamları ile Allahın kelâmı arasındaki bu münasebet üzerinde durabiliriz. Fakat İslâmların fakih ve mütekellimleri bu münasebet ve ilgi ile meşgul olmamışlardır. Ancak teftâzânî'nin bu tariflerinden birinde, kelâm ilminden maksud olan şeyin, Allah kelâmı olduğunu söylüyor. Fakat Allah kelâmından bahsederken, bilvesile veyahut bizzarure, Allahın zatından bahsedildiğini söylemiyor. Halbuki kelâm ilminin rüknü, Allahın zâtî ve fi'î sıfatları olup burada Allahın kelâmı olan Kur'an, tâlî bir bahis halinde tetkik edilmektedir. Buna karşılık, Siryânî, ve İbrânî dillerinde ve bilhassa Yunanca konuşma ve düşünme sözleri arasında iltibas davet edecek derecede yakınlık ve benzerlik vardır. Hattâ Yunanca konuşma mânasına gelen (logos) kelimesiyle düşünme mânasına gelen (legos) kelimesinin mahrecleri birbirlerine çok yakın bulunmaktadır. İslâmcı müstesriklerden D. B. Macdonald, (The Story of İslâm theology) kitabında (logos sözünün karşılığı olan mantık veya kelâm tabirinin, böyle bir iltibas neticesinde, düşünme mânasına gelen (legos) kelimesinin yerine kaim olduğunu iddia etmekte ve bu tesmiyenin Arapçaya galat olarak intikal ettiğini şöylece tâliletmektedir: İslâm dîni Suriye ve Irak ovalarına yayılınca, Şark kilisasına bağlı veyahut Şark kilisasından türemiş Siryanî, Nasturî, Yakubî kilisalarının mensupları ile ilk İslâm mütekellimleri arasında sık sık vukubulan münakaşa ve münazaralarda, bu iki Yunanca kelimenin zikredildiği ve bu münasebetle Yunanca (legos) veya düşünme sözünün, Arapçaya (logos) mantık veya kelâm tarzında geçmiş olmasından bahsetmektedir ki, bu, olmayacak şeylerden değildir. D. B. Macdonald'ın bu mütââlâsını Şehristânî, Elmîel vel Nihal kitabında şu suretle teyid ediyor: «Mut'ezilenin ileri gelenleri, Halife Memun zamanında tercüme ve tefsir edilen felsefe kitaplarını mütalâa ettiler. Burada buldukları tefekkür tarzlarını kendi fikirleriyle karıştırarak İslâm ilimleri arasına (kelâm) adında bir fen soktular.»

Mamafih mütekellimler arasında mustalah olan kelâm sözünün

ashı ne olursa olsun; Yunanca, İbranice veya Sıryanice olsun; kelâm sözünün yabancılığı, müsemmanın İslâm tefekküründe oynadığı rolü kıymetten düşürmez. Diller birbirlerinden daima müteesir olurlar. Bu gibi karşılıklı tesirler medeniyetin ilerlemesi ve insan düşüncesinin tekâmülü için zarurîdirler.

2 — İSLÂMDA KELÂM İLMİNİN MENŞEİ

İslâmda kelâm ilminin kaynağı «Allah» fikridir. Bu bapta daha dikkatli ve sahih olmak için şöyle demek daha münasiptir: Kelâm ilmi, Hazreti Muhammedin bize öğrettiği Allah fikrinden neş'et etmiştir. Zira Hazreti Muhammedten hayli zaman evvel Araplar arasında Allah fikri mevcut idi. Üçüncü Askı sahibi Züheyr bin Ebî Sülmâ Allahtan şöyle bahseder:

**İçinizdekini Allahtan saklamayınız
Siz bunu saklamak istedikçe belli olur.
Allah bunun hesabını ya ahirette sorar,
Veyahut yakın bir zamanda intikamını alır.**

Peygamberin cediti Abdül Muttalib, Mekkenin Ebrehe tarafından muhasarası sırasında Âilaha şöyle yalvarmıştır: Allahım, kişi dediğin kendi malını kayırır, Sen de kendi malını kayır. Burada Allahın malından maksat, Kâbedir. Sonra, Abdül Muttalip kendi oğullarından birisi olan Peygamberimizin babasına da Abdullah (yani Allahın kulu) adını vermiştir. Şu kadar varki Arapların Allahtan başka Lât, Menât, Uzza, Hübel gibi ilâhları da vardı. Gerçi Allah onların nazarında bütün bu ilâhların üstünde sayılmakla beraber, bu ilâhlar kullar ile Allah arasında, birer vasıta teşkil ediyorlardı. Fakat zamanla bu ilâhların ehemmiyeti artmış ve Allaha âdeta ortak (şerik) olmuşlardı. Halbuki Hazreti Muhammed'in bize öğrettiği Allah Tektir, ortağı yoktur, Onun ne çocuğu ne dengi vardır. Mekke'de Hazreti Muhammed'e nâzil olan İhlas suresinde Allah şöyle tanıtılır: «De ki Allah Tektir, Samedtir (en büyük mercidir), ne doğurur ne doğar, ve cna hiç kimse eşit olamaz». Binaenaleyh Hazreti Muhammed'in Araplara ve bütün İslâmlara öğrettiği Allah düşüncesi, İslâmiyetten önceki Allah düşüncesinden farklıdır. Cahiliyye Arapları Allah ile birlikte başka ilâhlara taptıkları için müşrik sayılırlardı. Araplardan Hazreti Muhammed'in Allah düşüncesini red edenler de kâfir sayılırlardı. Dolayı-

siyle Hazreti Muhammed'in tek Allah düşüncesi, İslâm diyanetinin esaslı rüknüdür.» Allahtan başka tanrı bulunmadığına ve Muhammed'in Allah elçisi olduğuna inanırım» demiyen bir kimse müslüman olamaz.

Tek ve ortaksız Allahın âşkı olan Hazreti Muhammedin va'yine peygamberliği müddetince nazil olan Kur'an sureleri, Allahın azame-tini öyle belîğ ve cazib bir surette vafederler ki, Allahın bu vasıflarını öğrenip Ona bağlanmamak kabil değildir. Fakat bu vasıfların çeşitli mânaları, edebî ve mecazî mahiyetteki medlülleri, kötü niyetli münafıklara ve muhalif kâfirlere itiraz imkânları vermişti. Bunlar, müminlerin kanaatlerini sarsmak ve müslüman olmak isteyen müşrikleri hidayet yolundan şaşırtmak için, Allahın sözlerinde bir tenâkuzun bulunduğunu ileri sürerlerdi. Hele İslâm dinine, sırf inaddî menfaatler sağlamak, canlarını kurtarmak veyahut mal ve şöretlerini kayırmak maksadiyle, giren imansızlar, fırsat buldukça şüphelerinin zehirlerini etrafa saçmışlardı. İslâm kılığına giren Mekke Yahudileri ve Hıristiyanları bu münafıkların başında geliyorlardı.

Şehristânî, Elmilel vel Nihal kitabının dördüncü mukaddimesinde, bu noktayı şu sözlerle belirtmektedir: bunlar, Allahın zâtı hakkında münakaşaya girmiş, Celâleti hakkında fikir yürütmüş, Allahın fi'illeri hakkında ulu orta söz söylemiş olduklarından, Peygamber onları ileri gitmekten menetmiş ve Allahın şu mealdeki sözleriyle tehdid etmiştir: «Allah, kendi zâtı hakkında münakaşa edenlerin üzerine yıldırımlar yağdırarak onları vurur. Onunla uğraşmak isteyenlerin başına olmayacak şeyler getirir.» Bu gibi haller Peygamberimiz aleyhisselâmın en şevketli, en kuvvetli ve tam sıhhatta olduğu zamanlara rastlamıştı. İki yüzlü münafıklar, dıştan İslâm görünürken içlerinden bozguncu idiler. Onların bu bozgunculuğu, Peygamberin hareket ve fi'illerine ettikleri itirazlardan belli oluyordu. Bu itirazlar kötü tohumlara benzer. Onlardan çıkan şüpheler ise azgın ekine benzerler diyor.

Hazreti Muhammed Medine'de bu gibi münafıklarla uğraşırken nazil olan Elbeyyine suresinin altıncı ayetinde (1) şöyle denmektedir: «Kitab ehlinden olup küfredenlerle müşrikler ilelebet cehennem ateşinde kalacaklar. Onlar, mahlûkatın en kötüleridir.»

İslâmlık Allahın inayeti, ve Hazreti Muhammedin hârikulâde kudret ve zekâsı sayesinde, Arap yarımadasında yayılırken, münafık ve muhaliflerin sesi boğuluyordu. Onların fesad ve entrikaları kâr etmez oldu. Fakat Resülü Ekrem ölünce kabına sığmayan nifak ve mu-

(1) Su : 98 - A : 6

halefet unsurları kudurdu. İslâm dini tehlikeye düştü. Bu durum karşısında ilk İslâm Halifesi Ebu Bekir Hazretleri, lâzım gelen şiddet ve dirayeti gösterdi. Elinde kalan bir avuç müminle dinden ayrılanları doğru yola getirdi, ve büyük bir imanla başlayan cihad ve gaza harpleri münafık ve muhaliflerin seslerini bir daha kıstı. Fakat İslâm fetihleri, tabî'î veya içtima'î engeller karşısında, askeri inkişaf imkânlarını gaybedip İslâm cemiyeti dinamik merhaleden statik merhaleye geçince; İslâm mütefekkirleri, yabancı memleket, yabancı düşünce ve yabancı ilimlerle karşılaştılar. Üstelik, dinî ve siyasi ihtirasların karıştığı yeni hâdiseler cereyan etti. Eski medeniyetlerin kaynaştığı ve muhtelif akidelerin çarpıştığı, ve Araplarca bilinmeyen ruhî ve zihnî istidatların inkişaf ettiği bu memleketlerde, kadim Irak, Mısır, Suriye, Anadolu ve İran itikatları yer yer kendini göstermeğe başladı. Yunan felsefesi, Yahudi ve Hıristiyan tasavvufu ile karışarak İslâmlığa hulûl etmeğe çalıştı; Zerdüştî inanları Mânîlik ve Mezdekîlik safhalarından geçerek İslâmî bir çehre almaya çabaladı; Afganistan ve Sind ülkelerinden getirilen esirlerin beraberlerinde getirdikleri hulûl ve tenasüh itikatları, İslâm düşüncesine sokulmaya başladı. İşte bu karmaşık âlemin içinde yaşayan İslâmların - asılları ne olursa olsun, Arap olsun, İranlı olsun, Bizanslı olsun, eski yerlilerden olsun - iyi veya kötü niyetle, İslâmlığın esaslı rüknü olan Allah düşüncesini tetkik adesesinin altına koyarak münakaşa etmeğe başladılar. Kur'anı ele alarak eski bir alışkanlıkla kendi kafalarına göre tahlile koyuldular. Kimisi Allahın sıfatlarında insânî vasıfların bulunduğunu iddia etmeğe ve Allahın sıfatlarını insani sıfatlara benzeterek bir nevi antropomorfizm yapmağa, kimisi Allaha bir cisim ve şekil vermeğe, kimisi Allah ruhunun Hazreti Ali'ye ve ondan sonra erkek evlâdından birine, veyahut da başka kimselere hulûl ettiğini iddia etmeğe başladı.

Bu yeni Müslümanlar arasında Allahın kelâmında tenakuzun bulunduğu iddia edenlerin düşünme tarzına misal kabilinden bir kaç ayet zikredelim. Bu ayetler bilhassa kazâ ve kader meselesiyle ilgili bulunmaktadırlar.

- 1 — (Su : 99 - A : 8 ve 9) «bir zerrecik hayır yapan hayır görür, ve bir zerrecik kötülük eden kötülük bulur». Bu iki ayette insanların hayır ve şer fiillerine Allahın sarıh bir surette karışmadığı görülür.
- 2 — (Su : 45 - A : 15) «iyilik eden kendine eder, kötülük eden kendine eder. Zaten sonunda Allahın huzuruna döneceksiniz.» Bu ayette ise insanlar iyilik ve kötülüklerinin akıbetlerini göreceklerinden ve ahirette hesap vermek üzere Allahın huzuruna çıkı-

caklarından bahs edilmektedir.

- 3 — (Su : 92 - A : 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11) «Bu dünyada sa'yeniz çeşitlidir: Malından veren ve Allahtan korkan, ve hayra inanmış olan kimseyi muvaffakiyete nâil ederiz. Fakat cimrilik eden ve Allaha al-dırış etmeyip hayra inanmayan kimseyi müşkülâtla karşı karşıya bırakırız». Bu ayetlerde dahî insanlar iyilik ve kötülük etmekte serbest iseler de Allahın iyi kimselere muvaffakiyet imkânlarını bahşedip kötülerini muvaffakiyetsizliğe uğratmasından bahsedilmektedir. Dolayısıyla Allahın insan işlerine müdahalesi şarta bağlı bulunmaktadır.
- 4 — (Su : 42 - A : 26 ve 30) «O (yani Allah) kendi kullarının tövbesini kabul eder, hatalarını affeder, ve yaptıklarınızı bilir; iman edenlerin ve iyilik edenlerin (duasına) icabet eder, ve onlara fazl ve nimetinden ziyadesiyle verir. Kâfirler ise şedid bir azâba mahkûmdurlar... Başınıza gelen her felâket kendi yaptıklarınızın neticesidir. Bununla beraber Allah çoğunu affeder.» Bu iki ayetten dahi iyi ve kötü fiillerin insanlardan sâdir olduklarını ve Allahın iyi insanların tövbesini kabul ettiğini ve hatalarını affettiğini öğreniyoruz.
- 5 — (Su : 41 - A : 47) «iyilik eden kendi nefesine eder. Kötülük eden kendine eder. Allah kullara zulm etmez.» Bu ayette insanların iyilik ve kötülük işlemekte muhtar oldukları daha açık bir surette belirtilmiştir. Zira insanlar kendi suçlarını işlemekte serbest olmasalardı Allahın onlara zulm etmiş olacağına dair zımmî bir işaret var. Şimdi bu kanaatlere muhalif gibi görünen aşağıdaki ayetlerin mealini tedkik edelim.
- 1 — (Su : 95 - A : 5 ve 6) «Biz insanı en iyi terkipte yarattık; sonra da onu aşağıların aşağısına attık. Fakat iman edenler ve iyilik edenler bundan istisna edilmişlerdir; onların minnetsiz mükâfatları vardır.» Bu iki ayet, Allahın insanı en mükemmel bir surette yarattıktan sonra aşağıların aşağısına attığını söylemekle, Âdem oğullarının yaradılıştaki iyi olmakla beraber Allahın gazabına uğramış olup aşağıların aşağısına atılmış olduklarını bize öğretmektedirler. Mamafih Allahın bu eski gazabının hükmünden ancak iyi kimselerin müstesna olduklarını ve mükâfat göreceklerini bildiriyorlar.
- 2 — Su : 64 - A : 3) «O sizi yarattı. Kiminiz kâfir kiminiz mümindir. Allah yaptıklarınızı görür.» Bu ayette insanların doğustan kâfir veya mümin oldukları sarahatle ifade edilmemiş olmakla beraber ayeti bu şekilde anlayanlar vardır.

3 — (Su : 76 - A : 4) «Biz insana yolunu, ya şükredici veya kâfir olarak aydınlattık.» Bu ayeti de evvelki manada tefsir edenler vardır ki insanların doğuştan şâkir veya kâfir olarak yaratıldıklarını iddia ederler.

Bu son iki ayetteki sarâhatsızlığa mukabil, okuyacağımız ayetlerde, insanlar şeytan tarafından fenalığa sürülmekle beraber onların hayr ve şer işlemleri Allahın takdirine bağlıdır denmektedir.

(Su : 35 - A : 7, 8, 9) «Şeytan sizin düşmanınızdır. Onu kendinize düşman biliniz. O kendi fırkasını cehennem ehlinde olmaya davet eder. (Ey Muhammed) kendi kendilerini aldatarak, kendi kötülüklerini hoş görenlere acımp üzülme. Allah istediği kimseyi şaşirtir, istediğini hidayete ulaştırır.) Bu iki ayetten birincisinde şeytanın kendi taraftarlarını cehennem azabına davet ettiği söylenmekte ise de, ikincisinde insanları bizzat Allahın şaşirttiği veya hidayete ulaştırdığı söylenmektedir. Bir de şu ayetin mealini okuyalım:

(Su : 42 - A : 45) «Allahın şaşirttiği kimsenin artık başka velisi bulunamaz». Bu ayette de kötülük eden kimseleri, Allahın şaşirttiği açıkça söylenmiştir. Zaten İslâmın şartlarından biri «ve hayrihi ve şerrihi minallâhi taalâ» demek değildir. Şu kadar ki iyisinin ve kötüsünün Allahtan olduğuna ancak Ehli Sünnet vel Cemaat inanırlar. İslâm dinini akla ve enfüsî adalet mefhumuna uydurmak isteyen bazı kimseler bu kanaatte değildirlere. Onlar, kader meselesini daimi bir münakaşa mevzuu yaptıkları için «kaderiyeciler» veya kaderiye fırkası adıyla yâd edilmeye başladılar. İşte bizim ilerde daha yakından tetkik etmek istediğimiz bu fırka mensuplarına bilâhare Mutezile ismi verilmişti. Bunlar Allahın sıfatlarını ve İslâm akidelerini akıl esaslarına göre tetkik ettikleri için, onlara akılcı mütekellimler denmiştir.

İslâm akidelerini yalnız menkûlâta göre kabul eden Ehli Sünnet vel Cemâat, necâtın yalnız imanda olduğunu ve Allahın işlerine aklın ermediğini iddia ederler. Bilâhare Eş'ariler ismini alan Ehli Sünnet vel Cemâatin mütekellimlerine nakilci mütekellimler denir. Bunlardan imam Gazâli aklın ve felsefenin hatalarını isbata kalkışmıştır. Yine bunlardan birisi olan - ve bu kitabımızda bize âzami derecede rehberlik edecek olan - imam Ebülfetih Şehristanî, der ki: Allah meşiyetinin sebep, illet veya hikmetini sormak bir şeytan işidir. Şehristanî bu fikrini izah ederken Mutezilenin bu ilâhî meşiyete İblis gibi itiraz ettiklerini söylüyor. Şehristanî bu mânada der ki: (1)

(1) Şehristanî el milel vel Nihal S. (9 dan 19 za kadar)

«Belki hilkatte zuhur eden ilk şüphe İblisi lâinin şüphesidir. Bu, onun kendi fikir ve istibdadından, emri ilâhiye itirazından, kendi heveslerine kapılmasından, ve kendisinin ateşten yaratılmış olduğu için, topraktan yaratılan Âdemin üzerinde üstünlük iddia etmesinden doğmuştur. Sonraları, bu şüpheden yedi şüphe daha çıkmış ve hilkate yayılarak insanların zihinlerini bulandırmış. Bid'at ve dalâlet mezhepleri işte bunlardan türemiştir.»

«Bu yedi şüphe Luka, Markus, Yuhanna, Metta incillerinin şerhinde mezkur olup Tevratta dağınık bir halde bulunmaktadırlar. İblis secde emrine itiraz ettikten sonra, kendisiyle melâ'ike arasında geçen konuşma İncilde bir münâzara şeklinde yazılmıştır.»

«Rivayete göre İblis demiş ki: - Allah tâalânın Rabbim olduğunu, kâinatın Rabbi olduğunu Alim ve kadir olduğunu, kudret ve meşiyetinden sorumlu olmadığını, ve bir şeyi isteyince ona, oluver buyurdukta o şeyin oluverdiğini, ve onun Hakim olduğunu teslim ederim. Şu kadar var ki, hikmetinin tecellisi hakkında sorulacak sorularım var.»

«Melâ'ike ona: - Bunlar nelerdir ve kaçtırlar? dediler. mel'un dedi ki: - Yedi tanedirler ve birincisi şudur: Allah beni yaratmadan önce, benden nasıl bir şeyin sâdir olacağını bildiği halde, beni neden yarattı? ve beni yaratmaktaki hikmeti ne idi?»

«İkincisi mâdemki beni kendi irâde ve meşiyeti muktazasınca yarattı, bana ne diye Kendini tanımak ve Ona itaat etmek külfetini yükledi? sonra, benim tâatimden müstefid olmadığı ve mâ'siyetimden mutazarrır olmadığı halde bu külfetin hikmeti nedir?»

«Üçüncüsü, mademki beni yarattı ve bana bu tekliflerde bulundu, ben de Ona karşı olan mârifet ve tâat borcunu kabul edip Onu tanıdım, ve Ona itaat ettim, ne diye Âdeme itaat ve secde etmemi teklif etti? Hele Allahı daha fazla tanımaya ve daha çok saymaya yaramayan bu teklifin hikmeti nedir?»

«Dördüncüsü, mâdemki beni yarattı ve bana mutlak tekliflerden sonra, bu hususî teklifte bulundu, ben de Âdeme secde etmeyeceğimi söyledim, beni niçin cennetten lânetle koğdu? Allaha Senden başkasına secde etmem demekten başka bir suçum olmadığı halde, bana reva gördüğü bu muamelenin hikmeti nedir?»

«Beşincisi, mâdemki beni yarattı ve bana mutlak ve hususî tekliflerde bulundu, ve itâatsizliğim üzerine, beni lânetle koğdu, neden beni Âdeme musallat kıldı? ben de cennete tekrar girerek Âdemi fısıltılarım ile aldatım, ve yasak ağaçtan yemesine sebep oldum, ve Allah onu benimle beraber cennetten çıkardı. Sorarım bu işin hikmeti nedir? Hal-

buki Allah, benim cennete girmeme mâni olsaydı, Âdem benden kurtulur ve ilelebed cennette kahrıdı.»

«Altıncısı, madem ki beni yarattı, ve mutlak ve hususî külfetlerde bulundu, ve lânet ettikten sonra beni cennete bir daha sokarak Âdemle aramda husûmet başladı, beni niçin onun çocuklarına musallat eyledi? ben onları gördüğüm halde onlar beni görmezler. Fısıltılarım onlara tesir ettiği halde, ben onların kuvvet, nüfuz, kudret ve imkânlarından müteessir olmam. Bu işin hikmeti nedir? Halbuki onları fitrât üze yaratıp benim gibi bir şaşırtıcıdan kayırsa idi, ve onlar temiz, uslu ve mutî kalsalardı daha iyi olmaz mıydı, ve Allahın hikmetine daha çok yakışmaz mıydı?»

«Yedincisi haydi bunların hepsini teslim edeyim; beni yarattı ve bana mutlak ve kayıtlı külfetlerde bulundu; ben de kendisine itaat etmeyince beni lânetle koğdu; sonra da cennete bir daha girmeme müsaade etti ve Âdeme çatmama imkân verdi; ve ben cennette yaptıklarımı yapınca, beni oradan bir daha çıkarıp Âdem oğullarına musallat kıldı. Bu da yetmiyormuş gibi, kendisinden mühlet istediğim zaman bana neden mühlet verdi? Ona Ba's gününe kadar bana mühlet ver dedim. O da «Mâlûm günün hulûlüne kadar sana mühlet verilmiştir» dedi. Bu işin hikmeti nedir? Halbuki beni derhal yok etseydi, Âdemle zürriyeti benden rahat edecek ve dünyada şer kalmıyacaktı. Âlemin iyi bir nizam içre devam etmesi, fenalıklarla karışık olarak devam etmesinden iyi değildir!... İşte iddialarım ve iddialarımdan herbirisinin delilleri bunlardır.»

«İncilin şarihî der ki: Bunun üzerine Allah tâalâ mela'ike aleyhimisselâe şu sözleri vahyederek, onlara dedirtti ki - Benim, kendi Rabbi olduğumu ve hilkatın Rabbi olduğumu söylediğin vakit, ne sâdık idin ne samîm'. Eğer kâinatın Allahı olduğumu söylerken sâdık olsaydın, benden hesap sormazdın. Ben kendimden başka Rab olmayan Allahım, yaptığımdan sorumlu değilim. Fakat yaratıklar sorumludurlar.» Şehristanî sözüne devamla der ki:

«Bu söylediklerim Tevrat ve İncilde anlattığım surette zikredilmiştir. Bir zamanlar kendi kendime düşünerek dedim ki: Hiç itiraz götürmeyen noktalardan biri de şudur: Âdem oğullarına ârız olan her şüphe, şeytânî rejimin şaşırtmasından ve telkinlerinden neşet etmiştir...»

«... İlk lâîn, aklın hükmüne uymayan şeyler üzerinde akıl yormakla, Hâlıkın hükmünü mahlûklar arasında yürütmüş veyahut mahlûkların hükmünü Hâlıkın üzerinde yürütmüş oluyor. Birinci halde aşırılık, ikincisinde eksiklik var. Birinci uygunsuzluktan Hulû-

liyye, Tenasühüyyee, Müşebbihe ve aşırı Râfızılık mezhepleri türemiştir. Bu sonuncu mezhep sâlikleri, bir şahsı aşırı derecede şişirerek ona Celalet vasıflarını verirler. İkinci uygunsuzluktan Kaderiyye, Cebriyye ve Mücessime mezhepleri türemiş olup bunlar, Allah taâlânın vasıflarını eksilte eksilte Onu mahlûk sırasına indirirler. Bu münasebetle Mutezileye Allah fi'illerinin teşbihçileri nazariyle bakılabilir. Müşebbihe ise Allahın sıfatları bahsinde Hulûliyye sayılırlar. Hakikatte bu fırkacılardan her biri ya sağ veya sol gözünden kördür. Bunlardan, insanlarca iyi olan şeyler Allaha göre de iyidirler; ve insanlarca fena olan şeyler Allaha göre de fenâdırlar diyenler, Hâlıkı mahlûklara benzetirler. Hâlık, mahlûkların vasıflariyle vasıflanır veyahut mahlûklar Hâlıkın vasıflariyle vasıflanırlar diyenler, doğru yoldan ayrılmış sayılırlar. Zâten Kaderiyecilerin her şeyde illet aramaları, ilk laînin temel prensibi ve dayanak noktası değildir? Evvelâ hilkatın illetini soran, sonra mükellefiyetlerin hikmetini soran, daha sonra Âdem aley-hisselâma secde etmenin faydasını soran o değildir!...»

«Netice de her iki tarafın noktai nazarı çirkindir. Mutezile tevhid bahsinde okadar ileri gittikleri Allahın vasıflarını nefyede ede tâtile (hiçliğe) vardılar. Müşebbihe ise Allahın vasıflarını eksilte eksilte ona cisimlerin vasıflarını verdiler...»

Hakikaten Mutezile, insanı kendi fiillerinde serbest addederler ve işlediği hataların cezasını çekmeğe müstahaktır derler. Allahın, kendi âciz yaratıklarına peşin olarak kasededemiyeceğini iddia ederler. İnsanı kendi fiillerinin hâlıkı addederler. İnsan kendi ekmeğini kendi emeği ile kazanır, hayrı şerden kendi akıl ve iz'ânıyla ayırd eder derler. Buna karşılık Kur'anda yazılan her şeyi olduğu gibi kabul edenler, dünyaya ve ahirette tek Razzâkın Allah olduğuna inanırlar, ve şu ayetın hükmüne uyarlar: (Su : 34 - A : 36) «Deki Rabbim istediği kimsenin rızkını bol verir, istediği kimsenin rızkını kısar; ve dağıttığınız parayı size tâvîz eder. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.»

Bu durum karşısında Mutezilenin Kur'ana itiraz etmeleri de icab ediyor. Fîlvâki onlar, Allahın kadimlik vasfını ittifakla kabul edip Kur'andaki diğer vasıflarının çoğunu red ederler. Bunların aksine olarak da, Kur'anda Allaha sırf mecâzî veya edebi mânada - verilen maddî vasıfları, maddî mânada anlayan ve (yedullâh), (vehullâh) tâbirlerini, Allahın eli, Allahın yüzü şeklinde kabul edenler ve Allahla ilgili (Arş), (Levh), (Kalem), (Kürsi) tabirlerine mücesssem şekiller verenler de olmuştur. Bunlar Kur'anın 39 ncu suresinin 75 nci ayetindeki

(1) (Arş) kelimesini ve Kürsî (2) ayetindeki (kürsî kelimesini mad-dî bir şekilde anlarlar. Mutezile ne kadar zihnî bir taassuba kapılmışlarsa Mücessime ve Müşebbihe dediğimiz fırkaların mensupları, okadar sathî ve sade kalmışlardır.

3 — İLK KADERİYECİ MÜTEKELLİMLER VE İTİZAL KELİMESİNİN ZUHURU

Bundan evelki bahiste Hazreti Muhammedin Allah düşüncesine itiraz eden münafık ve kâfirlere Peygamberin şiddetle cevap verdiğini söylemiştik. Bu itirazların bilhassa Allahın zâtî ve takdiri ile alâkadar olduklarını da izâh etmiştik. Kadere ait itirazların Hazreti Muhammed devrinde başladığını bize hadisler öğretmektedir.

1 — Peygamber dedi ki: “Yahudiler yetmiş bir fırkaya, Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmışlar. Benim de ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.” (1)

2 — Rasûlullah dedi ki: “Benî - İsrailin başına gelenler ümmetimin de başına gelecek. Benî - İsrail yetmiş iki mezhebe ayrıldılar. Benim de milletim yetmiş üç mezhebe ayrılmakla Yahudilerden bir fazla mezhepleri olacak. Bunlardan bir tanesi müstesna, öbürlerinin hepsi cehenneme gideceklerdir. Ona yâ Resulallah, hangi mezhep mensupları cennete gidecekler diye sorulunca. Cevap olarak. - Benim ve dostlarımla durumunda olanlar demıştır.” (2)

3 — Peygamber aleyhisselam dedi ki: “Beni - İsrail yetmiş iki, fırkaya ayrıldılar. Benim de ümmetim yetmiş iki fırkaya ayrılacaktır. Cemâati temsil eden tek fırka müstesna, öbürlerinin topu cehennemliktir. (3)

(1) «Melâikenin Arşı sarmış olduklarını, Allâha hamd ile ta'zib ettiklerini ve aralarında hak ve adâletin hükümran olduğunu,ve elhamdülillahi Rabbil Alemin dediklerini görürsün»

(2) “Allahın kürsüsü göklerdeki her şeyi sığdı”

(1) Esferayînî bu hadisi Abdullah bin Naciyyeden, o da Vehab bin Bakiyyeden, o da Hâlid bin Abdullahtan, o da Muhammed bin Âmirden, o da Ebu Meslemeden, o da Ebu Hüreyreden nakletmiştir.

(2) Elsemezi bu hadisi Ahmed bin Hasan bin Abdül Cebbardan o da Heysam bin Hadîden, o da İsmail bin Abbâsdan, o da Ziyad bin Enâmdan, o da Abdullah bin Yezidden, o da Abdullah bin Amirden nakletmiştir.

(3) Bu hadisi kadî Ebu Muhammed bin Abdullah Ömer Malikiden o da Müslimden, o da Velid bin Müslimden, o da Evzâiden, o da Kutâdeden o da Enesten nakletmiştir.

Bunlardan başka Peygamberin, Kaderiyecilerle Mürçî'eyi İslam dininin Mecusileri diye zemmettiğini ve Haricileri dinden çıkaranlar diye vâsfettiğini bildiren hadisler de vardır. Bu hadislerin rivayetleri ve nâkileri muhtelif olmakla beraber sahih olmaları çok mümkündür. Gerçi İbin Hazm bu hadisleri tekzip etmektedir. Yemenli İbnül Vezir (el Avasım vel Kavasım) kitabın da şöyle diyor: "Çokluğun cehennemlik ve tek fırkanın cennetlik olması sözüne sakın aldanmıyasın. Bu gibi rivayetler, mülhitlerin desiseleri olabilirler" Şems Muhammed Bin Ahmet El Beşşâri - El - Makdisi (Ahsenül Takâsım kitabında derki bu hadisin "yetmiş ikisi cehennemde bir tanesi cennette" şekli daha meşhur ise de "yetmiş ikisi cennete bir tânesi cehennemde" şekli daha sahihtir. İbnî Hazm ise, bu hadisin belki en doğru şeklini bize Nâim bin Hammâdın ağzından şöyle rivayet eder. "Ümmetim yetmiş şukadar fırkaya ayrılacaktır. Bunların ümmetime en zararlı olanları, her şeyi kendi akıllarına göre kıyas edenlerdir."

Beygamberimiz arasına etrafında yükselen nâhoş seslerin tesiri altında hârikulade kuvvetli hadsi ve şiddetli zekâsiyle istikbale bakarak, bu mânada bir şeyler söylemiş olabilir. Bütün bu tehdit ve tahzirlere rağmen Devri Saâdetin son senelerinde doğmuş olup çocukluklarında Peygamberimizi tanıyan Sahabenin bir kısmı Emeviler devrinde Kaderiyeciliğin bir doktrin halinde ortaya atıldığına şahit olmuşlardı.

İslâmda ilk kaderiyeci, Emevi Halifelerinden Abdül-Melik-bin-Mervan zamanında (65 - 86 H. veya 685, 705 M.) zuhur eden Mâbed bin Halid adındaki mütekelimdir. Kendisine, Basralı olan babası Halid Cehniye izafetle, Cehni lâkabı verilmiştir. Bu zatın kaderiyecilik fikrini, Sevsen adındaki Iraklı bir Hıristiyandan öğrenmiş olduğu rivayet edilmektedir. Lâlikâî (Sünnet) kitabının şerhinde bu haberi, isnadı ile nakleder. Muharrir bu haberini Abdullah bin Ubeydden öğrenmiş, o da Ahmed bin Süleymandan, o da Cafer bin Muhammed ve Muhammed bin İsmailden, onlar da Safvân bin Salihten, o da Amir bin Şua-yipten, o dahi Evzâiden öğrenmiştir. Evzâie göre "kader hakkında ilk konuşan adam, Irak Hıristiyanlarından Sevsen adında bir mühtedi olup, İslâm olduktan sonra irtidad ederek tekrar Hıristiyan olmuştur. Mâbed Cehni, kaderiyeciliği bundan öğrenmiş; Gaylan da Mâbedden öğrenmiştir." Bu haberin sahih olması iki bakımdan akla yakındır:

a) Araplar, Kur'anı ve Allah düşüncesini sistematik bir surette, tenkid edip, bu tenkidlerinden bir doktrin çıkarmak için Emevi devletinin başlarında, teolojî ve mantık bahislerinde yeter derecede iler-

lemiş değillerdi. Halbuki bu bahisler, Yakın Şark Hristiyanlarının ye-gâne fikir meşgalesi idi. Dolayısıyla, Allahın sıfatlarına itiraz eden Ka-deriyecilere, Hıristiyanların ön ayak olmaları tabi'dir.

b) Sevsen denilen adamın Hristiyan iken Müslüman oluşu, ve Müslüman olduktan sonra tekrar Hristiyanlığa dönmüş olması mânî-
dar olup onun durumunu üç suretle tâhlil etmek mümkündür.

1 — Ruhen muzdarip bir ilâhiyatçı olan ve İslamıkta vicdan huzuru arayan Sevsen, Allahın meşiyet ve kudreti hakkında tatmin edici bir izah verecek kimselere rastlamadığı için tekrar Hıristiyanlığa dönmüş olabilir.

2 — Bu adam, kendi dindaşlarıyla yaptığı mücadeleler neticesin-
de sırf onlardan nefreti dolayısıyla Müslüman olmuş, fakat sonradan, kendi fikirlerinin Müslüman cemaati tarafından hazmedilemeyeceğini anlayarak tekrar Hıristiyanlığa dönmüş olabilir.

3 — Sevsen, İslamlar arasına yalnız kaderiyecilik fikrini sokmak maksadiyle İslam kılığına girmiş ve Mâbed Cehnî çapında bir şâkirt yetiştirdikten sonra, bütün mesuliyeti bu şâkirdin üzerine yığarak Hı-
ristiyanlığa dönmüş olabilir.

Büyük fetihlerin devamı müddetince Emevî Halifeleri ve bunla-
rın emirlerindeki şedid vali ve kumandanlar kaderiyecilere karşı, amansız davranmışlardı. Bu davranışlarında bir kaç bakımdan haklı idiler:

a) Kaderiyecilik, eski medeniyet Ülkelerinde bir kasırğa hızıyla yayılan İslam mücahidlerinin arasında yayılırsa, bunların, Hak Taâlâ hakkındaki kanaatleri değişebilir, himmet ve celâdetleri gevşer, din gayretlerine ve hummalı cihâd arzularına bürudet gelebilir, aralarında ganimetlerin taksiminde dahî sonsuz itirazlar ve geçimsizlikler çıkabilir.

b) Emevî Halifelerinin çoğu pek dindar olmamakla beraber, ko-
ca Arap İmparatorluğunun sınırları içindeki Müslümanların yekvücut olmalarını isterlerdi. Aralarına nifak ve ayrılık tohumları sokabilecek yeni doktrinlerin tabiatıyla aleyhdarı idiler. Zâten memleket içindeki Hariciler onları dış savaşıardan fazla yoruyor ve korkutuyorlardı. He-
le günden güne büyüyen Şîlik tehlikesi, onların can hasımları ve amca zadeleri olan Hâşim oğullarının, ve bunlardan bilhassa Ali oğulların-
nın, nüfuzunu kuvvetlendiriyordu. Şimdi bu gaillelere kaderiyeciliğin de katılmasını istemezlerdi.

c) Kaderiyecilik zimnen Ümeyye oğullarının aieyhine mütevec-
cihtî. Ümeyye oğulları, İslâm hilafetinin onlarda olmasını Allah tara-

findan mukadder bir âkibetmiş gibi göstermek isterken kaderiyeciler kazâ ve kaderi nefyetmekle, Ümeyye oğullarını, bile bile gâsıb insanlar durumuna düşürüyorlardı. Zâten kaderiyeciler, Ümeyye oğullarının uyuşturucu siyasetine hücum etmekten ve her fırsatta Emevî Halifelerin aleyhinde bulunmaktan fârig kalmıyorlardı. İşte bu yüzden Emevî Halifeleri, başlangıçta Kaderiyecilere karşı sert davrandılar. Onları bilgi ve ilmî liyakatlerinden dolayı kazanmak istedilerse de ekseriya muvaffak olamadılar.

Mâbed Cehnî, Abdül-Melikin bütün tavsiyelerine, nasihat ve ıkramlarına rağmen İslam diyanetinin kalesi mesâbesinde olan Medine şehrinde bazı kimseleri kazanmış ve kaderiyeci yapmıştı. Bununla da kalmıyarak Sicistan ve Afganistan dolaylarında Haccaca karşı (ve dolayısıyla Abdül-Melike karşı) isyan etmiş olan Abdurrahman bin Eş'asın ordusuna katılmıştı. Ele geçer geçmez Haccac tarafından katledildi.

Onun yerini tutan büyük şâkirdi Gaylan Dımaşki, esasen kıptî olan bir mühtedinin oğludur. Pek belîğ bir muharrir ve kuvvetli bir hatib idi. Adâleti ile meşhur olan ve ikinci Ömer lakabını ihraz eden Emevî Halifesi Ömer bin Abdülaziz, Gaylana tövbe ve istiğfar ederek doğru yola gelmesini tavsiye etti. Gaylan, Ömer bin Abdülaziz gibi büyük bir fakih ile başa çıkamayacağını anlayınca sustu. Fakat Ömerin vefatından sonra yerine geçen Hişam-bin-Abdülmelik zamanında Gaylan işi azıttı. Evvela hapse atıldı, sonra da işkence ile öldürüldâ.

Emevî devrinin en meşhur kaderiyecilerinden biri de Caad bin Dirhemdir. Bu zat, ilim ve fazlı dolayısıyla son Emevî Halifesi ikinci Mervan'ın hususi hocasına seçilmişti. Hatta ikinci Mervana, hocasının adına nisbetle, Mervanı Caadî derler. Fakat bu kaderiyeci dahi, hunharlıkta Haccacdan aşağı kalmayan Irak valisi Hâlid bin Abdullah Kısırî tarafından kurban bayramında, kurbanlar gibi boğazlanmıştı.

Bundan sonra meydana çıkan Amr-bin-Ubeyd-bin-Bâb, Emevî Halifesi üçüncü Yezid ile anlaşmış ve başına, selefleri gibi bir felaket gelmeden önce (132 H. 1750 M. yılında) Emevî devleti çökmüş ve yerine Hazreti Abbasın ahfadı, Abbasî devletini kurmuşlardı.

Emevîler zamanında yaşayan büyük Sahâbenin hemen hepsi, Ümeyye oğullarını sevmemekle beraber, kaderiyecilere karşı cephe almış ve Emevî hânedanını desteklemişlerdi. Bu Sahâbenin en meşhurları olan Abdullâh bin Ömer, Câbir bin Abdullah, Ebu Hureyre, İbin Abbas, Enes bin Malik, Abdullah bin Ebî Evfâ, Ukbe bin Amir Cehnî ve emsali, kendi evlatlarına, zürriyet ve tâbilerine, kaderiyecilerle her

alakayı kesmeyi tavsiye etmişlerdi. Bu Sahâbilerin kanaatince, kaderiyecilere selam vermek, cenaze namazlarını kılmak ve hastalarını ziyaret etmek câiz değildir. Emevî devrinin fakihlerinden olan zührî, Emevî Halifesi Abdül-Melik-bin-Mervana, kaderiyecileri öldürmek hususunda fetva bile vermişti.

Abbâsî devleti iş başına gelince kaderiyecilerin durumu değişti. Vaktiyle Emevî devletinin büyük kaderiyecilerinden olan Amr bin Ubeyd, Emevî Halifesi üçüncü Yezidin (126 H. - 749 M.) dostu iken şimdi Abbâsî devletinin hakiki bânisi ve ikinci halifesi olan (136 - 158 H. veya 755 - 765 M.) Ebu Cafer Mansurun dostu oldu. Esas itibariyle Benî Teym aşiretinin mevâlisinden (yârânından) olan Amr bin Ubeydin, Bâb adındaki büyük babası Kâbulün fethinde esir edilmişti. İçtimaî durumu ve belki de şahsî istidâdı dolayısıyla bu zat yabancı fikirleri kabul etmeye Araplardan daha müstaid idi. Ancak onun daha evvelki kaderiyeciler gibi ahlakça pek temiz olması, ve nezahati derecesinde terbiyeli olması, Abbâsî Halifesi Ebu Cafer Mansurun çok hoşuna gitmişti. Ebu Cafer Mansur hilafeti zamanında yaşayan bütün âlim ve fâzılları kendi davasına kazanmak için, bol keseden bağışladığı makam ve ihsanları hepsi de kapışa kapışa alırken Amr bin Ubeyd, Mnsurun tuzâğına düşmedi ve ölünceye kadar Halifenin hürmet ve itibarını muhafaza etti. Ölümünde Halife Mansurun onu, şu takdirkâr sözlerle övdüğü rivayet edilir: "Yemlik dâne serptim, Amr bin Ubeydden başka herkes topladı." Bir defasında da Ebu-Cafer-Mansur, zamanın âlimlerine şu ağır mülâhazada bulundu: "Hepiniz - Amr bin Ubeyd müstesna - av peşindesiniz"

Binaenaleyh kaderiyeciler, Abbâsî Hilâfetinın başında, Emevî devleti zamanında çektikleri mihnetlerin tesiriyle, daha mütêdil hareket etmeğe alışmış, ve Halifelere hulûl etmeğe muvaffak oldukları gibi, Abbâsî Halifelerinin kendileri de kaderiyecileri himaye etmekte bir fayda görüyorlardı. İlerde bu himayenin ehemmiyetli bir fikir değişikliğine âmil olduğunu izah edeceğiz.

Kaderiyeciler Abbâsî devrinde Mutezile veyahut mütekellimin adları ile tanınmaya başladılar. Bu kitabın ilk bahsinde, İmam Fahrettin Razinin, kelim sözünün mustalah manasını nasıl tarif ettiğini söylemişim: "Allah tâalanın zatından, sıfatlarından ve mebde ve maâdın mümkünât ile ilgili ahvalinden, İslâm kanuna göre bahseden fenne, istılahta kelim ilmi derler."

İslâmlar arasında Allahın zat ve sıfatlarından bahseden ve bu sıfatlar üzerinde akıl yürütmeğe kalkışan ilk fırka kaderiyeciler fır-

kası olduğu için, bunların uğraştıkları fenne kelimeleri ve kendilerine mütekellim veya mütekellimin denmiştir. Gerçi mütekellim ismi bilahare İslam kanununa göre Allahın zat ve sıfatlarından bahseden skolastik kelimelere da itlâk edilmeğe başladı. Fakat İyon veya diğer müstemleke Greklerinin akılcılığına göre, yahut Demokrit ve Epikürün atomculuğuna göre, Allahın zat ve sıfatlarını mevzu bahseden ilk İslâm mütefekkirleri, kaderiyecilerden oldukları için ilk önce bunlara mütekellim ismi verilmişti.

Kaderiyecilere bilahare Mutezile ismi de verildi. Bu ismi kendileri de beğenip benimsediler. Mütekellim tabirini kaderiyecilerden başkaları kullandıkları halde, Mutezile ismi yalnız kendilerine has kalmıştı. Kaderiyecilerin bu son ismi kabul etmelerinin başlıca sebebi, Peygamberin onlar hakkında: "Kaderiyeciler bu ümmetin mecusileridir" demiş olmasıdır. Bu hadisin doğru veya uydurma olması bertaraf, kaderiyeciler kendilerini bu töhmete karşı şöyle müdafaa etmişlerdi: "Bu hadis olsa olsa, kadere inanmış olan kimseleri ilgilendirir. Yoksa bizim gibi kadere itiraz edenleri değil" Fakat ne de olsa kendilerinin, İslâm cemâati nezdinde kaderiyeci olarak tanınmış olmaları hiç te hoşlarına gitmediği için kendilerine verilen Mutezile ismini seve seve kabul etmişlerdi.

İtizal, Mutezile veya Mutezili tabirleri, Allahın zâtı üzerinde ceyran eden bir münakaşadan çıkmış değildir. Bu isim, kaderiyecilikle tâli derecede ilgili olan bir meseleden çıkmıştır. Öyle ki:

Kaderiyeciliği bir sistem halinde ortaya atan ve Amr bin Ubeydin yakın dostlarından olup Hasanı Basrî ile Ebu Hâşim bin Muhammed bin Hanefiyenin şakirtlerinden olan, ve belagati kadar (1) ilim ve fazlı ile meşhur olan Vâsıl-bin-Atâ-el-Gazzal olmuştur. Zamanında halk, günahkâr Müslümanların durumlarıyla yakından ilgilenmekte idi. Bu durumun tefsir ve izahı makamında her kafadan bir ses çıkıyor, ve her fırka başka fikir ve mütalaalar yürütüyordu. Bu muhtelif mütaaları hülâsa edelim:

1 — Haricî fırkasından olan (Ezrakiler) diyorlardı ki: Küçük

(1) Rivayete göre Vasil (r) harfini (ğ) şeklinde telaffuz edermiş. Hasımları onun bu kusurunu kendi dinleyicileri arasında tebarüz ettirmek için, müritlerinin önünde okunacak uzun bir mektup göndermişlerdi. Mektubun hemen her kelimesinde (r) harfi bulunmakta idi. Vasil mektubu alır almaz, hasımlarının maksadını sezmiş; ve mektubu okurken (r) harfini ihtiya eden kelimeleri değiştirerek aynı manada olan başka kelimeler kullanmış ve gülünç bir duruma düşmekten belagati sayesinde kurtulmuştur.

veya büyük günah işleyen her ferd, Müslüman olsun olmasın müşrik sayıldığı gibi onun çocuk ve çocukları da müşrik sayılırlar. Binaenaleyh onu da çocuklarını da öldürmek helâldir.

2 — Yine Harici fırkasında olan (Saffâriler) günahkârların müşrik ve kafir olduklarını kabul etmekle beraber bunların yavrularını müşrik ve kâfir eddetmiyor ve yavrularıyla karılarını öldürmek lüzumunu duymuyorlardı.

3 — Yine Haricilerden olan (Necdeler) diyorlardı ki: Günahkârlar ancak ümmetin icmaile kâfir veya müşrik sayılırlar. Fakat günahkârların suçu üzerinde ümmetçe ittifak hasıl olmazsa günahkârların hakkındaki son kararı müctehid ve fakihler verirler. Bilmeyerek günah işleyenler ise kötü niyetleri sabit olmadıkça mazur sayılmalıdır.

4 — Yine bu fırkadan olan (İbâziler) derler ki: Cehennem azâbına müstahak olan günahkârlar, her ne kadar kâfir sayılırlar ise de bunların kâfirlikleri nimet küfranı kabilinden olup onları müşrik kâfirlerden saymak doğru değildir.

5 — Bu devirde yaşamış olan bazı kimselere göre: Müslümanlar arasında büyük günahların fâilleri, münafık sayılırlar. Münafıklar ise küfrünü açığa vuran kâfirlerden kötüdürler.

6 — Halbuki o sırada — Sahabeye yetişmiş olduklarından Tabîîn adıyla tanınmış olan — alimler ve bunların arkasından giden İslam cemaatının çoğunluğu şöyle düşünüyorlardı: İslamlar arasında büyük suçlar (Kebair) işleyen günahkârlar, Allahın resullerini tanıdıktan ve Allahın bütün emirlerini hak bildikten sonra mümin sayılırlar. Bu gibilerine yalnızca fâsık demek caizdir. Onların bu fasıklığı, üzerlerinden müminlik ve islamlık vasıflarını silmez.

Sahâbe ve başlıca Tâbiîn bu kanaatte olup, her hangi bir kimsenin üzerine kâfirlik veya müşriklik töhmetini atmak mesuliyetini üzerlerine almıyorlardı. Onlar, bütün kanâat ve davranışlarında — yakından veya bir tek vasıtayla — tanıdıkları Hazreti Muhammedin kanaat ve davranışlarından mülhem oluyorlardı.

İşte tam bu sırada Mutezile fırkasının müessisi sayılan Vasil-bin-Ata-el-Gazzal, günahkârlar hakkında, hiç bir fırkanın kanaatine benzemiyen garip bir mütalaada bulundu: Ona göre büyük suç işleyen fâsıklar ne mümin ne de kâfirdirler, fakat ikisinin arasında bir şeydirler. Fâsıklık iki merhale arasında bir merhaledir 'menziletün beynel menziletayn'. Vâsılın bu mütalaasına fazla kızan Hasanı Basrî onu, acı bir surette tenkid etmiş ve hatta rivayete göre meclisinden koğmuş. Vâsıl da onun meclisinden kalkarak eski dostu ve kafadaşı olan Amr bin

Ubeyd ile câmiin başka bir köşesine çekilmiş. Ertesi gün de Vâsılın kendi dost ve taraftarlarıyla ayrı oturduklarını gören Hasanı Basri “Vâsıl bizden ayrıldı — İtezele annâ Vâsıl — demiş. O andan itibaren Vâsılın fikrini güden bütün kaderiyecilere (Mutezile) denmiş, mezheplerine (itizâl) ve mensuplarına (Mutezili) isimleri verilmiştir. Arapça itizâl demek başka kimselerden tecerrüd ederek bir yana veya bir köşeye çekilmek demektir. İtizal, uzletten gelir. Arapça silahtan mücerred olan kimseye a'zel denir. Azele, tecrid etti demektir. İtezele ise kendini başkalarından tecrid etti demektir.

Vâsılın veya Amr bin Ubeydin bu fikri, yani Fâsıkın müminlik ve kâfirlik arasında orta bir merhalede bulunması fikri üzerinde durulması gereken bir şeydir. Bu düşünce ile Vâsıl, iki zıt fikir arasında orta bir intikal veya imtizac fikri kabul ediyor. Müminlik bir tez, kâfirlik antitez; fâsıklık ta ikisinin arasında bir nevi sentez oluyor. İtizal târihi boyunca büyük bir rol oynamış olan bu fikir Mutezilenin aynı zamanda kuvvet ve zaafını teşkil ede. Mutezile, başlarında salâhiyetli mütekellimler bulundukça, bu sentetik buluşlarından âzami derecede istifade etmişlerdi. Fâsıkın kâfir olmadığını söylemekle, mutedil ve müsamahakâr islam cemaatını ürkütmedikleri gibi, fâsıkın mümin olmadığını söylemekle de aşırı derecede müteassıp olan İslam fırkalarını kendilerinden uzaklaştırmıyorlardı. Böylelikle her iki zümrenin mensupları arasından taraftar kazanmak imkânlarını buluyorlardı. Mutezile, Ehli Sünnet vel Cemaat gibi, günahkârları tekfir etmiyorlardı. Fakat günahkârlara, muvahhit nazarile bakarken ve onların katlini caiz görmezken onları yalnız cehennem azabına mahkum ediyor ve böylece Hariciler gibi düşünüyorlardı. Mutezile reisleri, Allahu insânî addettikleri vasıflardan tecrid etmekle dindar Abbasî Halifelerinin saygı ve muhabbetini kazanıyor, öbür yandan Allahu, zâtî sıfatlarından tecrid ede ede hiçe indiriyorlardı. Üstelik maddî ve aklî ilimlere meclub olan bâzı Abbasî Halifelerinin yardım ve himayelerine mazhar oluyorlardı.

Buna karşılık kötü günlerde, Mutezilenin başında liyakatli mütekellimlerin bulunmadığı zamanlarda, veyahut ferdî ve mâşerî hislerin galeyana geldiği buhranlı devirlerde, bu ara bulucu kanâatler kâr etmediği için, itizal pek silik bir rol oynuyordu. Abbasî İmparatorluğu parçalanmağa yüz tutunca, Halifeler Türk ordu ve kumandanlarının ellerinde birer kukla haline gelince, ve nihayet Abbasî hilafetinin metropolü olan Irak, Deylemîlerin eline geçince, itizâlin uzlaştırıcı olan bu sentez fikri hiç bir mânâ ifade etmez oldu.

4 — KELÂMİN TEMAS ETTİĞİ MEVZULAR

Bundan önce kelam ilminin Allah düşüncesinden neşet ettiğini söylemiş olduğumuza göre kelâmın ilk ve en esaslı mevzuunu Allah bahsi teşkil eder: Allah âlemden başka bir varlıkmıdır? Alemden önce ve sonra var mıdır? Alemin kendisimidir yoksa âlem onun bir cüzümüdür?. Sonra, Allah alemden başka bir varlık ise mâddi bir mahiyeti olabilir mi? Manevi bir varlık ise bu varlığın başlıca vasıfları nelerdir? Âlimmidir ve ilminin mâna ve şümülu nedir? Kâdirmidir ve kudretinin hududu var mıdır? Görür: işidir ve konuşur mu? Görme, işitme ve konuşmasının mahiyeti nedir? Hayat ve iradesi var mıdır yoksa şuursuz bir varlıkmıdır? Şuurlu bir varlıkta yarattığı alemle münasebet derecesi nedir, maddî, hayvanî ve insanî mahluklarla alakası nedir? Tabiî hadiseler onun eserimidir? İnsanların fi'il ve hareketlerini kendisini yaratır? Yoksa insan, kendi fi'il ve hareketlerinde tamamen veya kısmen serbestmidir? Şuurlu mahlukların başında gelen insan, Allahın emirlerine itaat veya muhalefet ettiği taktirde ceza ve ikâba müstahak mıdır? Cennet ve cehennem nedir? Mâddeten mevcut şeyler midir yoksa azab ve naîm denilen şeyler manevi şeyler midir? Maddi veya manevi olan bu şeyler ezeli midir? Devamlarında bir mâna var mıdır? İstîtat ne demektir? Hangi suçlar cehennem azabına müstahaktır? Hangileri tövbe ve keffârelerle silinebilirler? İman ne demektir? Tâat ne demektir? İmanın dereceleri var mı? Küfür ne demektir? Allahın emirlerini kimler tebliğ eder? Resül kime derler, nebî kime derler? Peygamberleri diğer insanlardan ayırd eden sıfatlar nelerdir? Vahiy ne demektir? Mucize ne demektir? Mirac nedir?

İşte bu ve bu gibi suallere cevap vermekle meşgul olan kelam ilmi bu hususta muhtelif İslam fırkalarının fikir ve kanaatlerini dahi izâh eder. Bu fikirlerden hangilerinin İslam kanunlarına uygun, ve hangilerinin aykırı olduklarını izah eder. Muhtelif İslam fırkalarının bu husustaki görüşleri okadar çeşitlidir ki bunlar hakkında açık bir fikir vermek için onları muayyen bir kaideye göre tasnif etmek lazımdır.

Bu işe başlamadan önce İslam mütekellimlerinin, insanları nasıl tasnif ettiklerini hülâsa edelim. Onlar insanları üç kısma ayırırlar: 1 — Müslümanlar 2 — Allah tarafından gönderilen Peygamberlere inanmış olan kitap sahipleri veya kitaba benzeyen düstur ve kaideleri olanlar — ki Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusiler, Mâneviler ve Sâbi'abunlardan sayılmaktadır —, 3 — Peygamberleri ve resülleri olmayan kimseler — ki Sokrattan evvelki filozoflar, Dihriler, yıldızlara

ve putlara tapanlar, Brahmanlar bu kabildendirler (1).

Ondan sonra mütekellimler, bu üç zümreden birincisi olan Müslümanları iki kısma ayırırlar: 1 — Nakle dayanan ve Kur'an ile hadiste zikredilen bütün emir ve tâlimatı aynen kabul edenler ki bunlara Ehli Sünnet vel Cemaat derler. Bunlar İslam dininin şartlarını itirazsız kabul ettikleri için iman ehli ismini de alırlar. Zira onlara İslâmlıklarında rehberlik eden unsurların başında iman ve tasdik gelir. İslâmı ve imânı bir arada cemedan müminler Allaha daha çok yaklaştıkları zaman ihsan mertebesine ulaşırlar. Böylece dinin üç mertebisini bir arada toplamış olurlar. Yani bunlar, İslam olmakla birinci mertebeyi, mümin olmakla ikinci mertebeyi, ihsan ehlinden olmakla kernal mertebesini ihraz etmiş olurlar.

İslam dininin bütün şart ve mertebelerini Peygamberimizin şu hadisi hülâsa etmektedir: “Bir gün Cibril Aleyhisselam, Hazreti Muhammedin huzuruna insan kılığında girer ve onunla diz dize oturarak der ki: — Ya Resul Allah İslam nedir? Peygamberimiz der ki: — Allahtan başka bir ilâhın bulunmadığına, ve benim Allahın elçisi olduğuma inanman, namaz kılman, zekât vermen, ramazan ayında oruç tutman ve elinden gelirse hac etmendir. Bunun üzerine Cibril, doğru söyledin der. Sonra Peygambere, iman nedir diye sorar. Peygamberimiz Aleyhisselam der ki: — Allaha, melâikesine, kitaplarına, elçilerine, âhiret gününe ve kaderin hayrine ve şerrine inanmandır. Cibril, doğru söyledin der. Sonra da Peygambere, ihsan nedir diye sorar. Peygamberimiz Aleyhisselam der ki: — Allahı görüymüşsun gibi davranmandır ve eğer sen onu görmüyorsan Onun seni gördüğünü düşünmemdir. Cibril, doğru söylüyorsun der. Daha sonra Peygambere, kıyamet ne zaman kopacak diye sorar. Peygamberimiz der ki: — Bunu soran da sorguya çekilenden daha iyi bilmez. Bunun üzerine Cibril kalkıp çıktı ve Peygamber oturanlara dedi ki: — Bu, size dininizi öğretmeye gelmiş olan Cibrildir.” 2 — Müslümanların ikinci kısmı ise akla dayanarak dinin esas ve aslı olan tevhid üzerinde ve Allahın adâleti ve sem'i üzerinde, akıl, vaad ve vaid bahisleri üzerinde fikir yürüten ve münakaşa yapan kimseler ki bunlara usul ehli denir. Zâten kalam ilmi de usul bahsinden çıkmıştır. İmân ehli başlangıçta usul ile iştigal etmedikleri için, bunlar dinimizin yalnız tâat ve şeriatle ilgili fûrû'u (dalları) ile uğraşırlar. Bu fer'i bahislerle meşgul olan ilme fıkıh denir. Şehristanî usul ve furû tabirlerini şöyle tarif eder: “Usul, Allah tâalayı, birliği ve sıfatları vasıtasıyla tanımaktır; Peygamberleri de âyetleri ve delilleri vasıtasıyla tanımaktır. Umumiyetle, münakaşa neticesinde

(1) Bu kısım bahsimizin dışında kalır.

sıhhati zâhir olan meseleler usule aittirler. Diyanet, marifet ve tâattan ibaret olduğuna göre, dinde marifet asıl ve taat ferî'dir. Dolayısıyla mârifet ve tevhitte bahsedilenler usulcî sayılırlar; tâat ve şeriattan bahsedilenler ferî'ci sayılırlar. Usul, kelim ilminin mevzuu olup furû, fıkıh ilminin mevzuunu teşkil eder. Mütefekkirlerden birisi der ki: Mâkûlattan olup tahkik ve istidlâl ile künhüne varılan her şey usulden sayılır; maznunattan olup kıyas ve ictehad ile öğrenilen her şey furûdan sayılır."

Şimdi Müslümanlar arasında bu ikinci zümreye dahil olan ve kelâmın temas ettiği mevzuları, kendi akıl ve düşünüşlerine göre cevaplandırmaya kalkışan, yahut ta bu meseleler hakkında, İslâm diyanetinin usul ve şartlarına aykırı mütâlaalar serdeden İslam fırkalarının en meşhurları şunlardır: 1 — Hariciler, 2 — Şiiler, 3 — Müşebbihe veya Teşbihçiler, 4 — Mutezile veya Kaderiyeciler.

Bu fırkalardan her biri bir çok tâli fırkalara ayrılmış olmakla beraber İslam milletlerinden sayılırlar. Şu kadar varki onları Ehli Sünnet vel Cemaatten ayıran fikir ve kanaatleri vardır. Her birisinin bu farklı kanâat ve fikirlerini bir kaç satırla hülâsa etmek faydasız değildir:

1 — **Hariciler** — Kendilerini İslam fırkalarının en dindarları bilirlerdi. Onlarca İslam diyanetinin şartlarından birini bırakmak küfür sayılırdı. Dolayısıyla Haricilerden bâzi aşırı fırkaların dindarlığı tecavüzkâr bir taassup şekline girmişti. Bunların çoğu büyük suçlar işleyen kimseleri kadın ve çocuklarıyla birlikte öldürmeyi sevap bilirlerdi. Bu suretle, Peygamberin izinden giden Ehli Sünnet vel Cemaatin müsamahakârlığına tamamen aykırı bir yol tutan Hariciler Emevî ve Abbâsî devletinin başına belâ kesilmişlerdi. Hükümran oldukları İslâm memleketlerinde, kendilerine muhalefet edenleri kasıp kavurdular. Bazan Haricilerin inanılmıyacak kadar az kuvvetleri, Emevîlerin yabancı illerde zaferden zafere koşan yaman ordularını mağlup ettiler. Muaviye zamanında Irak ve İran hududu üzerinde Âsek mevkiinde kırk kişilik bir Haricî kuvveti, Abdullah bin Ziyadın iki bin kişilik ordusunu darmadağın etti. Bu münasebetle Haricî şairlerinden biri o zaferlerini şu şiirlerle terennüm etmişti:

"İki bin mümin olduğunuzu iddia ettiğiniz halde, sizi kırk adamımız mahvetti. Yalan söylüyorsunuz, bu iş sizin iddia ettiğiniz gibi değildir. Hakikatte mümin olan Haricilerdir. Onlar azınlık oldukları halde çoğunluk olan orduları yenip muzaffer olurlar."

Haricileri Ehli Sünnet vel Cemaattan esas itibariyle ayırd eden

hususiyetler, Allah telakkisiyle ilgili olmayıp daha çok siyasi mahiyettedirler. Hariciler zâlim bildikleri imâma (yani islam dininin emirlerine aykırı hareket ettiğini iddia ettikleri Halifeye) isyan etmekte mütefiklerdir. Onlarca İslam devletinin imamı olmak için, bir kimsenin mutlaka Peygamberin akrabasından veya Kureyş kabilesinden olması şart değildir. İmamet şartlarını kendinde toplayan bir köle ve hatta, bazılarına göre, bir kadın dahi halife olabilir. Haricilerin bütün şubeleri, üçüncü ve dördüncü İslam Halifesi olan Oseman ve Aliyi tekfir ettikleri gibi Cemel harbinde bulunmuş olan bütün büyük Sahabe ve muharipleri de kâfir sayarlar. Siffin harbinden sonra hakemliğe seçilen kimselere ve bunlardan birinin tarafını tutanlara da kâfir nazariyle bakarlar ve onların şahadetlerini red ederler.

Dolayısıyla Hariciler — çok sofu ve dindar olmalarına rağmen — Ehli Sünnet vel Cemaatten ancak aşırı hareketleri ve siyasi kanaatleri bakımından ayrılan dinamik ve ele avuca sığmayan bir fırkadır. Onlara Harici denmesinin sebebi, hakemlikten sonra Hazreti Aliye huruc etmiş olmalarından ileri geliyor. Başlıca şubeleri şunlardır.

El Mahkemetül Ulâ (ilk mahkeme); Ezârîka; Necedât; Saffâriyye; Acârîde ile Hâzimiyye ve Şuaybiye denilen tâli şubeler; Malumiyye; Meçhuliyye; Tâat Ehli; Saltiyye; Ahmesiyye; Şebîbiyye; Şeybâniyye; Mabediyye; Reşîdiyye; Mükerremiyye; Hamziyye; Şürâhiyye; İbrahimiyye; Vâkîfe; İbâziyye ve en meşhur tâli şubelerinden Hafsiyye ile Acârîde şubesine mensup olan Meğmuniyye denilen tâli şubeler okadar aşırı hareket etmişlerdir ki bunları bütün İslâm mütekellimleri kâfir addederler. (1)

2 — Şiiler - Bunların da mutedilleri Ehli Sünnet vel Cemâate Allah telakkisi bakımından muhalif değildirler. İki taraf arasındaki ihtilâf, imamlık meselesinden çıktığı için ihtilafları dinî usulden fazla furûa ait bulunmaktadır. İhtilâflarının ağırlık merkezini Hazreti Alinin şahsı ve zürriyetinin imametteki silinmez hakları teşkil eder. Bu yüzden Peygamberin vefâtından sonra, imametın yalnız Hazreti Aliye aid olduğunu, ve onun vefatından sonra, yalnız kendi zürriyetinde tevâlî ve taaküp etmesinin lâzım geldiğini ileri sürerler. Hazreti Alinin imamet hakkı, onlara göre nass ve vesayet ile olduğu kadar gizli veya açık delillerle kesinleşmiştir. İmametın Ali zürriyetinden olmayan kimselere geçmesi, ya bir zulüm eseridir veya Ali oğullarının taaffûf ve istîğnalarının eseridir. Ebu Bekirin, Ömerin ve Osmanın hilafeti el-

(1) Abdül Kâhir Bağdadî Elfark beynel Firak S. 45

lerine geçirmiş olmaları, bir zülm eseri olduğu kadar Hazreti Alinin, fazla dindarlığı yüzünden, gösterdiği mahviyyet ve tevazuun neticesidir. Şiilere göre bu olay İslam tarihi boyunca tekerrür ede durmuştur. Şiilerin iddiasına göre, imamet işi dinin mühim bir rüknüdür. İmamet halkın arzu ve ihtiyarına terkedilemez. Bu, okadar ehemmiyetli bir meseledir ki Peygamberin onu ihmal etmesi ve yüz üstü bırakması, ve yahut halkın takdir ve insafına tâbi tutması caiz değildir.

Şiileri, Ehli Sünnet ve Cemaatten ayıran en mühim mesele dinin tarifiidir. Ehli Sünnet vel Cemaata göre din, taat ve inkiyattır. Taattan maksatları da Allahın emirlerine itaat etmek ve bu emirlerini yerine getirmektir. Şiilere göre din, bir adama itaattir. Gerçi bu adamın Hazreti Alinin neslinden olması, büyük küçük günahlardan mâsum olması, kendisinin imamlığına inanmış olması ve kendinden başkasının imam olamayacağını iddia etmesi lâzımdır. Fakat Ehli Sünnet vel Cemaat der ki: Eğer din ve tedeyyün, bu vasıfları haiz olan bir adamın taatı ise, böyle bir adam bulunmadığı takdirde ne olacak? Şiilerin bu din telakkisi, onları bâzen çok tehlikeli yollara götürmüş ve aşırı fırkaların zuhuruna sebep olmuştur. Mesela Allahın imamda tecessüd ettiğini ileri sürenler olmuş. Bu itikad, onları öyle müşkil bir duruma sokmuşki, İmamın Allah gibi hatâsız olduğuna ve İmamdan hiç bir kusurun sâdir olamayacağına inanmak zorunda kalmışlardır. Bunlardan bazıları Allah yerine geçirdikleri imamın verdiği emir ve talimatın icabında bütün Müslümanlarca kabul edilen farâiz ve ahkâmı nesh ve iptal edeceğine inandılar. Fi'len Şiiler arasında bu gibi aşırı düşünen fırkalar vardır. Fakat bütün İslam fakih ve mütekellimleri bu aşırı Şiileri İslâm milletinden saymazlar. Bunlar arasında Ali'ye Allah diyenler, bizzat kendisinin veya çocuklarından birisinin dünyaya tekrar dönerek mehdilik edeceklerini ve zulmü kaldırıp insanlığı saadete kavuşturacaklarını söyleyenler var. Dolayısıyla İslam milletinden sayılan Şiilerle İslam milletinden sayılmayan Şiiler vardır. İslam milletinden sayılan Şii fırkalarının en mühimleri şunlardır: Kısâniye, Hâsi-miye, Zeydiye, Cârûdiye, Süleymaniye, İmamiye, Bâkiriye, Navûsiye, Aftahiye, Şamtiye, Museviye, İsnâ Aşeriye fırkaları.

İslâm dininden sayılmayan Şii fırkalarının en mühimleri şunlardır: Sebe'iyye, Alyâiyye, Mağîriyye, Mansûriye, Hattâbiye, Keyyaliyye, Hişâmiye, Numâniyye; Nusayriyye, İsmailiyye fırkaları. İslâm milletinden sayılmayan bu fırkaların bazan Hululiye, Müşebbihe, Mutezile ve Mürceie fırkalarından fikir kaptıkları görülür. Hakikat şudur ki, Şiilerin aşırı fırkaları, mahalli hususiyetlerin ve ırkî temayüllerin İs-

lamlık kisvesine bürünen birer ifadesidirler.

3 — **Müşebbihe** — Bunlar, Kur'anda Allaha mekân ve âzâ gibi mecazî ve edebi vasıflar veren ayetleri, oldukları gibi kabul edip, Allahı bir cisim şeklinde tasavvur ederler. Allahın yüzünden, gözünden, ellerinden, parmaklarından, bahseden ayetleri mücessem bir mânada anlarlar. Allahın Arş ve Kürsî sahibi olmasını, Levh ve Kalem gibi mefhumları, Allahın Arşa oturmasını, melaike ile gelmesini, kolunu uzatmasını, yanaşıp sarkmasını teşbihçiler, maddî manada anlamaya mütemâyildirler.

Ehli Sünnet vel Cemaat, bu âyetler karşısındaki hayretlerinden kurtulmak için, Allaha olan sonsuz imanlarına sığındılar. Ne Mutelize gibi, Allahın ilmiyle uğraşmak, ne de Müşebbihe gibi Allahı kullara benzetmek istediler. Ahmet bin Hanbel ve Davud bin Ali Asfahanî gibi muhakkikler kendilerinden önce gelmiş olan Eslâf muhaddislerinden Enes bin Malik ve Mukâtil bin Süleymanın izlerinden giderek dediler ki: “Biz Allahın, kendi yaratıklarına benzemediğine kesin bir surette inanırız. Kitap ve Sünnetin sözlerini herhangi bir şekilde tevil etmekten sakınırız. Bu sakınmamızın esaslı iki sebebi vardır. Birincisi. Allahın Kur'anda bu gibi işlerle uğraşmayı men'eden ayetidir ki meali şudur: “Yürekerinde sapıklık olanlar, fitne çıkarmak ve Kur'anın mânasını istedikleri gibi tefsir etmek maksadiyle müteşâbih âyetlerin üzerinde dururlar. Halbuki Kur'anın te'vilini ancak sağlam bilgili kimseler yapabilirler. İşte bu gibileri derki: biz Allaha inandık her şey Allahtandır” Bu ayeti ileri süren Ehli Sünnet derler ki: biz dahî bu âyette mezkûr olan sapıklığa düşmekten sakınırız. İkinci sebebe gelince, tevilin bir zan meselesi olduğu ittifakla kabul edilmiş bulunduğundan, Allah tâalanın sıfatları hakkında zan yürütmek caiz değildir. Biz bir âyeti teville kalkıştığımız takdirde Allahın muradı hilafına söz söylemekle sapıklığa düşebiliriz. İyisini, sağlam bilgili kimseler gibi, her şey Allahtandır diyerek Kur'anın zâhırına iman ederiz. Ve bâtınına inanırız. Bâtının ilmini Allah tâalaya havale ettik. Bâtın imanının şart ve erkanından olmadığı için onu bilmekle mükellef değiliz.

Buna karşılık bazı Şiiler teşbihte ileri giderek “Rahman, Âdemi kendi suretinde halk etmiştir” ibaresine istinad ederek, Allahı insan suretinde tasavvur ederler; yani elleri ayakları, başı, gözü, saçı olan bir mevcut heyetinde tasavvur ederler. Şu kadar ki bu varlığın nurdan ibaret olduğunu ve onu, ahirette olduğu gibi dünyada dahî görmenin ve hatta onunla konuşmanın mümkün olduğunu iddia ederler. Cibril nasıl insan suretinde yere inip Peygamberle konuştu ise bazan Allahın da

insan suretinde bizlere görünebileceğini iddia ederler. Bu iddiaların Yahudi, Hıristiyan, Mânî ve Hindü itikatlarından mülhem oldukları aşikârdır. İbnül Ravendî (1) Hişam bin Hakemden bahsederken derki: Hişamın iddiasına göre, Allah ve diğer cisimler arasında bazı bakımlardan benzerlik vardır. Böyle olmasaydı bu cisimler Allaha nasıl delalet ederlerdi!

Bu yetmiyormuş gibi Müşebbihenin bir kısmı Allaha cihet ve mekan tahsis ederler. Onun altı cihetle çevrilmiş olduğunu (2) Arşinin yanlarından dört parmak nisbetinde arttığını ve kendi azametinin ağırlığı altında çatırdadığını iddia ederler. Müşebbihe Peygamberimizin ağzından şöyle bir hadis rivayet ederler: “Rabbim beni karşıladı. Elimi sıktı ve beni bağrına bastı. Elini iki omzum arasına koyduğu zaman parmaklarının serinliğini duydum” Allahın sesini de tasvir ederken Müşebbihe şu hadise dayanırlar: “Allah taala kıyamet günü, evvel ve ahirlerin işideceği bir sesle bağırır.” iddialarına göre Musa Aleyhisselam, Allahın sesini zincir şakırdısı gibi duyardı.

Müşebbihenin en meşhur şubelerinden olan Kerramiyye fırkasının reisi Ebu Abdullah Muhammed bin Kerrâm, Allah zatının tek olduğunu (ahadiyül zat) söylemekle beraber onun aynı zamanda cevher olduğunu ve cevherinde dahi tek olduğunu (ahadiyül cevher) (1) ve onun Arşa ancak üst taraftan temas ettiğini ve yer değiştirip dolaştığını ve bazan aşağılara indiğini söylemiştir. Müşebbihenin Allah iradesi, yaratma kudreti ve Kur’an hakkında buna benzer safsata ve hezeyanları çoktur.

4 — Mutezile — Ehli Sünnet vel Cemaat karşısına dikilen en ciddi fırka Mutezile fırkasıdır. Zâten kelim ilminin zuhuruna bâdî olan sebeplerin başında, Mutezilenin eski üstadları olan Kaderiyecilerin, itirazları gelir. Bundan başka Ehli Sünnet vel Cemaatin veya Sıfatiyyenin Eş’ariye namı altında kuvvetli ve müstakil bir fırka halinde teşekkül etmelerine sebep de, Mutezilenin ilim ve usûle dayanan itirazları idi. Bu hususlar bilâhare daha etraflı bir surette izah edilecektir. Mutezile, kelim tarihinde muhtelif isimlerle yâd edilirler. Onlara Kaderiyeci ve Mutezile denildiği gibi Ehlul Adl (adalet ehli) de denir. Onlar Allahın adalet ve hikmetinden sık sık bahsettikleri için kendilerine bu ismi verirlerdi. Mamâfi onların Allaha verdikleri Âdil ve Hakim sı-

(1) Abdül Kahir El Fark Beynel Frak

(2) Yani sağ, sol, ön, arka, alt, üst.

(3) Yahudi itikatlarından

(1) Şehristanî El milel vel Nihal

fatları, Ehli Sünnetin anladığı mânada değildir. Onlar, Ehli Sünnet vel Cemaattan yalnız Allah adâletinin anlamında değil, vaat ile vaîd mefhumlarını anlamakta ve hatta tevhidî anlamakta ayrılırlar. Allahın bir çok vasıflarını nefyettikleri gibi hayr ile şerri ve güzellik ile çirkinliği başka türlü anlarlar. Kur'an ve Peygamberler hakkındaki kanaatleri de başkadır. Bu ihtilâfın başlıca sebebi, daha önce söylediğimiz gibi — Ehli Sünnet vel Cemaatın nakle dayanmalarına karşılık — Mutezilenin akla dayanmalarıdır. Misal olarak her iki tarafın tevhid, adalet, vaat, vaîd ve kıymet hükümleri hakkındaki kanaatlerini karşılıklı bir surette zikrelelim. (2)

Ehli sünnet ve diğer bütün Sıfâtiyye derler ki: "Allah tâala, zâtı itibarile tektir, kasîmi yoktur, ezeli sıfatları bakımından dâhi tektir, manendi yoktur; fiillerinde tektir, ortağı yoktur."

Ehli - adl, yani Mutezile derki: "Allah tâalâ tektir, ne mu-kâismi ne sıfatı var. Fiillerinde tektir, ortağı yoktur, zatından başka kadîm yoktur. Fiillerinde dâhi kasîmi yoktur. İki kadîmin bir arada bulunması ve bir makdurun iki kâdir arasında bulunması imkânsızdır. İşte tevhid ve adl bu demektir."

Ehli Sünnet Vel Cemaata göre "Allah taalanın kendi fiillerinde Âdil olması demek, kendi mal ve mülkünde mutasarrıf bulunması ve istediğini yapması ve arzusuna göre hüküm vermesi demektir. Zira adâlet, bir şeyi yerine koymak ve kendi mülkünde, arzu ve bilgisine göre tasarruf etmek demektir. Zulüm ise bu halin aksidir. Dolayısıyla Allahın hükmünde zulüm, ve idaresinde istibdat tasavvur edilemez."

İtizal ehline göre "adalet, aklın emrettiği hikmeti yapmaktır. Bu da fiilin, doğruluk ve maslahat icablarına uygun olması demektir."

Vaad ile vaîd hakkında Ehli Sünnet der ki: "Vaad ile vaîd Allahın ezeli kelâmıdır. Emrettiği şeylere mukabil va'itte bulunmuş, yasak ettiği şeylere mukabil de vaîd'de (tehditte) bulunmuştur. Dolayısıyla necâta kavuşan ve sevap kazanan her insan Allahın vaadi neticesinde necâta kavuşmuş ve sevap kazanmıştır. Helâk bulan ve ikâba müstahak olan her insan da Allahın vaîdi neticesinde bu akibete düşmüştür. Dolayısıyla Allah bu hususta aklın icaplarıyla mukayyed değildir."

Adalet ehli (yani Mutezile) der ki: "Ezelden kelam denilen şey yoktur. Gerçekte emir, nehiy, vaat, vaîd, sonradan icad edilmiş sözlerdir. Necât bulanlar kendi fiilleri neticesinde cezaya uğrarlar. Akıl ve hikmet bunu icab ettirir.

(2) Şehristanî El mîel ve Nihal

Ehli Sünnet, semi' ve akıl hususunda derlerki: "Bütün vâcipler semi yoluyla öğrenilmiştir. Bütün bilgiler de akıl yoluyla öğrenilmiştir. Aklın güzellik ve çirkinlik hakkında kıymet hükümleri yoktur. (Şeriat) muktezalarını ve (dinin), vaciplerini akıl öğretmez. Şu kadar var ki, semi marifet (bilgi) vermez; o, yalnız vâcibi öğretir." Adalet ehli derki "Bütün bilgiler akıl ile idrak edilirler. Bilgiler yalnız akıl tarikiyle vâcib olurlar. Nimetleri bağışlayan Allaha şükretmek de tebellüğden evvel vâciptir. Güzellik ve çirkinlik ise güzel ve çirkin şeylerin vasıflarıdır.

Bu bir kaç misalden görüldüğü veçhile, aklın hükümranlığına inanmış olan Mutezile, yalnızca naklin emirlerini tanımak isteyen Ehli Sünneti müşkül durumda bırakıyorlardı. Dolayısıyla Ehli Sünnet kuvvetli hasımlarının karşısında usule sarılmak, ve kelam ilminin kaide ve kanunlarını kabul ederek kendilerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardı.

5 — İTİZAL PRENSİPLERİNİN ESASLARI VE BU ESASLARIN ZAMANLA TEKÂMÜLÜ

Mutezileyi, diğer fırkalardan ayırd eden itikatlarının başında Allah telakkisi gelir demiştik. Mutezile, Allah tâalayı beşerî sıfatlara benzeyen bütün vasıflardan tenzih ederler. Bu esaslı kanaat, onları Ehli Sünnet vel Cemaattan ayırd ettiği gibi Kur'an hakkındaki kanaatlerinin de diğerlerinkinden farklı olmasını icab ettirir. Zira Ehli Sünnet vel Cemaat, Allahın Kur'andaki bütün vasıflarını oldukları gibi kabul ederler. Şu kadar var ki bu ilâhî vasıfların insan vasıflarına hiç bir veçhile benzemediklerini iddia ederler. Mutezile ise Kur'anda Allahın Esmayı Hüsnâ diye anılan doksan dokuz vasfından bir kaç tanesini tevîl edip diğerlerini red ederler. Bu vasıfların teşbihe yol açtıklarını iddia ederler. Mutezileye göre Allahın esaslı vasfı kâdim (eski) oluşudur. Onun diğer vasıfları, bu kıdem (eskilik) vasfının içinde mündemiç bulunurlar. Yalnız bu eskilik kelimesinin ifade ettiği mâna, dikkat edilirse, hayat, kudret ve ilim gibi manaları tazammun etmez. Onun içindirki Mutezile Allahın diğer ehemmiyetli vasıflarını nefyederler ki: "Onun zâtında hayatsız bir hayat, kudretsiz bir kudret ve ilimsiz bir ilim vardır" (1) Bu o demeğe gelir ki Allah hayat, kudret ve ilim vasıflarından mücerred veya münezzehtir. Mutezile bu içtihatlarını ta'lil makamında derler ki: Allahın bu eski sıfatları Onun zâtında kaim mânalara olup kendinden başka şeyler olsalardı, ona ortak olur-

lardı. Hakikatte bu garip mantık, Şark Hıristiyan kilisasının safsatıcı cedelinden (diyalektik) başka bir şey değildir.

Allahı, ezeli sıfatlarından tenzih etmeye kalkışan Mutezilenin bu garip mantığı, halkı ikna etmek için kullanılan bir nevi kelime oyunundan başka bir şey değildir. Onların asıl samimî kanaatleri başkadır. Onlara göre Allah, ezeli ve kadim olmakla beraber dünya işleriyle ve insanların mukadderatı ile uğraşmaz. Allah, olayları muayyen bir nizam üzere halk etmiş ve insanlara akıl denilen bir rehber vermiştir. İnsanlar akılları vasıtasıyla iyiyi kötüden ayırd ettikleri için kendi fiillerinden sorumludurlar. Allah insanlara Peygamber veya elçi gönderme dahi, insanlar kendi akılları vasıtasıyla Allahın mevcudiyetini idrak etmek ve ona karşı saygı ve şükran borcunu ödemekle mükelleftirler. Yani Peygamberler gelse de gelmese de insanlar, kendilerini kurtaracak doğru yolu bulmak imkânlarına sahiptirler. Mutezilenin bu hakikî maksadını idrak eden Ehli Sünnet vel Cemaat mütekellimleri, bunları şöylece tarif ederler: (1) Bütün mutezile, Allahın ezeli sıfatlarını nefyeder ve derler ki “Allahın ne bilgisi, ne kudreti ne hayatı, ne duygusu, ne görüşü (başarı) ne de başka ezeli sıfatları vardır. Mutezile daha da ileri giderek derler ki “Allahın ezelde ne bir ismi ne bir sıfatı vardı. Onun gözle görülmesine de imkân yoktur.” Mutezilenin iddialarına göre “Allah ne kendini görür ne başkası Onu görür” Fakat Allahın kendini görmediği gibi başkasını görüp görmediğinde Mutezile muhtelifirler. Bazıları Allahın kendinden başkasını gördüğünü kabul eder, bazıları bunu red ederler.

Mutezile, Allahın eskilik sıfatından başkasını red etmekle Kur’ana karşı da açıkça cephe almış bulunuyorlar. Nakilci olan Ehli Sünnet vel Cemaat, Allahın Kur’anda mezkûr olan ezeli sıfatlarını oldukları gibi kabul ettikleri halde Mutezilenin bu sıfatlara itiraz etmeleri ve Kur’an hakkında başka bir fikir gütmeleri icab ediyor. Onlara göre Kur’an, Allahın Levhi Mahfuzda yazılı olan ezeli Kelâmı değildir. Kur’an halkedilmiştir (yani ezeli değil yenidir). O, muayyen bir yerde Allah kelamının harf ve ses şeklinde yazılmış bir kopyasıdır. O, araz olduğu için araz gibi fenaya mahkum olabilir.

Mutezilenin bu kanâatini imam Eb-Mansur-Abdül-Kadir-Bağdadî daha açık bir lisanla şöyle tarif eder: “Mutezile Allah kelamının ve dolayısıyla emirlerinin, nehiyelerinin ve haberinin yeni olmasında müttefiktirler. Hepsi de Allah kelâmının yeni olduğunu iddia eder ve

(1) Şehristani Elmilel vel Nihal

onu yaratılmış diye adlandırırılar. “Halbuki Ehli Sünnet vel Cemaat mütekellimleri, İslamlığın en sağlam kaynağı olan Kur’anın kudsiyetini korumak için, Allahın kelimasını başka türlü tarif ederler. Ehli Sünnet mütekellimlerinden İmamı Âzam Ebu Hanife, (El Fıkhül Ekber) kitabında derki: “Kur’an Allah tâalanın mushaflarda yazılan, akıllarda tutulan, dil ile okunan ve Peygambere nâzil olan kelâmıdır. Kur’anın lafzı mahluktur, yazısı mahluktur, okunuşu mahluktur, fakat Kur’anın kendisi mahluk değildir. Allah tâalanın Kur’anda Musa Aleyhisselam ile diğer Peygamberler hakkındaki ve Firavun ve İblis hakkındaki bütün rivayetleri, hep kendi kelâmıdır. Allahın kelâmı mahluk değildir. Fakat Musanın ve diğer yaratıkların kelâmı mahluktur. Kuran onların sözü değil Allahın sözüdür. “Allah Musa ile konuştu” âyetinde görüldüğü gibi, Musa Allah tâalanın kelimasını işitti. Fakat Allah Mütekellim olmakla beraber Musa ile, bizim bildiğimiz mahada konuşmadı. Netekim Allah ezelde yaratıcı olmakla beraber insanları (yeniden) yaratmadı. Fakat Allah Musa ile, Onun ezeli sıfatlarından birisi olan kendi kelâmı ile konuştu.”

Görülüyor ki Mutezile, Allah kelâmının bir ifadesi olan Kur’anın bir harf ve bir ses oluşu üzerinde durarak onun yeniliğini ve yaratılmış olduğunu iddia ederken nakilci mütekellimler Kur’anın mana ve muhtavasını üzerinde durarak onun ezeli olduğunu iddia ederler.

Bu suretle Mutezile, Kur’anın akla uymıyan ahkâmını, hikmet ve adalet prensiplerine göre tefsir etmek ve müteşabih ayetleri tevîl etmek selâhiyetini kendilerinde görürler. Şu kadar var ki Mutezile, felsefî esaslardan mülhem olan sistemlerine sâdik kalma iddiasında oldukları için, bu müteşabih ayetleri tecsim ve teşbih (antropomorfizm) fırkaları gibi ve yahut insanları ilahlaştırmak (antropolatri) fırkaları gibi tevîl etmezler. Onlar, Allahın mânevi varlığını korumak için şu esasları kabul etmiş bulunuyorlar: Allahın varlığı teşbihten her cihetçe münezzehtir; yani Onun yüksek varlığı cihet, mekân, suret, cisim, tahayyüz, intikal, zevâl, tagayyür ve teessürden tamâmîle münezzehtir. Dolayısıyla, “Rahman Arşa kuruldu” ayetini, “Rahman Arşa tasâhup etti şeklinde tefsir ederler. Çünkü istivâ (kurulmak) kelimesinde insan hareketlerine benzeyen bir hal vardır. Zaten Arapça istiva kelimesi tasâhup etmek manasına da gelir. Sonra, “Allahın eli onların elleri üstündedir” ayetini, Allahın nimeti onların (insanların) nimetlerinden üstündür şeklinde tefsir ederler. Zaten el kelimesi Arapça nimet, ihsan veya veri manasına gelir. Mutezile ancak bu nevi tevîl ve tefsirlerine tevhid adını verirler.

Onlara göre kul, iyi ve kötü fiillerinin hâlıkı olduğu içindir ki, ahirette sevapla ikaba müstahak olur. İnsanın fiilleri Allaha atfedilemez. Allaha şer ve zulüm isnad etmek küfür ve ma'siyettir. Zira Allah, zulmü yarattığı taktirde, zâlim olur; netekim adaleti yarattığı takdirde âdil olur. Allahın hikmetinden yalnız salah ve hayır umulur. Hikmet ise kulların menfaatlerini korumayı müstelzimdir (1)

Mutezile, uhrevî, adalet manasını ancak bu şartlar altında anladıkları gibi vaat ile vaîd yahut cennet ile cehennem hakkındaki telakkilerini Şöyle izah ederler. Mü'min, bu dünyadan taat ve tövbe ile ayrılırsa sevaba ve mükâfata müstahak olur. Tafaddul ise sevaptan üstün bir merhaledir. Fakat mümin işlediği büyük günahına tövbe etmeden ölürse, cehennemde ilelebed kalmaya müstahaktır; Şu kadar var ki onun cezası, kâfirlerin cezasından hafif olur. (1) Mutezilenin bu husustaki kanâatlerine daha evvelki bahiste de dokunmuştuk. Onların İman ile küfür arasında bir orta merhale kabul ettiklerini ve bu merhaleye fâsıklık dediklerini ve fâsıkın cehennem azâbına müstahak olmakla beraber, cezasının kâfirlerin cezasından hafif olmasının lüzumuna inandıklarını söylemiştik. Mamâfi Mutezilenin bu esaslı prensiplerinde serî bir inkişaf ve tebeddül vuku bulmuştur. Bu tebeddül, Mutezilenin günden güne Yunan felsefesinin tesiri altında daha çok kalmalarından, kendilerini daha serbest ve itibarlarının daha kuvvetli olduğunu duymuş olmalarından ileri gelmiştir. Mutezile, ikinci Abbasî Halifesi Ebu Cafer Mansur zamanında (136 - 158 H. veya 756 - 765 M.) başlayan ve yedinci Abbasi Halifesi Memun zamanında (198 - 218 H. veya 813 - 833 M.) hummalı bir faaliyet mevzuu olan ilmî eser tercümelerinden ziyadesiyle müteessir olmuşlardı. Siryaniceden, Kıpticeden, Keldan dillerinden, Pehlevî ve Hint dillerinden ve bilhassa Yunancadan yapılan bu tercümelemleri okuyan Mutezile, yeni bilgilerle kendi dâvâlarını desteklemek ve nakli ilimlere karşı daha açık bir cephe almak imkânını bulmuşlardı. Hatta Mutezilenin en serkeşlerinden biri olan Sümâne bin Eşresi Nemirî, Halife Memunu itizale kazanmış ve Memun, itizali İslam devletinin resmî mezhebi yapmak istemişti. Bu uğurda Mutezile fırkasını Memun alabildiğine himaye etmiş, buna karşılık sair fırkaları yadırgamış ve reislerini tazyik etmişti.

Mutezilenin fikirlerinde husule gelen tebeddül ve inkişafa misal olarak, şu esaslı bahisleri teker teker ele alalım: Allah bahsi, Kur'an

(1) Abdül Kahir Bağdadî El Farku beynel Frak S. 68

(1) Şehristanî El mîlel vel Nihal S. 56

bahsi, kader bahsi, vaat ile va'id veya cennet cehennem bahsi, mucizeler bahsi, imamet bahsi, Diğ'er bahisleri sırası geldikçe başka fasılalarda tetkik ederiz.

Allah bahsi: Mutezile fırkasının müessisi sayılan Vasıl bin Atâ'nın Allah hakkındaki telakkisi şu merkezdedir: Allah, ilim, kudret, irade ve hayat gibi vasıflardan mücerrettir. Muhammed bin Abdülkerim Şehristanî bu hususta der ki: (1) "Bu fikir, başlangıçta olgun değildi. Vâsıl bin Ata, bu fikri zahiri bir mukayese ile, bir anda iki ezeli ve kadim Allahın bulunamadığı esasına ircâ ediyor. Ona göre kâdim bir mâna ve kadim bir sıfat kabul eden bir kimse iki ayrı Allahın mevcudiyetini kabul etmiş oluyor. Fakat kendi fırkasının mensupları, filozofların kitaplarını okuduktan sonra, Allahın bütün sıfatlarını yalnız iki sığata irca ederek Allaha yalnızca ilim ve kudret vasıflarını vermişlerdi. Bu vasıflar Mutezileye göre, Allah zâtının iki kâdim sıfatıdır.. Cebbâi bunlara Allah zâtının iki sureti demiş; oğlu Ebu Hâşim Cebbâi de bunlara Allah zâtının iki hâli veya haleti demiştir.

Vasıl bin Ata'nın muakkiplerinden ve Mutezilenin en büyük reislerinden olan Ebu Hüzeyl Allâf, Vasılın fikrini kabul etmekle beraber Allahın iradesini şöyle tarif eder: "Allahın iradesi murad olan şeyden büsbütün başkadır. Onun yarattığı şeyi istemesi, o şeyi yaratmasıdır. Binaenaleyh Onun bir şeyi istemesi o şeyin kendisinden başkadır. Çünkü yaratma, yeri ve mekanı olmayan bir sözdür." Ebu Hüzeyl, Allahın semî ve basîr sıfatlarını şu mealde anlar: "Allah tâalanın Semî ve Basîr olması demek, sonradan duyacak ve görecek demektir. Nettekîm Gafurdur, Rahîmdir, Muhsindir, Hâlkıtır, Rezzâktır, Müsîbtir, Muâkıptır, Muvâlidir, Muâdid'r, Âmirdir, Nâhidir demek, bu şeyleri yapacak demektir."

Ebu Hüzeyl'in yeğeni olup Mutezilenin en çok Aristo tesiri altında kalan meşhur reislerinden olan İbrahim bin Seyyâr Nazzam, Allahın iradesini şöyle târif eder. (2) "Allah tâala hakikatte irade denilen şeyle mavsuf değildir; fakat kendi efâlinde şeriat bakımından irâde ile vasıflandığı taktirde bundan maksat şudur: O, kendi iradesinin hâlıkı veya münşî'idir. Kulun fiillerini irade etmesi demek, bu filleri emir veya nehyetmesi demektir."

Mutezile reislerinden olan Üsvârî, Allahın kudretini şöyle tarif eder: (3) "Allah tâala, yapmıyacağını bildiği veya bildirdiği hususlar-

(1) Şehristanî El milel vel Nihal S. 56

(1) Şehristanî El milel vel Nihal S. 57

(2) " " " " " S. 59

(3) " " " " " S. 77

da kudretle vasfedilemez. Halbuki insanın kendisi bu şeylere kâdirdir. Zira kulun kudreti bu iki zıt duruma uygundur ve bu iki zıt durumdan birisinin gerçekleşmesi lâzımdır. Binaenaleyh Allah tâalanın Ebu Lehep hakkında “alevli bir ateşe duçar olacaktır” sözü alabildiğine gider.”

Diğer bir Mutezile reisi olan Ebu Cafer İskâf, işi büsbütün azıtarak şöyle bir mütalaada bulunmuş: (1) “Allah taala akıllı kimselere zulm etmeye kâdir değildir. Fakat yavrulara ve delilere zulmetmeye kâdirdir.”

Başka bir Mutezile reisi olan Bişr bin Mutemir bu fikri başka türlü ifade ederek Allahın kudretini şöyle tarif eder: “Allah taâla yavruyu ta’zibe kâdirdir. Böyle yaptığı taktirde yavruya zulm etmiş olur. Şu kadar var ki Allah hakkında böyle bir şey söylemek güzel düşmez. Onun için şöyle demek daha uygun düşer: Allah böyle yapmazsa, yavru büyür, akıl sahibi olur, isyankâr olur, ve bir suç işleyerek ikâba müstahak olur.”

Aynı şahıs Allahın iradesi hakkında şöyle bir mütalaa serd eder: “Allahın iradesi kendi fiillerindendir, ve iki surette tecelli eder. İrade onun hem zâtî bir sıfatıdır hem de fiilî bir sıfatı. Zatî bir sıfatı olduğuna göre şöyle tarif edilir: Allah taâla, bütün fiillerini ve kullarının tâatını arzu eder. Bir hakimin ise salâhı ve hayrı bilip istemesi caiz değildir. İrade, Allahın fiilî bir sıfatı olunca da şöyle tarif edilir: “Allah kendi fiilini ihdas ettiği zaman, Onun iradesi o fiili yaratması demektir ki bu irade Allahın kendi fiilini yaratmasına tekaddüm eder. Çünkü vasıta ile gerçekleşen bir şey vasıtanın kendisi olamaz. Fakat bu sıfatı ile kulların fiilini istemesi, o fiili emretmesi demektir” Bişre göre (2) “Allah hiç bir müminin, imanı halinde, dostu olmadığı gibi hiç bir kâfirin küfrü halinde düşmanı değildir.”

Yine Mutezile reislerinden Ma’mer bin Abbâdi Sülemî Allahın kıdem ve ilim sıfatları hakkındaki mütalaasını şöyle beyan eder. (3) “Allah taâla kadim değildir. Zira kadim (eski) kelimesi eskidi ve eskir gibi fiillerden müştak olup zamânî eskilik hissini telkin eder. Halbuki Allah taâlanın vücudu zamânî değildir. Rivayete göre Ma’merin halk (yaratma) ve ihdas hakkındaki kanaatleri de şu merkezdedir: Halk mahluktan başka bir şeydir; sun’ masnûdan başka bir şeydir.

Aynı şahıs Allahın ilmi hakkında şu mütâlaada bulunur. “Al-

(1) Şehristanî Elmilel vel Nihal S. 77

(2) * * * * * S. 86 — 87

(3) Abdül Kahîr Elfark Beynel Fırak S. 95

lah taâlânın kendini bilmesi imkânsızdır. Zira bilen ve bilinenin aynı olmaları icab eder ki bu da mümkün değildir. Netekim Allahın mevcud olan bir şeye muktedir olması imkânsızdır.”

Ma'mer bin Abbâd Süleminin bu telâkkileri felsefî kanaatlerinin mahsulüdür. Zira filozoflara göre Allah taâlânın ilmi infialî olmayıp fi'li bir ilimdir. Dolayısıyla Allah kendi fi'li ilmiyle ancak başkasını bilir ve ancak mevcud olan şeyi bilir, ma'dûm olan şeyi bilmez. Allah kendini bilir dendiği takdirde, bilen unsurla bilinen unsur birbirlerinden ayırd edilmiş olurlar.

Mutezile fırkasının râhibi adını alan Ebu Musa Müzdar bu önceki Mutezile reislerinden de ileri giderek Allah hakkında ezcümle şu saçmaları söylemiştir: (1) “Allah hem yalan söyleyebilir, hem zulmedebilir. Böyle yaptığı takdirde Allah hem yalancıdır hem zâlimdir.”

Sümame bin Eşres diğer Mutezile hilafına, şöyle bir fikir ileri sürer “Yaradani tanımayan bir kâfir mazûrdur” Halbuki diğer Mutezile reisleri derler ki Peygamberler gelmeseyse bile Allahı akıl vasıtasıyla tanımak gerektir.

Mutezilenin aşırı düşünen reislerinden biri olan Hişam bin Amri Fûtî, Allahın ilmi hakkında der ki: (2) “Eşya yok iken isimsiz ve hiçtirler. Fakat var olduktan sonra isimlenirler. Dolayısıyla: Allah taâlâ eşyayı yaratmadan önce bilir demek, doğru değildir.”

Mutezilenin son büyük reislerinden olan Ebu Alı Cebbâi ters bir muhakeme ile “Allahı kullarına itaat etmekle” vasıflandırmıştır. (3)

Mutezilenin Allah hakkında ki bu telakkileri incelendiği zaman Allahı, sistematik bir surette kıymetten düşürmek ve Allahın dünya işleriyle hiç bir alakası olmadığını isbat etmek cihetine gittikleri görülür. Böylece, Müslümanlara dünya işlerinde yalnızca aklın rehberlik edeceğini ve dünya dışındaki her hangi bir kuvvete güvenmenin doğru olmadığını tavsiye etmek istedikleri anlaşılır. Halbuki ferdî ve mâşerî hayat probleminin bu kadar sâde bir düsturla halledilemeyeceği aşikârdır. Mutezile, başlangıçta belki pek samimî ve ulvî bir gaye takip ediyor, ve Allahı insanlık vasıflarından tenzih etmek istiyorlardı. Fakat eski nezâhat ve sarâhatından ayrılan bu gaye, zamanla tatile (yani Allahı bütün sıfatlarından tecride) vardı. Mutezile üstelik Allaha hürmetsizlik etmeye ve Ona kudretsiz, bilgisiz ve hatta yalancı ve zâlim demeye başladılar. Bu gibi patavatsızlıklar ve serzenişler, Mute-

(1) Şehristanî Elmilel vel Nihal S. 88

(2) * * * * * S. 94

(3) Abdül Kahir Elfark beynel Firak S. 110

ği şeylerdir, ve kul bu yaptığı şeylerin müsbet veya menfi cezasını çekmeye müstahaktır. Allah taâla, kulunu bu şeyleri yapmaya muktedir kılmıştır. İnsanların fiilleri ise hareket, sükûn, itimat, fikir ve bilgiden ibarettir. Vâsıl bu kanaatini başka bir yerde şöyle hülâsa eder: “İnsan kendi içinde bir iktidar ve yapma imkânı duyarsa ona yapılması gereken bir şeyi yap demek imkânsızdır. Bunu inkâr eden, zaruret denilen şeyi de inkâr etmiş olur.” Şu kadar var ki Vâsıl, naklin bize öğrettiği “ve hayrihi ve şerrihi minaalahi taâlâ” sözlerini dert ve sıhhat, sıkıntı ve huzur, hastalık ve iyileşme, ölüm ve dirim şeklinde anlamaya mütemâyildi. Diğer bütün Mutezile onun bu kanaatini aynen kabul etmiş olmakla beraber, bazıları kader bahsine dahi yeni fikirler katmak istemişlerdi. Bunlardan Ebu Hüzeyli Allâf, insanın dünyada kendi işlerinde serbest olduğunu ve kendi fi’illerinden mesul olduğunu fakat âhirette serbest hareket etmek imkânlarından mahrum olduğunu söyler. Yâni insanın cennet ve cehennemde istediği gibi hareket edemeyeceğini iddia ederdi.

İbrahim bin Sâyyar Nazzam, kader fikrine şu yenilikleri katmıştır: “Hayır ve şer bizim elimizdedir. Aliah taâla şer ve masiyet yapmaya kâdir değildir. Bu gibi şeyleri yapmak Ona mukadder değildir.” Halbuki sair Mutezile böyle düşünmüyorlar. Onlar Allahın bu gibi şeyleri yapmaya muktedir olduğunu fakat şer ve masiyet, kötü şey oldukları için bunları yapmadığını söylerler. Nazzam onların bu itirazlarına şöyle cevap verir: “Kötülük, kötünün zâtî bir sıfatı olduğu içindir ki onu Allaha isnad etmek doğru değildir. Zira Allahtan kötülüğün sâdir olabimesinde dahi kötülük vardır. Âdil bir varlık zulüm yapmakla vasfedilemez.”

Nazzâm bu kanaatine şunları da ilave ederek demiştir ki “Aliah, kullarına yalnızca iyilik etmeğe muktedirdir; dünyada kullarına iyilikten başka bir şey yapamaz. Âhirette ise Allah taâlâ cehennemlik kimselerin azabını ne arttırabilir ne eksiltebilir. Netekim cennetlik kimselerin nimetlerini ne eksiltebilir ne onları cennetten çıkarabilir. Bu gibi hareketler ona mukadder değildirler.”

Hişam bin Amri Fûtî Kur’an bahsinde olduğu gibi kader bahsinde de pek aşırı hareket etmiştir. Kur’and^a mezkur olan fiillerin vasıflarını dahi Allah taâlâya vermekten imtina ederdi. Mesela Kur’an-da Allaha ait olan bir fiili tanıtan ayetlerden “sen onları birleştirmedin fakat Allah onları birleştirdi” ayetini aksine okurdu; yâni “Al-

(2) Cebriyecilere göre , insan dünyadaki bütün fiillerini yapmaya mecbur olduğu için ona hiç bir mesuliyet tereddüp etmez.

lah müminlerin kalplerini birleştirmez fakat onlar, kendi aralarında kendi arzularıyla birleşirler” şeklinde okurdu.

Mükâfat - Mücazat veyahut cennet - cehennem bahsi: Mutezile fırkasının müessisi olan Vâsıl bin Atâ, bu alanda yalnızca cezanın şiddet ve müddeti hakkında konuşmuşken, ondan sonra gelen Mutezile reisleri, bizzat cennet ve cehennemin ve mükâfat ile ukubetlerin mahiyetlerinden bahsetmişlerdir. Mutezile reislerinden Ebu Hüzeyl der ki: (1) “Cennet ve cehennem sakinlerinin hareketleri, inkıtâa uğrıtılarak daimî bir sükûna ve durgunluğa muntelhî olurlar. Bu sükûn içinde cennet ehlinin bütün lezzetleri ve cehennem ehlinin bütün ıstırapları toplanmış bir halde bulunur.”

Bazı Müslümanlara göre Ebu Hüzeylin bu sözü, Cebriye fırkası reislerinden Cehm bin Safvânın iddiasından kötüdür: Zira Cehm bin Safvân, cennet ve cehennemin zeval bulacaklarını iddia ederken, Allahın onları tekrar yaratabileceğini inkar etmez. Halbuki Ebu Hüzeyl cennet ve cehennemi ebedî bir sükûna ircâ etmekle yokluğa mahkûm ediyor. Hakikat şudur ki Ebu Hüzeyli bu kanâata sevkeden sebep, kendisiyle hasımları arasında âlemin hudusü hakkında geçen münakaşa olmuştur. Ona hasımları, evveli olmayan hadiseler sonu olmayan hadiselerden farksızdırlar; zira her ikisi de sonsuzdur. deyince, müşkül bir durumda kalan Ebu Hüzeyl onlara şu yolda cevap vermişti. “Ben geride ve gelecekte sonu gelmeyen hareket diye bir şey kabul etmiyorum; şu kadar ki bütün bu hareketler dâimî bir sükûna muntelhî olurlar.”

Nazzâmın talebelerinden olan Ahmet bin Hâit ile Fazlül Hadesî'nin cennet ve cehennem hakkındaki kanâatleri de başkadır. Onlara göre, âhiret alemleri beş ayrı kısma ayrılır. Şöyleki: bunların ilk ikisine sevap evi, üçüncüsüne ikap evi, dördüncüsüne iptida evi, beşincisine de mihnet evi derler.

İlk iki sevap evinin birincisinde yeme, içme, sevişme ile bağ, bahçe ve nehirler var. Birincisinden daha üstün olan ikinci evde yeme, içme ve sevişme yoktur. Fakat burada rûhânî zevkler ve cismanî olmayan kokular ve çiçekler var. İkap evi olan üçüncü evde meratip bulunmayıp müsavat hakimdir. Dördüncüsü olan iptidâ veya başlangıç evi, başlangıç cenneti olup burası, Allahın mahlûkâtı yarattığı evdir. Beşincisi ise mihnet evi olup burada, suç işleyen halka külfetler vaz edilmiştir. Dünyada, hayır ve şer ölçekleri doluncaya kadar, bu

(1) Şehristanî El milel vel Nihal S. 64

tekvîn tekerrür ve devam eder. Hayır ölçeği dolunca, insanın bütün amelleri tâata inkılap eder ve o insan iyi ve tertemiz bir mahluk haline gelerek göz kırpmadan önce cennete intikal eder. Bu hale erişmek isteyen zengin bir adam, ecîrin ücretini dahi geciktirmemelidir. Bu yüzdendir ki “ecire, teri soğumadan ücretini veriniz” denmiştir. Şer ölçeği taşınca da sahibinin bütün amelleri ma’siyet olur; ve isyankâr kimse tam bir şirrir sayılmakla göz kırpmadan cehenneme intikal eder. Dolayısıyla Kur’anı-kerimde Allah derki “ecelleri gelince, onu bir lahza geciktiremez ve ileri alamazlar.”

Fazlül Hâdesî ile Ahmet bin Hâtı bu gibi kanaatlere sevkeden sebeblerin başında, Hint ve Hristiyan fikirleşine kapılmış olmalarıdır. Her ikisi de tenasüha inandıkları gibi Hazreti İsada bir üluhiyet payının bulunduğu inandırlardı.

Hişam bin Amri Fûtî ise, cennet ve cehennemin henüz yapılmamış olduklarını, zira her ikisinin boş durmasında ve onlardan kimsenin müstefid veya mutazarrır olmasında şimdilik hiç bir fayda olmadığını söyler. Hişamın bu kanâatleri, sonradan bütün Mutezile tarafından kabul edilmiştir.

Mutezile reislerinden Amr bin Bahril Cahızın cennet ve cehennem hakkındaki kanâatleri de hayli gariptir. Ona göre, cehennem ehli ateşte ilelebet muazzep olmayıp onlar, âteşin bir tabiat kazanırlar. (1) Yine onun iddiasına göre, cehenneme hiç kimsenin girmesine hâcet kalmadan ateş, kendi ehlini kendine çeker. Câhızın cehennem hakkındaki bu görüşünün cennete de intibak etmesi lâzım gelir.

Mucizelerin inkârı bahsi: Allah, Kur’an, kader, cennet ve cehennem hakkında bu kadar serbest konuşan Mutezilenin mucizeler ve cinniler hakkındaki kanâatlerinde dahi serbest konuşmaları lâzımdır. Netekim öyle olmuştur. Mutezile tabiat olaylarının kaidelerine uymayan hadiseleri açık bir lisanla inkar ederler. Ezcümle şöyle derler: Yusufun gömleği Yakubun kör gözlerini nasıl açar! Musanın değneği nasıl yılan olur! deniz, Musanın işaretleriyle nasıl ikiye bölünür! bir insan ölüyü nasıl diriltebilir! Mutezile reislerinden Nazzâm, Kamerin iki parçaya bölünmesini inkar ettiği gibi Cinnî diye bir şey tanımadığını söyler, ve istihza makamında der ki Cinler, olsa olsa ördeklerle benzerler.

İmamet bahsi: İmamet bahsinde Mutezilenin fikirleri muhtelif olup kimisi rafızılığe kaçır, kimisi Ehli Sünnet vel Cemaatin fikrini

(1) Şehristanî El mülâ vel Nihal S. 95

tasvib ederdi. Rafızılığe kaçanların başında İbrahim Nazzam bulunmaktadır ki, İmâmetin ancak açık ve belirli bir nass ile taayyün edeceğini söylerdi. Ona göre Peygamber Hazretleri, Alinin imameti hakkındaki arzusunu şüphe götürmeyecek bir açıklıkla muhtelif yerlerde beyan etmiş ise de Hazreti Ömer, Peygamberin bu arzusunu gizlemiştir. Sonra Nazzâm, Ebu Bekire, Ömere, Osmana olmayacak töhmetler isnad etmiş, üstelik müdafaa etmek istediği Hazreti Aliyle İbni Mesûdu, fikirlerinde istibdat göstermekle itham ederek kaba bir surette tenkid etmişti: Ali ve İbni Mesûd kim oluyorlar ki kendi fikirlerine göre hareket etmişlerdi!.. der.

Mutezile reislerinden Hişam bin Amri Fûtî ise Alinin imametini meşru bulmadığını şu suretle ifade eder. “İmamet fitne ve ihtilaf günlerinde teessüs edemez. İmamet ancak sulh ve sükûn içinde ümmetin ittifakı ile teessüs eder.” Diğer bir Mutezile reisi olan Ebu Bekril Asamm, imametın ancak bütün ümmet efradının icmâ’ı ile kurulabileceğini söyler.

6 — MUTEZİLENİN EN PARLAK DEVRİNDE POZİTİF İLİMLER

Mutezilenin en parlak devri, Abbasi devletinin en parlak devrine raslar. Bu devir, ikinci Abbâsî Halifesi Ebu Cafer Mansurun hilafetinden El Mütevekkilin katline kadar devam eder ki sekizinci asrın ortasından dokuzuncu asrın ortasına kadar uzanır. (136 - 248 H. veya 754 - 862 M.) Bu devirde Abbâsî İslam İmparatorluğu, henüz askerî ve siyâsî şevketini muhafaza etmekte, dahilî ve haricî gâileleri kolayca bastırmaktadır. Zirâi, sınaî ve ticarî alandaki inkişaf, memleketin iktisadiyatını kuvvetlendirmekte ve iş hacminin günden güne büyümesine ve nüfusun artmasına amil olmaktadır. Bu müstesna durumun sağladığı istikrar,, imparatorluğun nüvesi mesabesinde olan Irakta ve bilhassa Irakın iki büyük şehri olan Bağdat ve Basrada fikir hareketlerinin kuvvetlenip gelişmesine hizmet etmiştir.

Mutezile fırkası, bu durumdan âzami derecede istifade etmişti. Mutezileden, Vâsıl bin Atâ ve Amr bin Ubeyd gibi iki dürüst simanın vaz’ettikleri mutedil akılcılık sistemi, Abbâsî Halifelerinin âtufe-tini (sempatisini) kazanmış ve bu halifelerin müzaharetlerine nail olmuştu. Hatta yedinci Abbâsî Halifesi Memun, Mutezile reislerinden Sümâme bin Eşresi Nemirinin telkinlerine râm olarak itizalin bir çok prensiplerini kabul etmiş ve bu uğurda devletin syasetine zarar vere-

cek derecede yalnız icrâatta bulunmuştu.

Memun, itizalî devletin resmî mezhebi yapmak için çoğunluğu teşkil eden Ehli Sünnet vel Cemaata karşı cephe almıştı. Onların çok temiz ve dürüst reislerine Kur'anın mahluk olduğunu söylemedikleri için eziyet etmişti. Rumların elindeki İslam esirlerinden ancak Kur'anın mahluk olduğunu söyleyenleri, fidye vererek kurtarmış; söylemeyenleri esarete bırakmıştı. Memun ölürken, veliahdî olan kardeşi Mu'tasîma Mutezileyi himaye etmesini ve Kur'anın mahluk olduğunu bütün Müslümanlara kabul ettirmesini tavsiye etti. Mutasîm da ölürken, veliahdî olan Vasîka aynı tavsiyede bulundu. Bu durumdan Ehli Sünnet müteessir oldukları kadar Mutezilenin kendileri de hoşnud değillerdi. Zira bu baskının yarattığı tepkiden Mutezile de mutazarrır oluyorlardı. İslam cemâati, büyük bir tahaccümle Mutezilenin muhaliflerine akmaya başlamıştı. Nihayet Vasîkın halefi olan Mütevekkil, Mutezilenin bu lüzumsuz himayesinden vazgeçerek Müslümanları kendi itikatlarında serbest bıraktı. Mütevekkile, herkesten önce, Mutezilenin kendileri teşekkür ettiler, (1)

Abbâsî devletin bu parlak devrinde tercüme hareketi alabilmişine kuvvetlenmişti. Muhtelif Şark ve Asya dillerinden tercüme yapıldığı gibi bilhassa Grek dilinden tercüme yapıldı. Halife Memun Bizans kütüphanelerine iyi Grekçe bilen Arap mütercimlerini göndererek binlerce kitabı tercüme ve istinsah ettirdi. Kendi elinde bulunan Rum esirlerini Grekçe kitap karşılığında mübadele etti. Halifeye bu alanda rekâbet eden zengin İslam âileleri eksik değildi. Bunlardan bilhassa Müneccim zadeler, büyük servetlerinin bir kısmını, istinsah ve tercüme işlerine tahsis etmişlerdi. Büyük bir hızla tercüme ve teksir edilen Grekçe eserlerin, felsefe ve pozitif ilimlere ait olanlarını Mutezile reisleri, büyük bir tahalükle okuyorlardı. Şu kadar var ki Mutezile, Grekçeden veya başka dillerden tercüme edilen felsefe ve tabî'ye eserlerini ancak muayyen bir görüş ve anlayış çerçevesi içinde benimseyip tatbik ediyorlardı. Onların bu görüş ve anlayış dairesini çerçeveleyen amillerin başında Tevhîd gelir. Tevhîd, itizal hareketinin mihveridir demiştik. Başlangıçta Mutezile ve bilhassa Mutezile fırkasının müessisi olan Vâsıl bin Atâ el Gazzâl ile yakın dostu Amr bin Ubeyd, Allahı müşârik vasıflardan tenzih etmekte pek samîmî idiler. Kaderiyeciliğin Tevhîdten doğmuş olduğu şüphesizdir. Zira Âdil ve Hakîm bir İlâhî kötülük yapmaktan tenzih eden Kaderiyye ve

(1) İbn Asakir den ve Kitâbü'l Hayvandan

ilk Mutezile, Allahın insanları kötülük etmeye namzed kılıp sonradan cezalandıracağını kabul etmiyorlardı. Kur'andaki hayır ve şer mefhumlarını da bu yüzden, başka türlü anlamaya mütemayil idiler. Şerri hastalık, elem veya keder manasında; hayrı ise sağlık, huzur ve memnurluk şeklinde anlıyorlardı. Binaenaleyh sonraki Mutezile reisleri her ne kadar niyetlerini bozmuş, ve muayyen maksatlarla Allâhı kıymetten düşürerek tenzihten tâtile varmışlarsa da, kendi görüş ve düşüncelerinde, Tevhid çerçevesinin dışına çıkamamışlardı. Sonra şunu da söylemek lâzımdır ki Mutezile, nihayet teokratik bir cemiyetin içinde yaşıyor ve Müslüman sayılıyorlardı. Tevhid esasına dayanan teokratik bir cemiyetin Allahını inkar etmeleri, ve yahut onları bu cemiyete bağlayan İslamlık vasfını reddetmeleri, ölüm cezasını müstelzimdi.

İşte bunun içindir ki Mutezile, çok beğendikleri akılcı ve maddeci Yunan hakimlerinin felsefesini ancak Tevhir kaidelerine uydurarak kabul etmek istidadında idiler. Fakat onları akılcı ve maddeci İyon Abder ve Eele filozoflarının sarâhatinden kaçmaya mecbur eden bu müşkül durum, Allahı küçültmeye ve peyderpey bir hiç hâline sokarak, filen ortadan kaldırmaya sevk etmişti. Onun içindir ki Mutezilenin bir kısmı madde, cevher, araz mefhumlarından bahsederken Allahın mevcudiyetini esas tutarak evvelkilerini tekfir ediyorlardı. Meselâ Ebu Hüzeyl el Allâf derki: parçalanmayan cüzü' (yani atom) münferid bir durumda bulunursa, onun renkli olması akla sığmaz, renksiz olduğu takdirde görünmesi makul olmaz. Ebu Hüzeylin muhalifleri onun bu sözünü şöyle anlıyorlar (1). "Allah bir atom yarattığı takdirde atomu görmesine imkân yoktur."

Ebu İshak Nazzâm ise Aristocu olduğu için atomu inkâr ederek renklerin, tadların, kokuların ve seslerin birer cisim olduklarını, ve bir hayyizin içinde muhtelif cisimlerin birbirlerine girerek bir arada bulunabileceklerini iddia edince, bu sefer Ebu Hüzeyl ve taraftarları Nazzâmı tekfir ettiler.

Ma'mer bin Abbad el Sülemi derki: (2) Allah yalnız cisimleri halk etmiştir; arazlar ise cisimlerin eserleridir. Netekim ateşin yakması, güneşin ısısı, mehtâbın rengi tbi'i birer arazdırlar. Hayvanların hareket ve sükûnu, toplanma ve dağılmaları ise birer ihtiyârî arazdır. İşin garip tarafı şu ki Ma'mer, cisimlerin var olmalarını da yok olmalarını da birer araz sayar. Binaenaleyh Allah, yalnız cisimleri ya-

(1) Abdül Kahir Bağdadî Elfarku beynel Firak

(2) Şehristânî Elmilel vel Nihal S. 83-84

ratıp arazları yaratmadığına göre, cisimlerin de birer Araz ile var olduklarına göre, Allahın hilkatte rolü ne olabilir! Ma'mere göre sükûn denilen bir şey yoktur. Bu fikrini şu ibare ile ifade eder, (1): Hareket sükûna haddi zatında muhalif olmayıp yalnız bir tekâbül icabı muhalif sayılır. Misillerin tegâyür ve temâsülü zıtların tezâdı, hep itibarîdir.

Sümâme bin Eşres el Nemiri derki: (2) Âlem Allahın tabiatı eseridir. Sümamenin bundan maksadı, Âlem Allâhın şuurlu bir iradesinin mahsulü olmayıp kendi zâtının icaplarındanır. Daha açık konuşmak icab ederse, Sümameye göre Allah, alemin kendisidir.

Hişam bin Amr el Fûtî, daha evvelce söylediğimiz gibi, Allahın ilmi hakkında derki (3) Eşya vücud bulmadan önce Allah tarafından bilinmezler. Amr bin Bahril Cahız ise nazariyâtı bir yana bırakarak fiile geçmiş ve cisimlerin husûsî karakterlerini isbat ederek cevherin yok olmadığı, ve yalnız arazların değiştiği neticesine varmıştı. Son büyük Mutezile reislerinden olan Ebu Hâşim Cebbâ'î derki: (4) Yer ve gökler durdukça, Allah bu âlemden bir tek zerreyi ifna edemez. Ebu Hâşim bu iddiasını müdafaa zımında der ki: Allah— mekânsız olarak yarattığı cisimleri — bir fena ile ifnâ eder. Zira fena, cisimlerin yalnız bir kısmına mahsus değildir ve yalnız cisimlerin bir kısmı ile kaim değildir. Binaenaleyh fenâ, bütün cevherlerin zıttıdır, ve hepsini toptan ifna eder.

Görülüyor ki Mutezileden atomistler olsun Aristotelistler olsun, hepsi de Allahı âlem dışında kalan ve kurulmuş âlemin düzeni üzerinde müessir olamıyan manevî bir kuvvet halinde görmeye mütemayil idiler. Onların müstemlekeci Yunan filozoflarının ne kadar tesiri altında kaldıklarını göstermek için bu filozoflardan bazılarının Allah telakkileri hakkında iki misal verelim:

İyon filozoflarından Miletli Ksenefân (M. E. 620) derki: (5) Şayet ilâhî bir tabiat varsa, onun fânilere ne cisim ne de zekâ bakımlarından benzememesi icab eder. Onun tek olması lazımdır. Çünkü en iyi ve en kudretli olmak için, mutlak olmak lâzımdır. Onun kadîm olması icab eder çünkü her doğan ölür, Onun değişmez olması lâzımdır: çünkü mâdde daimî bir değişikliğe mâruzdur.

(1) Şehristânî Elmilâl S. 85

(2) " " " S. 91

(3) " " " S. 94

(4) Abdül Kahir Bağdadî El Farku beynel Firak S. 118

(5) André Lefèvre Philosophie S. 65-66

İtalyanın güneyinde tavattun etmiş olan Grek filozoflarından Eleli Parmenid (M.E. 540) ve talebeleri Allah fikrini şu suretle tekemmül ettirmişlerdi: (1) Vücudun dışında ademin bulunması icab eder ki nefiy ve isbatı hakkında bir şey söylenemez. Fakat vücut muhakkaktır, gerçek ve müekkeddir. Başka türlü düşünmek vücudu ademe karıştırmak demektir. Bu ise mümkün olmayan bir şeydir. Vücut, varlığın bütünüdür, ebedidir ve hareketsizdir. Onun ne evveli, ne âhiri, ne kısımları, ne sınırları, ne cüzü'leri, ne taâkubu vardır. Çünkü her değişen ve başlayan şeyin hakikî bir varlığı yoktur.

Mutezilenin Allah telakkisi, başlangıçta Ksenofânın Allah telakkisine çok benzemekte idi. Bilâhare Mutezilenin Allah telakkisi Parmenidin (vücut telekkisine benzemeye başlamıştı.)

Asıl Yunanistan yarım adasında oturan Greklerin Allah telakkisi Antropomorfik (Mücessime, Müşebbihe ve Sıfatiye) fırkalarının Allah telakkisine benzediği için, bu ana vatan Grekleri, müstemlekeci Yunan filozoflarına Allahsız ve dinsiz — yâni bizim tabirimizle — kâfir derlerdi. Bu filozoflardan Atınaya gelenler, Atinalıların istihzâ ve mukavemetine maruz kahlardı. Netekim Yunanlıların Anadolu sahilindeki müstemlekelerinden biri olan Klazomenin meşhur filozofu Anaksagor, (Nus) kelimesine muharrik kuvvet manasını vermişti. Atinalılar da Anaksogora alay makamında (Nus) ismini vermişlerdi. Bununla da kalmıyarak onu zindana attırdılar. Anaksagor hapisten ancak meşhur Yunan devlet adamı Periklesin müdahale ve himayesi neticesinde kurtulup memleketine dönmüştür. (2)

Mutezilenin de İslam cemâati arasındaki durumları, müstemlekeci Yunan filozoflarının ana vatan Grekleri arasındaki durumlarına benzemekle beraber, iki taraf arasında büyük bir fark vardır. Müstemlekeci Yunan filozofları, ana vatandan hayli uzaklarda, tam bir istiklal içinde yaşayan bütün vatandaşlarının saygı ve sevgilerini kazanmış bulunuyorlardı. Vatandaşları, onlara mürşit nazariyle bakıyor ve tabii felsefenin de bir hayat yolu olduğunu kabul ediyorlardı. Halbuki Mutezilenin çoğunluğu, Abbâsî İmparatorluğunu nüvesini teşkil eden Irakın en büyük ve kalabalık iki şehri olan Basra ve Bağdatta ikamet ediyor ve kesif bir muhalefet kitlesiyle daima karşı karşıya bulunuyorlardı. Yedinci Abbâsî Halifesi Me'mun (198 - 218 H. 813 - 833 M.) halk

(1) André Lefèvre Phil. S. 66-67

(2) John Burnet, Grek felsefesinin fecri

arasında Mutezilenin itibarını yükseltmek için, zamanında yaşayan bütün Mutezile reisleriyle Ehli Sünnet vel Cemâatin fakih ve mütekellimleri arasında bir münazara yaptırmıştı. Mutezile, felsefe ve usul ilmiyle mücehhez oldukları için, Ehli Sünnet vel Cemaatin fakih ve mütekellimlerini susturmuşlardı. Bu durum, Ehli Sünnet vel Cemaat reislerini de felsefe ve usul ilimleriyle iştigal etmeye sevketmiş ve ilerde skolastik (medresi) kelam ilminin teessüsüne hizmet etmişti.

Bu bahse son vermeden önce, Mutezilenin müstemlekeci Grek sitelerinin tabii felsefesinden ne derece müteessir olduklarını göstermek için bir karşılaştırma yapalım. Fakat bu karşılaştırmaya başlamadan önce eski tabiiyeci Yunan filozoflarının uğraştıkları ve Mutezilenin çok ileri götürdükleri “Kümûn ve zûhur” bahsi hakkında bir fikir vermek faydalı olur.

(Kümûn) Anaksagorun şu düsturundan mülhem olmuştur: “Her şeyde bütün şeyler var. Kainatın en ufak zerresinde bütün şeyler, küçültülmüş bir halde mündemictirler. “(Zuhur) ise maddenin şekil değiştirenken duygularımız vasıtasıyla müşahade ettiğimiz arazlarıdır.

Dolayısıyla Mutezileden kümûn taraftarları — ki bunların başında Nazzâm bulunmaktadır — zuhur taraftarlarına zuhurcular dedikleri gibi araziyeciler veya Eshabı Ârâz da derlerdi. ‘Araziyeciler, hakikat halde (meşhur atomculuk felsefesinin ilk vâzı’ı olan) Abderli (1) demokritin izinden yürüyen Mutezile filozoflarıdır. Esas itibariyle Kümûncü ve Aristocu olan Nazzâm, keskin zekâsına ve mantık oyunlarına dayanarak kümûn nazariyesinin sağlam veya çürük taraflarını hararetle müdafaa ederdi. Hasımları olan araziyecilere karşı bazan kendi silahları olan atomculuğu dahi kullanmaktan geri kalmazdı. Bununla beraber, mücadelecî olan Nazzâm, zuhurcuların veya araziyecî dediğimiz atomcuların haklı itirazlarına verdiği cevaplar da, bazan o kadar tarafgirane hareket ederdi ki, onun şâkirdi olan Cahız bile Nazzâmın haksız olduğunu söylerdi. Mamafî İbrahim Nazzâmın müşkül bir durum karşısında kaldığı zaman araziyecilere hak verdiği de olurdu . Yapacağımız karşılaştırmada evvelce Grek filozoflarının faraziyelerini sonra da tabiiyeci Mutezilenin fikirlerini zikrederim.

Efesli Heraklit derki: (2) “Suhunet ve ziya ulvî âleme müntehî olunca, ziya suhunetin üstüne çıkar.

Nazzâm derki (3) “Ateş yakmağa ve ısıtmağa verilen isimdir.

(1) Makedonya kıyılarında kurulmuş bir Grek müstemlekesidir.

(2) John Burnet. Grek felsefesinin fecri

(3) Kitabül Hayavan Ateş bahsi Cahızdan rivayet

Ateş ısıttı deyince, ateşin birbirine girmiş olan ısı ve ışık gibi iki vasfından yalnız ısıyı kasdetmiş oluruz... Ateş yükselici bir cevher (1) olmakla beraber yükselişte ışık cevherine eşit değildir. Çünkü ulvi âlemde, biri diğerinin üstüne çıkar. Bu iki cevherden ışık cevheri suhunetten (ısıdan) ayrılınca üste çıkar.”

Nazzâm, bu fikrin isbâtı zımında derki “biz, tandırı söndürünce, dibinin, yanlarının ve havasının sıcak olduğunu buluruz. Fakat ışıklı olduğunu görmeyiz. Çünkü yerde bulunan ve yere karışan bütün maddelerin içinde ışık kalmamıştır (2) Yakılan ateşin ısısı topraktaki ısıyı izah etmiştir. (3) Isı, ısıyı çekerek yerinden oynatmış, fakat yakılan ateşin ışığı, toprağın içinde harekete getireceği başka bir ışık bulmamıştır.

Klamomenli Anaksor derki (4) “Şunu farzetmek lâzımdır ki birleşen şeylerin içinde her cins ve her neviden şeyler var. Bunlar muhtelif şekilleriyle, kokularıyla, tadlarıyla bütün eşyanın nüveleridir.” Yine Anaksagora göre (5) “Her cismin nüveleri, herhangi diğer bir cismin muhtelif cihetlerinde dağılmış bir halde bulunurlar.”

Nazzam derki (6) “Ateşin taşa ve odunda bulunduğu delil cihetlerin ihtilâfıdır. Bunu inkâr edenlerin susunda ve zeytinde yağın bulunmadığını iddia etmeleri lâzımdır.” Atomcu olan araziyeciler, kümuncu olan Nazzâmın bu çürük mütâlaalarına itiraz etmişler ve bu alanda daha sağlam fikirler yürütmüşlerdi. Mamafî araziyecilerin mütalaasını dercetmeden önce, atomcu Demokritin fikirlerini zikredelim.

Demokrit derki: (7) “Bütün şekillerin atomları arasında tebedül vardır. Bunlar birbirlerini besler. Ve bütün cisimler inhilal ederek aslı unsurlarına dönerler. Hiç bir şey yoktan varolmaz, ve hiç bir şey yok olmaz.” Başka bir yerde Demokrit derki: (8) “Atomların muhtelif nisbetler altında taâmül ve takâbülleri, dört aslı unsurun (9) muhtelif moleküllerini teşkil ederki neticede bütün kokuları, tadları, uzviyetleri, fonksiyonları, zekâyı ve garizeleri teşkil ederler.”

Şimdi Mutezileden Demokrite dayanarak araziyecilerin ateş

- (1) Nazzam ısıyan cevher demektir. Halbuki araziyeciler, ısıya araz nazariyle bakıyorlar. İki taraf arasında esaslı görüş farkı vardır.
- (2) ve (3) Kümün icabı her maddenin içinde diğer maddelerin bulunmasının lâzım geldiğine inanıldığını söylemiştik.
- (4) ve (5) John Burnet. Yunan felsefesinin fecri Anaksagor bahsi
- (6) Kitabül Hayvan Ateş bahsi
- (7) ve (8) André Lefèvre. Felsefe Demokrit bahsi.
- (9) Eskilere göre dört aslı unsur şunlardır: Ateş, hava, su, toprak.

bahsinde, Nazzâma verdikleri cevabı zikrederim: Araziyeciler derki (1) "Ateş odunda gizlenmiş değildir. Fakat iki odunu birbirine sürtünce, aralarında kalan hava zerreleri ısınır, kızışır, incelik, kurur ve nihayet alevlenir. İşte Ateş, havanın böyle bir istihalesidir."

Nazzâm, araziyecilerin bu itirazlarına yine Demokritten mülhem olarak muğâlatalı bir cevap verir ve derki: "Araziyeciler böyle diyeceklerine, odunun bazı terkipleri, havanın muvacihesinde, muayyen taâmül ve mukabelelerle ateşe, suya, dumana ve küle inkılab etmiştir deselerdi, o zaman biraz önce izah ettiğim şekilde, cevap vermiş olurlardı.

Efesli Heraklit derki (2) "Her şey ateşe münkalip olur. Ve ateş her şeye münkalip olur. Netekim altını her şeye ve her şeyi altına çevirebiliriz. Ateş havanın ölümünü yaşar; hava ateşin ölümünü yaşar; netekim su toprağın ölümünü, toprakta suyun ölümünü yaşar."

Araziyeciler derki: "Hakikat halde hava ateşe inkılab etmiştir. Çünkü hava, ateşe ve suya aynı derecede yakınlık gösterir ve her ikisini yekdiğerinden ayırır. Ateş kuru ve sıcaktır, su yaş ve soğuktur; hava ise hem sıcak hem de ıslaktır. Dolayısıyla hava, ıslaklık ve şeffaflık bakımından suya benzer; sıcaklık ve hafiflik bakımından ateşe benzer. Bunun için hava, bu iki cisimden her birine (yani ateşe ve suya) inkılab der. Netekim hava fazla nemlenip tekâsüf edince, eczasının sıkışıp yağmura inkılab ettiklerini görürüz. Su, ateşin zıttıdır. Hava her ikisinden farklı olmakla beraber onların zıttı değildir. Her cevher kendi muhalifine inkılab etmeden önce kendi zıttına inkılab etmez."

Miletli filozofların büyük üstadı olan Fenikeli Tales der ki: (3) "Su, bütün cevherlerin aslı unsurudur. Ateş, hava, toprak onun yayılma veya sıkışmasının neticesidirler. Su, hayâtın menşeidir. Çünkü hayvanların tohumu sıvıdır. Nebatların beslenme ve çoğalması için nem lâzımdır. Su, berraklığın kaynağıdır. Güneşin ısı arzın suyu ile beslenir ve teşekkül eder. Neticede su bütün şekillere kolayca girer. O, protopilazmadır (yani aslı maddedir)"

Kumûncü Nazzâm derki: "Biz, iddia ederiz ki, aşağı âlemde su ve toprak hâkimdir. Bunların her ikisi de soğukturlar. İhtiva ettikleri ısı mikdarı azdır, az olan zelildir, zelil olan gariptir, garip olan değersizdir. Dolayısıyla aşağı âlem fazla soğuk olduğu için, yaktığımız odunun içindeki nem, iç mâni'in ortadan kalkmasıyla, arzın içindeki

(1) Kitabül Hayvan. Ateş bahsi.

(2) John Burnet Grek felsefesinin fecri

(3) André Letèvre felsefe Tales.

burûdete, sıçrama ve dalgalanma yoluyla kavuşur. (1) Nazzâm, Demokritten aldığı bu sıçrama ve dalgalanma kelimelerini büsbütün başka mânada, sırf kendi tezini müdafaa için kullanmıştır. (2)

Araziyeciler ise Nazzâmın su hakkındaki iddialarına şöyle cevap verirler. "Suyun havaya, sonra da ateşe inkılab etmesi mümkündür. Havanın da suya sonra da toprağa inkılab etmesi mümkündür. İnkılapta tedric ve tertib elzendir. Her cevherin kendine göre mukaddimeleri vardır. Su, çamuru kayaya çevirir. Fakat bir kayanın hava olması için veya havanın tekrar kaya olması için, mutlaka böyle bir tertib ve intikale ihtiyaçları vardır. (3)

V — Mutezilenin meziyet ve kusurları ve itizalin yıkılışı

1 — Meziyyet ve kusurları:

İslam fırkaları arasında Mutezile fırkası, çok önemli bir yer işgal eder. Onu diğer islâm fırkalarından ayırd eden hususiyetlerin başında evvelâ muayyen bir sistem sahibi olmaları gelir. Allah, Kur'an Peygamberler, mucizeler, âhîret azabı ve mükâfatı ile ilgili olan sistemleri, bütün bu hususlarda son sözü akla bırakır. Mutezilenin ferdi mes'uliyet ve istitaat (yani bir fiili yapabilmek kabiliyeti) hakkındaki kanaatları da akıl ve nazara (muhakemeye) dayanır. İstitaat bahsi, onları Allahın ve ferdin irade ve kudreti hakkında felsefî fikirler yürütmeye sevketmişti. Mutezile, Allahı tenzih ede ede tatile (yani Allahı bütün vasıflarından tecrit etmeye) vardıkları için, islâmlık esaslarına aykırı addedilen, maddî ve tabii fikirlerle meşgul olmakta hiç bir mahzur görmediler. Hattâ akla uygun bulmadıkları nassı tevîl etmek ve te'vîl edemediklerini inkâr etmek selâhiyetini kendilerinde gördüler.

Mutezile kendi iddialarını ispat etmek için kıyas, ta'lil, nazar, istidlâl, istinbat, istikra gibi vasıtalar kullanmış, felsefe ve mantık

(1) Nazzâmın arapçadaki (tafra) sözünü sıçrama kelimesiyle tercüme ettiimi (tsh-tf) sözünü de dalgalanma diye tercüme ettim.

(2) Demokrit, bu iki kelimeyi daha sağlam bir şekilde kullanmıştır. Ezcümle derki: "Transmisyonlarla; düz, değirmi ve dalgalı hareketlerle müteharrik olan ve sayılması veya parçalanması mümkün olmayan; ve muhtelif şekiller arzeden ebedî atomlar, kâinatın nescini teşkil ederler. Onların muhtelif nisbetler altında kaynaşıp karşılaşmaları, dört aslı unsurun moleküllerini teşkil eder."

(3) Kitabül Hayvan Su bahsi.

kitaplarını okumuş, maddî ve pozitif ilimlerle iştigal etmek zorunda kalmışlardı. Bu yüzden islâm âleminde bu gibi ilimlerle ilk iştigal eden ve cevher, cüz'ü lâ yetecezza, sebep, illet, cisim, suret, araz gibi meselelerle ilk uğraşan Mutezile fırkası olmuştur.

Bunun içindir ki diğer fırkalar, ve bunların başında, selâmeti, nakle inanmakta bulan Sıfatiye (yanî Allahın bütün sıfatlarını oldukları gibi kabul edenlerin) fırkası başlangıçta Mu'tezile karşısında zayıf durumda kalmışlardı.

Bilâhare Mutezilenin usulünü kullanarak onları tenkit etmeğe başladılar, daha sonra Mutezilenin zayıf taraflarını bularak yere çalmağa muvaffak oldular. Bu suretle Mutezile fırkası, başlangıçta yalnız nakle dayanan islâm fırkalarının, bilâhara akla dahi dayanmalarına velev bilvasıta âmil olduğu için, islâm dinine hizmet etmiş sayılır.

İlk Mutezile reisleri, daha evvelce söylediğimiz gibi, muhalifleri tarafından Kaderiyeci tesmiye edilmişlerdi. Onları kaderin inkârına sevkeden içtihadı, başlangıçta pek samimî bir surette bağlandılar: Allahı şer yapmaktan tenzih ediyorlardı. Zahirî makul görünen bu kanâatleri, ve ahlâkan gayet dürüst olmaları onlara, evveleminde aklın ahkâmına inanmış olan kimselerin nazarında, yüksek bir mevki vermişti.

Mâbed Ceñnî, Gaylân Dimaskî, Caad bin Dirhem, Amr bin Ubeyd, Vâsıl bin Atâ adlarını taşıyan ilk kaderiyecilerin yüksek ahlâk ve hür düşünce sahibi oldukları bütün Arap muharrirlerince müsellemdir. Üstelik bu adamlar, hiçbir zaman devlet memuriyeti kabul etmemişlerdi. Geçimlerini yalnız san'at ve ticaretle kazanırlardı. Bu hal, Vâsıl bin Atâ' zamanında itizal ismini alan kaderiyeciliğin tarihi müddetince devam etmişti: Bunlardan Caad bin Dirhem'in muallimlik ettiğini ve son Emevî halifesi Mervân bin Muhammed bin Mervan'a ders verdiğini söylemiştik. Vâsıl bin Atâ', Gazzâl (iplikçi) lâkabiyle tanınmıştı; Ebu Hüzeyl ise, Allâf (kepekçi) lâkabiyle tanınmıştı; Hişâm bin Amri Fûtî, (peştemalcı) lâkabiyle tanınmıştı; İbrahim bin Seyyar, Nazzâm (boncukçu) lâkabiyle tanınmıştı; Amr bin Bahrîl Câhız, muharrirlikle geçinirdi; Ebu Hüseyin bin Amr adındaki Mutezîlî, Hayyât (terzi) lâkabiyle tanınmıştı; Ali ismindeki başka bir Mutezile reisi, Üsvârî (bilezikçi) lâkabiyle tanınmıştı. Muhammed bin Abdullah adındaki Mutezile reisi, İskâfî (köşker) lâkabiyle tanınmıştı, isimlerinin sonunda, kendi san'atlerinin adını lâkap olarak kullanmıyan Mu-

tezilenin bir kısmı da, ticaret veya muallimlik gibi serbest mesleklerle iştigal ederlerdi.

Serbest meslekleriyle kendilerine yetecek kadar hatta müreffek yaşayacak kadar para kazanan bu serbest fikir adamları, Emevî ve Abbâsî halifelerinin bile itibarını kazanmış oldukları gibi, kendi kendilerine de büyük bir pâyeye verirdiler. Mutezile, kendilerini Abbâsî İmparatorluğunun mümtaz fikir adamları olduklarını sayarlardı. Akla ve binnetice kendi şahıslarına olan güvenleri, onları İslâm imparatorluğunda nâdir görünen hür ve müstakil şahıslar zümresine sokmuştu.

Fakat Mutezile çok geçmeden İslâm cemâatinin nazarında eski itibarlarını kaybettiler. Eski fikir ve hareketlerindeki nezâhetten uzaklaşmağa başladılar. Eski filozofların ve bilhassa tabiiyeci ve Fizikçi Yunan filozoflarının tercümelerini okudukça, din işlerinde lâubalî olmağa ve hattâ İslâm büyüklerine ve İslâm akidesine hücum etmeğe başladılar. Ortaya attıkları çığırkan fikirlerle İslâm cemâatini tadelil etmeğe yeltendiler. Üstelik birbirlerine geçerek birbirlerini tekfir etmeğe başladılar, ve birbirini nakzeden mütalaalarıyla kendilerini çürüttüler.,

Câhız Kitabül Madâhikte derki: Yedinci Abbâsî halifesi Me'mun (813 - 833 M.) bir gün Bağdat yollarından birinde at üstünde giderken kendi ahbabı olan ve ona itizal fikirlerini kabul ettiren Sümâne bin Eşersin zil zurna sarhoş olarak çamurlarda yattığını görmüş. Hayretler içinde kalan Halife ona hiddetle Sümâne!.. diye bağırmuş. Halifeyi sesinden tanıyan Sümâne, Efendim!.. diye cevap vermiş. Halife ona "Utanmıyor musun? diye sormuş; Sümâne "Hayır, Vallahi" demiş. Onun üzerine Hâlife ona "Sana Allahın lâneti olsun" demiş. Sümâne de üst üste üç defa "Önü ardı kesilmeden olsun" diye cevap vermiş.

Bir Mutezile reisinin — velev sarhoşluk anında, — koca Abbâsî halifesine böyle küstahça bir mukabelede bulunması, Mutezilenin menhiyata riayetsizlik etmekte ne kadar lâubalî olduklarını gösterir.

Bu misal, Abbasî İmparatorluğunun ve itizal hareketinin en parlak devrinde Mutezilenin nasıl bir duruma düştüklerini göstermeye de oldukça ehemmiyetli bir delil teşkil eder. Sümâmenin kendi evinde namaz kılmadığını Câhız, aynı kitapta şu sözlerle anlatır: (1)

"Bir gün Sümâmenin hizmetçisi kendisine «Namaza kalk» demiş. Sümâne seslenmemiş. Bunun üzerine hizmetçi Sümâmeye tekrardan

(1) Abdülkahir Elfark Beynelfirak S. (104) Kitabül Madâhik'ten naklen

«Namaz vakti geçiyor, kalk namazını kıldı rahat et» demiş. Sumâmî ona «Beni kendi halime bırakırsan rahat ederim» demiş.

İşin garibi şudurki bize bu vak'aları nakleden Câhızın kendisi de namaz kılmakta tekâsül edermiş. Milâdî onüçüncü asrın İslâm kronologlarından Ayıntaplı (Ali Aynî), Câhızın davet edildiği bir evde bütün davetlilerin öğle ve ikindi namazlarına kalktıkları halde kendisinin namaza iştirak etmediğini naklediyor. Câhıza, neden namaz kılmadığı sorulunca, gülerek, namazlarını toptan edâ edeceğini söylemiş. (1).

Mutezilenin bu gibi uygunsuz hareketlerle, halk arasındaki eskî itibarlarını muhafaza edemeyecekleri tabiidir.

Abdullah bin Müslim bin Kuteybe, Muhtelefül Hadis kitabında der ki: Semâme bin Eşres, müslümanların bir cuma günü, namazı kaçırmamak için câmie kostuklarını görünce, yanındaki bir arkadaşına «Şu eşek ve öküzlere bak» demiş. Sonra da (Hazreti Muhammedi kasdederek daha çirkin bir mütalaada bulunmuş ve «O Arap insanları ne hâle koydu!..» demiş.

Daha önceki bahislerde Nazzâmın ilk dört İslâm halifesi hakkındaki kaba ve çirkin iftiralarına temas etmişim. Fakat işin garip tarafı şudur ki Nazzâm'ın ilk dört halife ve büyük sahabeler hakkında ağıza alınmıyacak hezeyanlarını ve mahalsiz mütalaalarını bertaraf edersek; İslâm büyükleri hakkında okuduğu haberlerin sıhhati, tevâtür ile sâbit iken, tevâtürü reddetmiş ve haberleri nakledenlerin yalan söyleyebileceklerini ve icmâ'ın hatâ üzerinde ittifak edebileceğini iddia etmişti. Doğru haberin ancak mâsum adamın ağızından çıkabileceğini söylerdi. Nazzâma, fikir ve iddiasının hatasını izah etmek maksadıyla şöyle bir sual sorulmuş (2)

Bize varan haberleri hiç kimsenin bilmediğini iddia ettiğine göre; Muhammed sallahu aleyhi vesselemle diğer peygamberler ve kraların dünyada yaşamış olduklarını nasıl biliyorsun? Nazzâm (Hindlülardan almış olduğu (hulûl ve tenâsüh nazariyesine dayanarak) şöyle cevap vermiş: «Peygamberleri görenler onun ruhundan bir parça alarak kendi aralarında paylaştılar ve kendi ruhlarına kattılar. Bunlar da kendilerinden sonra gelen tâbilere Peygamberden bahsedince onların, (yani peygamberi görenlerin) ruhlarındaki peygamber parçasından bir parça, tâbilerin ruhlarına hulûl etti. Tâbi'in de kendilerinden evvelki insanlardan aldıkları parçacıkları daha sonra gelenlere

(1) İkdülcüman, Câhız (Velüyüddin kitablığında)

(2) Abdülkahir, Elferku Beynelirak S, (85)

dağta dağta bu haber bize kadar ulaştı. Bu gülünç cevabı üzerine kendisine dendi ki: "Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve Zındıkların da Peygamberimizin dünyada yaşamış olduğunu bildiklerine göre, Peygamberimizin rûhundan ayrılan bir parçanın kâfirlerin ruhuna hulûl ettiğine kâilmisin?" deyince susmak zorunda kalmış.

Rivayete göre Nazzâm, bu fikrini, Mutezilenin en büyük ustası ve kendi dayısı olan Ebû Hûzeylî Allâftan alarak soysüzlaştırmıştı. Daha sağlam düşünmesini bilen Ebu Hûzeylî tevâtürün daha mutedil bir lisanla tenkit ederek demiş ki: (1) "Geçmiş zamanlar hakkında rivayet edilen bir haberin mevsuk olması için, bu haberin bize hiç olmazsa yirmi kişi tarafından nakledilmesi, ve bu yirmi kişinin arasında bir veya birden fazla cennetlik insanın bulunması lâzımdır. Zira yer yüzünde, Allahın evliyelerinden olup günah işlemiyen ve yalan söylemiyen mâsum kimseler eksik değildir."

Nazzâmın garip iddialarından biri de hırsızlığa ve ufak çocukların âhiretteki durumuna aittir (2). Nazzâma göre, bir insan 199 dirhem çalar, veya bu para nisbetindeki borcunu inkâr ederse fâsik addedilmez. Onun fâsik addedilmesi için bir zekât nisabı olan 200 dirhem veya ondan yukarı para çalması, veya inkâr etmesi lâzımdır. Zekâtın nisapları hakkında da aynı kaide muteberdir.

Nazzâm bu fikri ile hırsızlık fiilini değil de çalınan paranın miktarını suç konusu yapıyor. Halbuki diğer bir mutezile reisi olan Ca'fer bin Mübeşşir der ki (3) "Bir buğday danesi çalan dahi fâsik ve imânsızdır."

Nazzâm, çocukların âhiretteki durumunu hayvanların durumundan farksız buluyor. Sümâme bin Eşras ise (4) ufak islâm çocuklarının âhirette kuşlar, hayvanlar, kâfirler, müşrikler, Mecûsîler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Zındıklar gibi toprak olacaklarını iddia ediyordu.

Tenâsüh ve Hristiyanlık fikirlerini itizal fikirlerine karıştıran Mutezile rüesasından Ahmed bin Hât ile Fazlül Hadesî, Allahın âkıllı olarak yarattığı bir mahlûk, artikâp ettiği suçlar nisbetinde mihnet çeker. O kimse muhtelif sınıflar ve derecelerdeki insanların veya hayvanların kılığına gire gire islediği suçların borcunu öder. Bunlardan İbin Hât yanlış tevil ettiği bir âyete istinâden hayvanların dahi birer um

(1) Şehristanî El milâli vel Nihâl S. (67)

(2) " " " " " " S. (74)

(3) Şehristanî El milâli vel Nihâl S. (76)

(4) " " " " " " S. (90)

met olduklarını iddia ederdi. Âyeti kerime şudur. “İki kanadiyle uçan her kuş bir ümmete mensuptur.” Burada ümmetten maksat, muayyen bir zümreye mensup kuşların toplamıdır. Âyetin yüksek meâlî şudur: Münferit bir halde yaşayan kuş dahî yoktur. Kuşlar da, muayyen kaidelere bağlı, muayyen bir içtimâî muhitin çerçevesi içinde yaşayan cemaatlara mensupturlar.

İbni Hârt bununla da kalmıyarak Allahın bütün hayvan ümmetlerine kendi aralarından seçip gönderdiği peygamberlerin bulunduğunu da iddia ederdi. Dolayısıyla hayvanların da Allahı tanımaları, ve iyiyi kötüden ayırd etmeleri, ve âhirette hesap görmeleri, ve cennet veya cehenneme gitmeleri lâzım geliyormuş.

Halbuki Nazzâm'ın şakirtlerinden olup bilâhara Mutezile reisleri meyanına giren Ahmed bin Eyyup bin Mânûs (1) tenasübe inanmakla beraber hayvan kılığına giren ruhun üzerinden külfetlerin düştüğünü iddia ederdi.

Son büyük iki Mutezile reisi olan Ebu Ali Muhammed bin Abdilvahhâbbil Cebbâ'î ile onun oğlu Ebu Hâşim Abdüsselâmül Cebbâ'î dir. Bunların ikisi, yâni baba oğul, bazı fikirlerde müttefik ve bazılarında birbirlerine muhalif idiler. İkisi de Mutezilenin en büyük mütefekkirlerinden sayılmakla beraber, içinden çıkılmaz bir metafiziğe saptılar; dyalektiği tatsız ve karışık bir lâf nesci haline getirdiler. Böylece ilk Mutezilenin güttükleri gaye kaybolmuş ve itizalin iflâsı yaklaşmıştı. Bunlardan Muhammed Ebu Ali Cebbâ'î iddia edildiğine göre (2) kırk bin yaprak (yani seksen bin) sahife yazmış. Ve bunları yüz ayrı cüz'de tefsir etmiştir. Oğlu Abdüsselâmel Cebbâ'î ise, iddiaya göre (3), dyalektikle ilgili yüz altmış eser yazmış.

Bu son iki büyük Mutezile reisinin garip mütaleaları incelenince maksatlarının yeni şeyler söylemekten fazla kendi fırkalarının eski nazariyelerine ictimâî bir şekil vermek istedikleri ve Mutezilenin mâhut kanâatlarına felsefî bir çeşni vermek, ve daha muğlak ve daha müphem bir dyalektiğe mevzu kılmak istedikleri anlaşılıyor. Bunların açtığı yeni çağır, onları kıymetli ve takdir edilmeğe değer buluşlar yapmaya götürmekle beraber, çoğu defalar, içinden çıkılmaz sapık ve saçma fikirlere de sürüklenmişti. İşte onların bu sapıklıklarını görüp hazmedemeyen bazı uyanık şakirtleri — ki bunların en meşhurları Ebül Hasan el Eş'aridir — onlardan ayrılmakta gecikmediler. Ve

(1) Şehristânî Elmilel vel Nihal S. (78)

(2) Abdül Kahir Bağdadî Elfark beynel Firak. S. (110)

(3) “ S. (111)

selâmeti yalnız nakle ve îmana dayanan Ehli Sünnet vel Cemaat arasında buldular. Bu gibi fikir adamlarının başında Iraklı Ebul Hasan el Eş'arîden başka Türkistanlı Ebu Mansurî Mâturidî ve Mısırlı el Tahâvî bulunmaktadır. (1) Bunlar nakle dayanan Ehli Sünnet vel Cemâatin noktai nazarını müdafaâ etmek hususunda Mutezilenin üstünlüğünü sağlamış olan akıl, usul ve cedele kendileri de dayanmaya başladılar. Böylece Ehli Sünnet vel Cemâat bu büyük fikir adamlarının ve onların ardından gelen diğer büyük İslâm âlimlerinin sayesinde kuvvet buldular ve İslâm cemaatının en kesif, en müsamahakâr ve en mu'tekid fırkasını teşkil ettiler.

Ebu Ali el Cebbâ'î nin garip fikirlerinden biri, Allahın (yaratıldığı) kullarına itaat ettiğini iddia etmesidir. Ebu Ali el Cebbâ'î bu garip neticeye şöyle ulaşmıştır. (2) Bir gün Ebul Hasan el Eş'arî hazretterine dedi ki "Sana göre itaat ne demektir?" Eş'arî ona "Emre uymaktır" dedi. Bu sefer Ebul Hasan el Eş'arî, Cebbâ'î ye bu husustaki ikrinî sordu. Cebbâ'î dediki: "Bana göre itaat, hakikatta iradeye uymaktır." Bunun üzerine Ebul Hasan Eş'arî kendisine dedi ki "Bu esasa göre, Allah kendi kullarının iradelerini yerine getirmekle kullarına taat etmiş olur. Cebbâ'î ona "Evet öyle olması lâzımdır" deyince Ebul Hasan kendisine dedi ki: "İcma'a (3) muhalefet ettin ve Rabbil âleminine küfrettin Allahü Tâalâ kendi kullarına itaat ettiğine göre, onara serfurû etmesi lâzımgelir. Allah bu gibi hallerden uzak ve münezzehtir."

Ebu Alinin diğer bir iddiasına göre (4) "Allahın isimleri yâni Esmâyı Hüsnâ), kıyas kaidesine tâbi oldukları için Allahın her fiilinen bir isim çıkarmak mümkündür" Bunun üzerine Ebül Hasanî Eş'arî kendisine dedi ki: O halde Allâha, kadınlarda gebeliği halkettiğine göre, (Kadınları gebe bırakan) ismini de vermek icabeder. Cebbâ'î, bu esmiye şeklini de kabul ettiği için Ebül Hasan, ona dedi ki : — Senin şu sapıklığın Allaha İsa'nın babasıdır diyen Hıristiyanların daâletinden çirkindir. Zira Hıristiyanlar Allaha "Meryemi gebe bırakan" demekten sakınmışlardır."

Ebul Hasanî Eş'arînin Cebbâ'î ye sorduğu suallerden biri de

- (1) Bu üç büyük imam da aynı asırda yaşamış olup birbirlerine yakın zamanlarda vefat etmişlerdir. Eş'arî 330/941 de Bağdatta Tahavî 331/942 de Mırsırda, Matrüdî 333/944 de Semerkant ta ölmüşlerdir.
- (2) Abdülkahir Elfarkku beynel Firak S. (86)
- (3) Müslüman çoğunluğunun ittifakla kabul ettiği kaide
- (4) Abdülkahir, Elfarkku beynel Firak S. (110)

şudur (3) — Sen, Allaha emrettiği her şeyi dilemiştir, dediğine göre şu su'âlime cevap ver: Bir adam borçlandığı diğer bir adamı, velevki şavsaklamak için, borcumu sana Allah isterse yarın öderim dese ve ertesi gün borcunu vermese, o adam ne olur- Cebbâ'i dedi ki: — O adam sözünde durmamış olur. Çünkü Allah borçlunun borcunu ödemesini istemiştir. Onun üzerine Ebu Hasan Eş'ârî dedi ki: — Sen islamların icmâ'ına muhalefet ettin. Zira islamlar şu kanaatte müttetikler ki maksadının infâzını Allahın arzusuna tâlik eden kimse, sözünde döneklik etmemiştir.

Cebbâ'i bu sapıklıklarına rağmen felsefî alanda kıymetli buluşlar yapmış ve Cebbâ'i nin oğlu Ebu Haşim Cebbâ'i bunların bir kısmını kabul ve diğer bir kısmını reddetmiştir. Her ikisinin müttetikan kabul ettikleri fikirlerden birkaçını zikrederim: (4)

“Allahü Tâalâ, muayyen bir yerde bulunmayan fakat gerçekleşen iradelere sâhip olduğu için, Allah mürit olmakla vâfedilir. O, muayyen yeri olmayan bir tâzim ile kendini tâzim eder; ve Allah, âlemi ifnâ etmek istediği zaman, muayyen yeri olmayan bir fena ile ifnâ eder. Allahın bu vasıfları Onun hiç bir yerde bulunmayışına râcidir.”

Ebu Ali Cebbâ'i ve Ebu Haşim el Cebbâ'i nin kabul ettikleri fikirlerden biri de şudur: “Araz veya araz kabilinden olup yerleri bulunmayan mevcudat, cevher veya cevher kabilinden olup yerleri olmayan mevcudata benzerler.”

Her ikisinin bu kanâatleri, esas itibariyle filozofların şu kanâatlerinden gelmiştir: “Bir cevher olan aklın yeri yoktur. Külli nefsin (lâme üniverselle) ve ondan ayrılan müfârik akılların da yerleri yoktur.”

Cebbâ'iler, Allahın mütekellim olduğunu da şöyle tarif ederler: “Allah, muayyen bir yerde halkettiği kelâm ile mütekellimdir. Kelâm birleştirilen ayrı ses, veya ayrı harflerden ibarettir. Fakat mütekellim asıl, kelâmı yapandır, kelâmı konuşan değildir.”

Ebu Ali Cebbâ'i nin bu fikrini daha açık bir surette izah eden Abdülkâhîr el Bağdadî der ki (1): “Cebbâ'i bir tek arazın, çok yerlerde ve bir milyondan fazla yerde bulunmasını mümkün görüyor. Nitekim bir tek sözün milyonlarca yerde bulunmasını mümkün görür. Onun iddiasına göre, bir yere yazılan sözün (manası) binlerce ve mil-

(1) İslamların müttetikan kabul ettikleri şekil tarz veya fikir.

(2) S. (111)

(3) Şehri el milel S. 98 — 99)

(4) Abdülkâhîr Elfark S. (110)

yonlarca yere yazılsa dahi o söz yer değiştirmiş sayılmaz.”⁽²⁾ Ebu Cebbâ'i ve oğlu Ebu Haşim iddia ederler ki, Allahu Tâala, âlemi yok etmek istediği zaman, muayyen yeri olmayan bir araz halk ederek bütün cisimleri ve cevherleri mahveder. Allah kudretinin, bir kısım cevherleri yok edip diğerlerini ipka ettiğini, ve onları ayrı ayrı halk ettiği halde, onları ayrı ayrı ifna edeceğini düşünmek doğru değildir.”⁽³⁾

Filvaki cihanşumül felâketleri başka türlü tasavvur etmek mâkul değildir.

Ebu Alil el Cebbâ'i nin oğlu olan Ebu Haşim Abdüsselâm el Cebbâ'i fikirlerinde daha büyük bir tecanüs bulunmakla beraber, daha spekülâtif olduğu için, aşırı derecedeki zihni terkiplerinde ve zihni talil ve tahlillerinde hatâ ve tenâkuza düşme ihtimalleri daha büyüktür. Akâit farâiz ve içtimaiyata dair serdettiği fikirlerinin bir kısmına kısaca işaret edelim: (3)

Ebu Haşim derki: “Suç işlemeyen zem ve ikâba müstahak olmak mümkündür.” Bu iddianın esası şudur: Müşrik olmamak ve hayır işlemek imkânları varken bu imkânlardan istifade etmeyen kimse ikâba müstahak olur. Muhalifleri kendisine dediler ki: — Mükellef olan bir kimse, tâat işlemeyen önce ölürse ne olur? Ebu Haşim dedi ki: — Dâimî bir zem ve ikâba müstahak olur. Fakat buna, işlediği bir kabahat yüzünden değil, ancak mükellef olduğu tâatı bol bol yapmak imkânları varken, bu imkânlardan istifade etmemiş olması yüzündendir. Ona dediler ki: — O kimse, nehyedilen şeyleri yapmadığı için sevâba müstahak olmamışken işlemeyen bir suç yüzünden nasıl ikâba müstahak olur?

Allah, isyankâr bir kimseyi kendi esergedesi olmıyan bir ma'siyet yüzünden tâzip eder diyenleri, Mütezile, eskiden tekfir ederlerken, şimdi Ebu Hâşim Cebbâ'inin bu fikrini beğenerek şöyle demeğe başladılar: “Âsi, hem kendi esergedesi, hem başkasının esergedesi olan bir ma'siyet yüzünden ikâba müstahak olur.” Bu esasa göre ma'siyet işlemeyen bir kimseye âsi denildiği gibi, tâat işlemeyen bir kimseye mutâ ve küfretmiyen bir kimseye kâfir demek mümkün olacaktır.

Ebu Haşim Cebbâ'i, bu garip fikrine daha garip olan şu fikri katmıştır. Öyle ki: “Kötülük eden bir kimse, çift azâba müstahaktır. Birincisi, işlediği kötülük yüzünden göreceği azap, ikincisi yapabilece-

(2) Muâsir isâh mütetekirleri, bu iddianın radyo neşriyatı ile daha güzel izah edilebileceğini düşünmektedirler.

(3) Abdülkahir Elfark S. (112)

ği iyiliği terketmiş olduğundan çekeceği azap." Meselâ oruç bozan bir kimse hem orucunu bozduğu için azâba müstahaktır, hem de oruç tutmadığı için ayrıca azaba müstahaktır.

Ebu Haşim'in bu gibi safsataları çoktur. Ezcümle: bir kimse başkasının işlediği iyilik veya kötülükten şükre veya zemme müstahaktır. Bir kimse kötü bir hareketten tövbe ederken, her kesin iyi bildiği bir hareketi, fenâdır diyerek, yapmakta ısrar ederse tövbesi kabul edilmeyip ikâba müstahak olur. "Suç işlemekten âciz olan bir kimsenin tövbesi kabul edilmez." Meselâ: dilsiz olduğu için yalan söylemekten ve yahut elleri kesik olduğu için hırsızlık etmekten âciz bir adamın tövbesi mâkbul değildir. Taharet vacip değildir; zira bir kimsenin gasbedilmiş bir suyla yıkanması veya abdest almış olması muhtemeldir. Buna mukabil başkası tarafından yıkanılan bir kimsenin namaz kılması caizdir, demektedir.

II — İtizâlin yıkılışı:

İşte safsataya müncer olan bu garip dyalektik, ve din kisvesine bürünen bu gibi felsefi fikirler, artık itizâlin beyhude şeylerle uğraştığını gösteriyor. Bu durum karşısında itizalin islâm âleminde fazla tutunmasına imkân kalmadığı anlaşılıyor. Fîlvaki itizal çok geçmeden yıkılmıştır. Bu yıkılışın esaslı iki büyük sebebi vardır, birisi doktrinler, diğeri sosyal sebeptir.

Doktriner sebep şimdiye kadar verdiğim misallerle hayli izah edilmiştir. Mu'tezilenin fikirlerindeki tenâkuz, birbirlerini sık sık tenkid ve tekfirleri, kelâmınrûknü olan Allah düşüncesi hakkında dahi anlaşmazlıklara düşmeleri, itizâli hayli zayıflatmıştır. İddia edildiğine göre Mutezile reislerinden yedi kişi, bir mecliste toplanarak Allahın zulmetmek ve yalan söylemekle ilgili kudretinden bahsetmişler. Fakat kendi aralarında kesin bir neticeye varmadan birbirlerini tekfir ederek dağılmışlar. (1)

Mu'tezileden biri, Nazzâma dedi ki: — Allah zulüm etmeğe ve yalan söylemeğe kadırmidir? Nazzâm dedi ki: — Öyle bir kudrete sahip olup olmadığını bilmeyiz. Belki geçmişte zulmetmiş ve yalan söylemiştir, belki de gelecekte zulümedip yalan söyleyecektir. Belki de yer yüzünün bazı yerlerinde zulüm etmektedir. Şu kadar ki onun zulüm ve yalanına karşı bize itimat veren bir şey var; O da Allahın hakkındaki hüsnü zannımızdır.

İlk soru sahibi olan Mu'tezili dedi ki: — Allahtan böyle bir şey

(1) Abdülkahir Elfarku beynel Fırak S. (119)

sâdir olmayacağına dair delil nedir? Böyle bir delil bulmak imkânsızdır. Mu'tezilinin bu sözü üzerine Alîl Üsvârî ona dedi ki: — Bu bahane ile, Allahın yapmadığını bildiği ve bildirdiği şeye kadir olmadığını iddia etmek lâzımdır; kadir olduğu takdirde ondan geçmişte ve gelecekte böyle bir şeyin sâdir olduğuna dair elimizde hiçbir teminat yoktur.

Nazzâm, atılarak dedi ki: — Bu mülzim bir cevaptır. O halde senin bu husustaki kanâatin nedir? Üsvârî dedi ki: — Ben iki taraf arasını bularak derim ki: — Allah yapmadığını bildiği ve bildirdiği bir şeyi yapmaya kadir değildir. Nitekim ben de sen de Onun yalan ve zulme kadir olmadığını biliriz. Nazzâm ona dedi ki: — Bu söylediklerin, ilhâd ve küfürdür.

Ebu Hüzeyl Üsvârî'ye dedi ki — Allahın Firavn ile imansız bildiği kimseler hakkında ne dersin; bunlar iman etmeğe kadirmi idiler değil mi idiler? Şayet onların kadir olmadıklarını iddia edersen, Allahın onlara tâkatleri fevkinde bir teklifte bulunmuş olduğunu kabul etmen lâzım gelir ki bu da senin fikrince küfürdür. Hayır, iman etmeğe kadir olduklarını iddia edersen onlardan Allahın yapmadıklarını bildiği bir şeyin sâdir olduğu hakkında hangi teminata maliksîn? Allahın kendisinden öyle bir şey sâdir olmadığını bildirmesi hakkındaki bahanen ile Nazzâmın bahanesi öyle bir inkârdır ki Benim, Allahın zulüm ve yalana kâdir olduğunu inkârıma benzer.

Üsvârî Ebu Hüzeyle dedi ki: — Bu cevabın bizi ilzâm ediyor. Senin bu soruya cevabın nedir? Ebu Hüzeyl dedi ki: — Bence Allah, zulüm etmeğe, yalan söylemeğe ve yapmadığını bildiği şeyi yapmağa kadirdir. Her ikisi de Ebu Hüzeyle dedi ki: — Allah, zulmedip yalan söylediği takdirde onun zulüm ve yalan irtikâp etmediği hakkındaki delillerin hali nice olur: Ebu Hüzeyl dedi ki: — Bu muhâldir. Onun üzerine ona dediler ki: — Bu gibi şeyler Allahın kudreti dahilinde oldukları halde, onlara muhal diyorsun; bu durum karşısında muhal nasıl makdûr olur? Ebu Hüzeyl dedi ki: — Çünkü bu gibi şeyler, Ona ancak bir âfetin (illetin) ârız olması neticesinde Ondan sudûr ederler. Halbuki Allaha herhangi bir illetin ârız olması muhâldir. Bu sözü üzerine kendisine dediler ki: — Ondan sâdir olmayan bir şeye kadir olması da, ancak Ona arız olan bir illet neticesidir. Bu söz üzerine her üçü de hayret ve şaşkınlık içinde kaldılar.

Bu durum karşısında Bişr bin el Mütemir sözü alarak dedi ki: — Üçünüz de saçmalıyorsunuz. Bunun üzerine Ebu Hüzeyl Bişre dedi ki: — Sen ne dersin? Sen Allahın yavruyu tazibe kadir olduğunu

mu iddia edersin; yoksa Nazzâmın fikrinde misin? Bişr dedi ki: — Allâhın böyle bir şeyi yapmağa kâdir olduğunu söylerim. Düşünmezmiş ki Allâh yavruyu tâzip etmekle zulüm etmeseydi, yavru büyür, erer akli tekâmül eder ve isyan ederek Allâhın ikâbına müstahak olur. Bu suretle bütün deliller Onun adâletinin isbatı etrafında toplanır. Ebu Hüzeyl ona dedi ki: — Gözün kör olmasın, kâdir olduğu zulmü infaz etmeyen Allaha nasıl tapılır?

Bu arada Mu'tezilenin papazı addedilen Muzdar söze karışarak Ebu Hüzeyle dedi ki: — Üstadımın yanılarak sarfettiği bir sözü inkâr ettin. Onun üzerine Bişr Muzdara dedi ki: — Sen nasıl dersin? Muzdar dedi ki: — Ben Allahu tâalânın zulme ve yalana kâdir olduğunu, ve böyle yaptığı takdirde Onun zâlim ve yalancı olduğunu söylerim. Bu sözü üzerine Bişr dedi ki: — O halde böyle bir Allâh ibadete müstahak mıdır? değil midir? İbadete müstahak olduğu takdirde, ibadet mabude karşı duyulan bir şükran borcudur. Zulüm ederse zemme müstahak olur. Zemme müstahak olunca da ibadete müstahak olmaz. İbadete müstahak olmayan varlık Rab olur mu?

Mu'tezile reislerinden Eşec dedi ki: Ben Allâhın zulme ve yalana kâdir olduğunu söylerim. Zulüm ve yalan Onun âdil olmasına mâni değildir. Nitekim o, yapmadığını bildiği şeyi de yapar ve kendi bilgisine dahil eder.

İşkâfi ona dedi ki: — Zulüm adaletle nasıl münkalip olur? Eşec dedi ki: — Sen bunu nasıl tefsir edersin? İşkâfi dedi ki: — Ben zulüm ve yalan hadiselerinin mevcut olmadığını ve bu gibi şeylerin ancak delilerin ve zavalıların başlarına gelceğini söylerim. Bunun üzerine Mu'tezile reislerinden Câfer bin Harb dedi ki: — Anladığıma göre, sen Allahu tâalânın yalnız delilerin zulmüne kâdir olduğunu fakat akıllıların zulmüne kâdir olmadığını söylemek istiyorsun. Bu sorular Cebbâ'î ile oğlu Ebu Haşim Cebbâ'îye tevcih edilince hem kendileri hem taraftarları her hangi bir söz söylemekten çekindiler.

Mu'tezilenin arasındaki fikir ihtilâfları bu kadarla kalmayıp bazan birbirlerinin aleyhinde mufassal eserler yazmışlardı. Meselâ bunlardan Ebu Mûsal Müzdarın (Ebu Hüzeylin Fazâ'ihî) hakkında yazdığı mufassal bir kitabı vardır. Cebbâ'î nin (Ebu Hüzeyle, mahlûk hakkında cevap) adında bir kitabı olup onu tekfir etmektedir. Ca'fer bin Harb'in (Ebu Hüzeyli tekfir) adında bir kitabı vardır. Bu kitabında Ebu Hüzeylin fikirlerini Dîhrilerin (atelerin) fikirlerine mü'lâki olmakla itham ediyor. (1)

(1) Abdülkâhîr Elfarkû Beynelirâk. S. (73)

Nazzâmın tekfiri hakkında eser yazarların başında Cebbâ'ı gelir. İskâfî ve Ca'fer bin Harb de Nazzâm hakkında yazdıkları eserlerde onu tekfir etmişlerdir. (1)

İtizalin yıkılmasında en büyük rolü oynayan bu doktriner sebeplere bir de içtimai sebepler inzimam eder. Bu sebepleri dört ayrı kısımda hulâsa etmek mümkündür.

1 — Mu'tezilenin Allah, Peygamber ve Sahâbe hakkındaki hürmetsiz lâf ve mâtaleaları İslâm cemaatinin çoğunluğunu teşkil eden mütekit halk kütlesi üzerinde pek fena bir tesir icrâ ediyordu. Mu'tezilenin maksatları ne olursa olsun, onların Allaha yalancı ve zâlim gibi vasıflar vermeleri, Peygamberimiz Aleyhüsselâmın mucizelerini inkâr etmeleri ve peygamberlere mutlak surette ihtiyag olmadığını telkin etmeleri, ve bilhassa Kur'anı gözden düşürmek için muhtelif çarelere baş vurmaları, tabiidir ki İslâm cemaatinin hoşuna gitmez ve halkı Mu'tezileyé isindirecek yerde Mu'tezileyé düşman kılar. Üçüncü dördüncü ve beşinci hicrî yüzyılda Mu'tezile hakkında kitap, makâme (2) veya risale yazan mütekit Müslümanların hepsi Mu'tezileyi firakı dâleden (şaşkın fırkalardan) addederlerdi.

Dördüncü hicrî asrın son yarısında (380 H. — 990 M.) yılına doğru büyük bir şöhret yapmağa başlayan büyük Arap edibi Bedi'üz-zemân Hemedani "Maristanıyye" adını verdiği makamesinde bir deliylî Mu'tezile aleyhinde şöyle konuşturur: "..... Hıyâr ve mukadderat Allahın elindedir, kulunun elinde değildir. Ey bu ümmetin mecusîleri (3), siz bu hayatta zorla yaşarsınız, ümitsiz ölürsünüz ve mukadderâta kahren sürüklenirsiniz. İş, anlattığınız gibi olsaydı, ve zulmü halk eden Allah, dedığınız gibi zâlim olsaydı, helâki halk eden Allah neden hâlik (4) olmasın? Dinsizlikte iblisten daha habîs olduğunuzu bilmiyor musunuz. O, hiç olmazsa Allaha inanmıştı. Kur'anı sevmekten ve hadîse karşı gayz beslemekten utanmanız lâzım. Kabir azabından bahis açılınca, aman bu uğursuz bahsi bırak dersiniz, sırttan bahsedilince birbirinize göz kırparsınız. Mizandan bahsedilince iki gözünüz boşluktandır, dersiniz. Kur'andan bahsedilince iki yanı köseledendir dersiniz. Ey kitabın ve hadîsin düşmanları, nelerden teşâüm etmezsiniz ki Allahın âyetleriyle ve Elçisiyle alaymı edersiniz! (5)

(1) Abdülkâfir Elfarâk S. (80)

(2) Makâme: Edebi bir tarzda kaleme alınmış mahayyel ve kısa bir hikâyedir.

(3) Mecusilerden maksat mu'teziledir. Rivâyete göre Peygamber mu'tezile hakkında peşin olarak şu hadîsi söylemiş: Mu'tezile bu ümmetin Mecusileridir.

(4) Hâlik, helâk bulan ve ölen demektir.

(5) Makâmâtü Bedi'üz-zemân

2 — Zaten Mu'tezilenin fikir ve kanaatlerini kabul edecek kimsenin, câhil olduğu takdirde biraz sapık olması lâzımdır. Allâha ve Resule inanmış olan ve Kur'anı kendine kitap bilip düsturlarına ayak uyduran ve ba's, haşr, hesap, ceza ve azap denilen şeyleri kabul edip bundan ahlâki hükümler çıkaran, ve buna göre içtimâî münasebetlerini ve iktisâdî taamüllerini tanzim eden müminlerin ummânı içinde islâm mukaddesâtını istihfaf eden, ve onlarla alay eden câhil bir kimsenin mutlaka sapık olması lâzımdır. Sapık olmadığı takdirde felsefî ve tabîî ilimlere mütemayil olması ve dinî münakaşa ve mücadelelere tahsis edecek vaktinin bulunması lâzımdır. Böyle kimselerin yâni felsefî ve tabîî ilimlere karşı alâka gösterenlerin her zaman ve her yerde mahdud sayıda olmaları lâzımdır. Binaenaleyh Mu'tezile İslâm cemiyetinde, ancak servet ve istidatları bakımından müstesna durumda olan kimseleri ele geçirmek yolunu tutmuşlardı. Kesif cumhur kitlesi Mu'tezilenin ilimlerine karşı bigâne kalıyor ve tabiatıyla onlara karşı cephe alıyordu.

Cumhurun Mu'tezileye karşı takındığı bu menfi durumu bir kat daha kuvvetlendiren başka bir sebep te vardır: daha önce anlattığım gibi, Abbâsî halifeleri Mu'tezileyi himaye ediyorlardı. Hatta Me'mun, İtızalî bütün Abbâsî imparatorluğunun topraklarında yaşayan Müslümanların resmî mezhebi yapmak istemişti. Bu gibi hal-ler, halkın Mu'tezileye karşı besledikleri kin ve nefret hislerini bir kat daha kuvvetlendirmekle İtızalînin zayıflamasına sebep olmuştu.

3 — İtızalînin zayıflayıp yıkılmasına âmil olan siyasî ve iktisâdî sebepler de çok ehemmiyetlidir. Abbasî imparatorluğu Harünürreşit zamanında (170/786 - 193/809) parçalanmaya ve zayıflamaya başladı. Şimal Afrika Ağlab oğullarının eline geçti. Ermenistana büyük im-tiyazlar bağışlandı. Me'mun zamanında (198/813 - 218/833) Hora-sanda Tâhir oğullarının devleti kuruldu. Yavaş yavaş bütün İran, Ce-zire, Suriye, Mısır elden gitti. Ve Abbâsî halifelerinin elinde Iraktan başka topraklar kalmadı. İmparatorluğun çevresi daraldıkça devletin geliri azaldı. Devletin masraflarını kapatmak güçleşti. Fetihler, Emevî devletinin son günlerinde durduğu için ganaim fash da kapanmış bu-lunuyordu. Gerçi Irakta yeni kanallar açıldıkça ve nüfus hacmi arttıkça büyük bir zirâ'î inkişaf görülüyordu. Sınâ'î ve ticârî fââliyet dahi iktisâ-dî durumu bir dereceye kadar koruyordu. Fakat Mu'tasımdan sonra (218/833 - 227/842) Irak'taki büyük Türk ordusunun kumandanları devleti ellerine geçirdiler. Aralarında rekabet başladı. Halifeleri sık

sık devirip hapsetmeye, gözlerini oymaya veya öldürmeye başladılar. Devlet idaresinde hükümlan olan bu keşmekeş, Irak'ın iktisadiyatını da sarsmağa başladı. Halk, bilhassa büyük şehirlerde, huzur ve sükûnetten mahrum kaldı. Her an mallarının yağma edilmesinden mülklerinin gaspedilmesinden korkuyorlardı. Orjdu, halifeleri devirdiçe ve istediği parayı bulmadıkça, halifelerin saraylarını yağma ediyordu. Mamâfih bu hâlin devamı Türk ordusunun kumandanlarını düşündürdüğü için, arasıra Türk kumandanları kendi aralarında anlaşarak devletin idaresine matlup olan istikrar ve sükûnu sağlıyorlardı. Bu şartlar altında İtizâlin kuvvet bulmasına imkân yoktu. Türk kumandanları, Ehli Sünnet vel Cemaata mensup oldukları için Mu'tezileyi şımartmadıkları gibi onlara karşı bir cephe de almadılar. Zâten Türklerin öldürdükleri onuncu halife El Mütevekkil zamanında (247/361 - 248/362) itizal, devletin yarı resmî bir dini olmaktan çıkmış bulunuyordu. Her Müslümanın dinî kanâatlerinde serbest olduğunu ilân eden El Mütevekkil-Alallâh herkesten önce Mu'tezilenin sevinç ve şükranlarını kazandı. Zira Mu'tezile de, devlet tarafından himaye edildikleri için, halkın gözünden düşüklerini ve eski itibarlarını büsbütün kaybettiklerini görüyorlardı. Fakat hâmisiz kalan itizâlin de uzun zaman, ayakta duramayacağını anlamış değillerdi. Mu'tezile, Irakta birikmiş muazzam servetlerin, ve eski hızını halâ muhafaza eden zirai, sınâi ve ticarî faaliyetin; ve bilhassa Türk kumandanlarının realist ve rasyonel idaresinin sağladığı nisbî sükûn ve istikrar içinde, siyaset ve devlet işlerinden uzakta kalarak, fikrî faaliyetlerine devam etmek imkânını buldular. Bu hal Buveyh Oğullarının Irak'ı istilâsına kadar devam etti. Yirmibirinci Halife El Müstekfi zamanında (333/944 - 334/946) durum birden bire değişti.

Bunun zamanında İranın garbini ellerine geçirmiş bulunan Buveyh Oğulları, Irakı'da istilâ ve yağma ettiler. Ticarethaneler soyuldu, zengin topraklar gasbedildi. Çiftlik sahipleri çiftliklerinden koğuldu veya öldürüldü. Köylüler kendi topraklarında yeni efendilerinin hesabına ecir veya köle olarak çalışmaya mecbur dildi. Irak'ta büyük bir yekun tutan Şîiler azarak Sunnî halka eziyet etmeye başladılar. Esasen Şîi olan Buveyh Oğulları, Iraka Şîilerin daveti üzerine gelmişlerdi. Büyük şehirlerde sık sık vuku bulan kıyamalarda Şîilerle Sünniler birbirlerini boğazlıyor; camiler, türbeler, evler, mahalleler ateşe veriliyor bu kavgalarda Türk askerleri Sünnilerin tarafını, Deylem askerleri Şîilerin tarafını tutarak sokak harplerine ve yağmalara katılıyorlardı. Bu durum, dinle alâkasını hemen hemen kesmiş bulu-

naa ve yalnız felsefe ve tabii ilimlerle iştigal eden İtizalin muhtaç olduğu sukûn ve istikrara son vermişti. Yalnız Irakta, süratâ tutunan Abbâsî imparatorluğu, hukukî bir devlet olmaktan çıktı. Yirmi altınca Abbâsî halifesi El Kaim bir Emrillâh zamanında (381/1030 - 367/1076) büyük Selçuk Sultânı Tuğrul Bey Bağdada 1066 yılında gelip bu keşmekeşe son verince, Irakta İtizal, adeta sönmüş bir durumda idi.

4. — İnsan evlâdî nelere katlanmaz. Fakat onun en felâketli günlerinde imdadına yetişecek kuvvetli bir imana ve sağlam bir itikada ihtiyacı vardır. Yakın veya uzak bir kurtuluş ümidi bulunmadıkça, insan, başına gelen felâketlerin ve sırtına çöken belâ ve musibetlerin yükü altında ruhan çöker; ve artık insan olmaktan fazla müteharrik bir makineye benzer. Irak Müslümanlarının mânâvetiyatını bir asırdan beri sarsan felâketlerin dehşetî karşısında, Allahu âtil bir varlık haline sokan, Peygamber ve Kur'anla alay eden, Ba's, haşr, میزان, sırat, cennet ve cehennemî inkâr eden inahiyette konuşan Mu'tezile zavallî insanlara ne verebilir ve nasib bir necât yolu gösterebilirlerdi. İşte bütün bu felâketler İtizalî, ve İtizaldan daha zayıf olan Mürci'e ve Cebriyye mezheplerini yıkarken Ehli Sünnet vel Cemaat fırkası kuvvet bulmuş ve bu azınlığın mücadeleden kesin bir zaferle çıkmışlardı.

8. — **Mu'tezilenin başlıca hasımları:**

Mürci'e, Cebriye, Sifatiyye (Eş'arilik ve Materidîfik) İslâm tarihinde ve edebiyatında isimleri geçen Mürci'e ve Cebriyye fırkaları, hakikatta Mu'tezile derecesinde belirli ve sistemli birer akide sahipleri değüldüler. Bunların bazı kanaatleri Mu'tezilenin kanaatlerine, bazı kanaatleri de Sifatiyye kanaatlerine benzer. Onun içindir ki bu iki fırka, diyanet tarihinde ne Mu'tezile ne Sifatiyye ayarında bir rol oynamaya doğuşlarında namzet olmadıktan başka, sonunda Mu'tezile ve Sifatiyye fırkaları tarafından yutulmaya mahkûm idiler.

Bununla beraber Mürciye ve Cebriyye fırkalarının esaslı kanaatlerini birkaç kelime ile hülâsa edip aslı Eş'ariyye ve Mâtüridiyye fırkalarına zemin hazırlayan Sifatiyye fırkasının tahîna geçelim.

Mürciye fırkasının bazı şubeleri Hâricî, Kaderiyyeci ve Cebriyyeci itikatlarıyla şâbbelî olduklarından bunlara Hâricî Mürciye, Kaderiyyeci Mürciye ve Cebriyyeci Mürciye isimleri verildi. Biz bunlardan asıl alâkadâr eden kısım, katıksız ve hâlis Mürciye'dir ki bunların en meşhurları Yöntisiyye, Abîdiyye, Gassâniyye, Sebâniyye, Tümeniyye ve Sâlihiyye mürciyesidirler. Hepsinin esaslı itikadını, Allaha iman mefhumu teşkil ederdi. Bunlara göre Allaha imana inanıp bağlandıktan

sonra, Allahın teklifleri terkedilse dahi cennete girmek müyesserdir. Cennete girmek tâatla değil iman ile hâsıl olur.

Bunlardan Yunüsiyye fırkasının reisi Yunus el Semerî iddia ederki (1) İman Allahu tanımak, Ona serfürû etmek, tekebbüs etmemek, ve onu yürekten sevmektir. Bu meziyetleri kendinde tophyan her insan, mü'min sayılır. Tâatı yani Allahın emirlerini tanımak, imandan değildir. Bunları terketmek gerçek imana ziyan vermez. İman halis olup yakın sadık olduktan sonra, tâatı terketmek hiç de cehennem azabını müstelzim değildir.

Yunus Semerinin iddiasına göre İblisi lâin Allahu tanırdı. O, yalnız Allaha istikbâr etmekle küfre sapmıştır. Yunus der ki: Bir kimşenin yüreğinde Allaha huzû' duygusu, ve Allahın muhabbeti tam bir ihlâs ve inanla yerleştikten sonra, o kimse Allaha isyan etmez. Ondan bir ma'siyet dahi sâdır olsa, bu ma'siyet onun inan ve ihlâsına zarar vermez. Mü'min cennete ancak Allaha olan ihlâs ve muhabbeti sayesinde girer: Allahın bilmesiyle ve Ona itâat etmesiyle değil.

Mürciyenin diğer reislerinden biri olan Ubeyd Elmükbit rivayete göre dermiş ki, Allaha şirk suçundan başkası muhakkak surette affedilir. Kullar tevhit üzere öldükleri takdirde irtikâp ettikleri suçların kendilerine zararı olmaz.

Diğer Mürciyeciler aşağı yukarı bu kanaatte olmakla beraber aralarında daha mutedil veya daha aşırı düşünenler de vardır. Hepsinin dayandığı itikâdın istinat noktasını, Kur'am Kerimin şu âyeti teşkil eder: "Allah kendisine ortaklık isnat etmeyi affetmez. Bundan başkasını affeder."

Bu bir kaç satırdan anlaşıldığına göre Mürciyenin itikâdı, kendilerine, bütün suç ve cinayetlerin kapısını ardına kadar açık bırakıyor. Allaha iman etmek şartıyla irtikâp edilen bütün fezâyih, cehennem azabını müstelzim değildir. Bu bid'ate göre, yalnızca Allaha inanmak behanesiyle cennete gireceğini düşünen canavar ruhlu bir insanın neler yapamayacağını havsahaya sığdırmak güçtür. Bu suretle ne medenî bir cemiyet, ne de ahlâki ve hukukî bir nizam kurulabilir.

Binaenaleyh Mürciye fırkasının mensupları, imâna ameli katıkları ve Allaha tâatın vacip olduğunu kabul ettikleri gün, Ehl-i Sünnet vel Cemaate katılmaları tabii bir hal olur.

Cebriyye fırkasına gelince bunun mensupları, birçok hususlarda Mu'tezileye benzemekle beraber Mu'tezileden esaslı bir fikirle ayrı-

(1) Şehristânî Elmilel vel Nihal S. (187)

lırlar. Öyle ki: Mu'tezile, insanın kendi fiillerinden tamâmiyle mes'ul olduğunu iddia ederler "Ve hayrihi ve şerriki minel Lâhi taâlâ" düsturunu inkâr ederler. Mu'tezile, "Ve hayrihi ve şerriki minnâ: yâni, hayır ve şer bizdendir. İnsan kendi ef'âlinin hâlıkıdır" derler. Halbuki Cebriyye tam tersine olarak, insanı kudret ve istitâatten (herhangi bir şey yapabilmek kabiliyetinden) tecrid ederler. Cebriyyenin en meşhur reislerinden olan Cehm bin Safvân der ki (1) : "İnsan, hiçbir şeye kâdir değildir. O istitâatle vasfedilmez. Kendi fiillerini cebren (2) (mecbur olarak) yapar. İnsanın ne kudreti, ne iradesi ne de ihtiyârî vardır. (Yani kendi fiillerinde muhayyer değildir.) Allahü Teâlâ insanın fiillerini cemadların fiilleri gibi yaratır. İnsana kendi fiillerinin nisbet edilmesi, sırf mecâzî mahiyettedir. Netekim ağaç meyva verdi, su aktı, taş kıvılcadı, güneş çıktı veya battı, gök kapandı, yağmur yağdı, çiçek açtı, çayır bitti demek bu kabildendir."

Ona göre, insanın fiilleri, cebren vâki oldukları gibi, sevap ve ikâb da cebren vâkidir. Bu husus kabul edildiğine göre teklifler dahi cebren vâki olmuştur.

Cebriyenin bu kanâati de Mürciye'nin kanaati kadar zararlıdır. İnsan bütün fiil ve hareketlerinde mecbur olduğuna göre, her fenalığı yapmakta semâvî bir mecburiyet altında kaldığını düşünebilir. Kötülük işlemek te bir semâvî mecburiyet olduğu gibi, kötü ve caniyane niyetler beslemekte de semâvî bir mecburiyetin bulunduğu inanması mümkündür.

Tabiidir ki mecburiyet altında iyilik ve kötülük eden kimsele-
rin mecbur olarak cennet veya cehenneme sürülmeleri manasız bir şey olduğu için, Cebriyye fırkasının cennet ve cehennem hakkındaki kanâatleri Mu'tezilenin kanaatlerine benzer.

Dolayısıyla Cehm bin Safvân cennet ve cehennem hakkında der ki: (3) "Âhirette insanların hareketleri sükûna erer. Cennet ve cehennem ehli, içeri girdikten sonra cennetin kendisi de zevkleri de fenâ bulur, cehennemin kendisi de izdirapları da zâil olur. Zira bîdayete doğru sonsuz bir surette uzayan hareketler tasavvur edilemediği gibi, ahirete doğru sonsuz bir surette temâdî edecek hareketler tasavvur edilemez."

Cehm "Halidîne fihâ - orada ebediyen bakıdırler." âyeti kerimesinin mânâsını mübalağa ve tekide hamleder, ve bu iddiasını ispat makamında der ki: "Allah, falanın mülkünü ilelebet bâki kılsın" de-

(1) Şehristânî Elmilel vel Nihal S. (110)

(2) Cebriye ismi, işte bu (cebîr) kelimesinden gelmiştir.

(3) Şehristânî Elmilel vel Nihal S. (111)

diğımızde ebediyeti nasıl kasdetmezsek Allâhü taâla da bu âyetle ebediyeti kasdetmiş değildir. Cennet zevklerinin ve cehennem azabının inkitâ edeceğine delil olarak ta şu âyeti zikreder: "Gökler ve arz durdukça (cennette) bâki kalacaklardır. Meğr Rabbin istemesin."

Cehm-in iddiasına göre, âyetteki şart ve istisnânın bakâ ve ebediyete şümulü yoktur. Hülâsa, Cehm bin Safvân, bu âyeti şu suretle tefsir ediyor: "Yer ve gök durdukça cennet ehli cennette bâki kalırlar. Fakat Allah yer ve gökleri ifnâ etmek istedikte, cennet ve cehennem de fenâ bulurlar."

Cebriyecilerin Cehmîyyeden sonra gelen en meşhur fırkaları Neccâriyye, Zurâriyye fırkalarıdır. Cebriyye fırkası, cebrîliği bıraktığı takdirde bunların Allah, Kur'an ve âhiret hakkındaki telekkileri Mu'tezilenin telekkilerine pek uygun olduğunda, Mu'tezile tarafından yutulmaya mahkum olduğu anlaşılır.

Mu'tezilenin asıl kuvvetli hasımları Ehli Sünnet vel Cemaat olup başlangıçta bunlara Sıfatiyye ismi verilirdi. Sebebine gelince, Ehli Sünnet vel Cemaatin bütün ilâhî sıfatları, oldukları gibi, bilâ itiraz kabul etmeleridir. Ehli Sünnet vel Cemaat arasında Allâhın sıfatlarını te'vile mütemayil kimseler varsa da, ekserisi bu sıfatların te'viline dahi yanaşmazlar. Bu sıfatlar, Allahın Kur'anda sarahaten veya zimnen mezkur olan doksan dokuz isminden alınmıştır. Allahın bu isimlerine Esmâyi Hüsnâ derler ki "ve Lehül Esmâ'ül Hüsnâ : Onun güzel isimleri vardır" âyeti kerimesinden alınmıştır. Mütetekellimler bu sıfatları iki kısma ayırırlar: Zatî sıfatlar ki İmâmı Âzam Ebu Hanife'ye göre şunlardır: (1) Hayat, kudret, ilim, kelâm, semi' basar ve iradedir. Fîlî sıfatlar ise tahlîk, inşâ ve ibdâ'a (yaratmaya) veyahut terzîk ve sun' (rızk verme ve yapmaya) ait fiil sıfatlarıdır.

Mu'tezile bu sıfatların hemen hepsini, Allahın zâtına müşârik-tir diyerek nefyederler. Allaha (kadîm) vafından başkasını münasip bulmazlar. Cebriyyenin tek bir şubesi, Allahın hayat, ilim, semi' ve basar gibi zâtî sıfatlarını, insan sıfatlarına benzemek bahanesiyle, inkâr edip Allahın kudret ve tahlîk (yaratma) gibi sıfatlarını kabul ederler. Zirâ Allahtan başka bir varlığın kâdir ve yaratıcı olmasına imkân yoktur derler. Cebriyyenin bir kısmı ise, Allahın kudret ve irade gibi zatî sıfatlarını dahi inkâr ederek te'vile kalkışırlar.

Halbuki Ehli Sünnet vel Cemaatin ilk büyük imamlarından olan Ebu Hanife (Elfâkihül Ekber) kitabında der ki: "Allâhü taâlâ

(1) Ebu Hanife Elfâkihül ekber. İmâmı Azamı lâkabiyle tanınmış olan Ebu Hanife Elnu'man bin Sabit Binel Nu'man (150 H.-767 M) yılında Bağdatta vefat etmiştir.

ezeldenberi ilmiyle Âlimdir, ilim ise onun ezeli sıfatıdır! Kudretiyâ Kâdirdir. Kudret onun ezeli sıfatıdır; yaratması ile Hâlikdir, yaratma onun ezeli sıfatıdır; Fâil (yapan) Allahtır, fiil (yapma) onun ezeli sıfatıdır; mef'ûl (yapılan) yaratılmıştır, Allahın fi'li ise yaratılmış değildir. Onun ezeli sıfatları, ne muhdestir ne yaratılmıştır. Onların yaratılmış ve muhdes (yeni) olduklarını söyleyen, ve bu hususta tereddüt veya şüphe eden kimse Allaha küfreder.”

Allahın Kur'anda zikredilen güzel isimlerinin bir kısmını zikredelim: Allahü Taâlâ: Vâhittir; Ahadtir; Haydır; Müteâldir; Vâsi'dir; Kadirdir; Ganidir; Bedîdir; Bâkidir; Samedtir; Azizdir; Azîmdir; Kahhârdır; Mütekebbirdir; Kebirdir; Hamîddir; Mecîdtir; Kerimdir; Kavîdir; Metîndir, Âlimdir; Lâtiftir; Habîrdir; Hakimdir; Semî'dir; Basîrdir.

O, Elmelikül Kuddüstür; Elselâmdir; Elnûrdur; Elhâktır; Elhâlikdir; Elbâridir; Elmusavvirdir; Elmübdîdir; Elmu'iddir; Elmuhyîdir; Elmümîttir.

O, Elrahmân Elrahîmdir; Elgafûrdur; Elhalimdir; Eltevvâbdır; Elşekûrdur, Elsabûrdur; Elraûftur; Elvedûdtur; Elhasîbtir; Elmühey-nindir; Elhâdîdir; Elvekîldir; Elmüntakimdir; Elfâtihtir; Elvahâbdır; Elrâzzaktır; Elmucîbdir; Elmu'tîdir; Elmugnîdir; El'evveldir; El'âhîrdir.

Ehli Sünnet vel Cemaat, Allahın bu ve bunlara benzeyen bütün sıfatlarını oldukları gibi kabul edip, insan sıfatlarına aslâ teşbih etmezler. Müşebbihe ve Mücessime, Allahın bu sıfatlarını insan sıfatlarına benzettikten başka, Allahın yüzünü, elini, nefsini, gelişini, Arşa oturmasını, maddî bir mânâda anlarlar. Hatta bazıları Allaha cihet, mekân ve sınır kabul ederler. Mu'tezile ise bütün bunları ya red eder veyahut te'vil ederler.

Halbuki İmamı Azâm, Allahı böyle yanlış teşbihlerden veya te'villerden tenzih ederek der ki (1) “Allah eşyaya benzemiyen bir şeydir. Bu şeyin ne cismi, ne cevheri, ne arazi var. Onun ne sınırı, ne zıddı, ne muâdili, ne benzeri var. Onun eli, yüzü ve nefsi de var. Şu kadar ki) Kur'anda mezkûr olan bu el yüz ve nefis, Allahın bilâ keyf (keyfiyetsiz) sıfatlarıdır. Onun eli, ni'metidir denmez, zira bu sözle Allahın sıfatı iptal edilmiş olur. Bu söz Kaderiyecilerin ve Mu'tezile-nin sözüdür. Fakat Allahın eli, onun keyfiyetsiz bir sıfatıdır. Allahın gazab ve rızası, Onun keyfiyetsiz birer sıfatıdır.”

(1) Ebu Hanife Elfikhül ekber.

İmam Ebul Fetih Muhammed bin Abdülkerim Şehristânî, Elmâlel ve Nahil kitabında, sıfatiyye hakkında der ki (1): “Eslâfın büyük bir kısmı Allahın ilim, kudret, hayat, irâde, semî, basar, kelâm, celâl, ikrâm, cûd, in’âm, izzet, azamet sıfatlarını kabul edip, zatî ve filî sıfatları birbirlerinden ayırdetmeksizin, sözü tek kıyas üzerine yürütürlerdi. Onlar aynı zamanda el, ayak gibi (cebrî) dedikleri bazı sıfatları kabul edip bu sıfatları te’vil etmekten çekinirlerdi. Mu’tezile-nin bu sıfatları nefyetmelerine karşılık, Eslâf onları kabul ettikleri için Eslâfa Sıfatiyye ismi verilmişti.”

Eslâfın bir kısmı bu sıfatları, muhdes (yaradılmış) şeylerin sıfatlarına benzetecek kadar ileri gitmişken, diğerleri, fiillere delâlet eden sıfatları, haberde vârid oldukları gibi kabul etmişlerdi. Bu suretle Eslâf iki kısma ayrılarak, bir kısmı sıfatları, elfazın delâlet ettikleri mânaya hamlederek te’vil etmiş, bir kısmı ise te’vilden çekinerek şöyle bir mütalaa yürütmüşlerdi: Biz akıl icabı, Allahü Tâalanın hiçbir şeye benzemediğini ve mahlûkatın Ona benzemediklerini biliyoruz. Bu hususta kesin bir hüküm vermiş olmamıza rağmen (Rahman Arşa kuruldu), (iki elimle yarattım). (Rabbin geldi) gibi âyetlerde varid olan elfâzın mânasını bilmeyiz. Bu âyetlerin te’vil ve tefsiri ile mükellef dahi değiliz. Teklif ancak Allâhın şeriki olmadığına ve hiçbir şeye benzemediğine inanmayı emreder. Biz dahi bunu tam bir inanla kabul ettik.”

Allahın ef’alini en çok teşbih edenler Karayî yahudileridir. Tevrat bu gibi elfazla doludur. Şiilerin bir kısmı da bu hususta aşırı hareket etmişlerdir. Bazıları imamlarını, Allahü Taâlâyâ benzetmiş, bazıları da Allahı halka benzetmişlerdir. Mu’tezile ve Eslâf mütekel-limleri, meydana çıkınca, Râfziler bu aşırı hareketlerinden vaz geçerek itizalin kucağına atıldılar. Eslâfın bir kısmı ise zahirî tefsirlere meylederek teşbihe düştüler.

Te’vile yeltenmeyen ve teşbihe yanaşmayan Eslâf meyanında Enes bin Mâlikî zikredebiliriz. Enes dedi ki: “Âyetteki istivâ = kurulum sözü malûm olmakla beraber keyfiyeti meçhuldür. Buna iman etmek vaciptir. Nasıl vukubulduğunu sormak bid’attır” Ahmed bin Hanbel, Süfeyan (2), Davut Asfahanî ve tâbîler de bu yolda yürümüşlerdi. Nihayet Abdullah bin Said el Kilâbî, Ebu Abbas Kalânîsî, ve Haris bin Esed Muhasibî gibi bilginler, kelâm ilmiyle meşgul olup kelâm ve usule dayanan delil ve burhanlarıyla Eslâfın akidelerini destekleme-

(1) Şehristânî Elmâlel vel Nihal S. (116-117-118)

(2) İslâm imamlarından Süfeyan Sevrîdir. 161 H. 777 M. de ölmüştür.

ğe başladılar. Bunların kimisi ders, kimisi tasnifle uğraşırken Ebu Hasani Eş'arî ile üstadi Cebbâ'î arasında salâh, ve aslah meselesi (1) yüzünden büyük bir ihtilâf çıktı. Bu ihtilâf ve mücadele neticesinde Ebu Hasani Eş'arî itizalî teperek Eslâf tarafına geçti, ve Eslâfın iddiâlarını, kelâm metodlarıyla destekleyerek Ehli Sünnet vel Cemaatin itikatlarına kelâmcı bir veche verip Eş'ariliği (yani Eş'ariyye fırkasını) kurdu.

Eş'ariyye fırkası

İtizalî yere vuran ve Eş'ariyye fırkasının müessisi sayılan Ebu Hasan Ali bin İsmailî Eş'arî, son sahabeden olan Ebu Mûsal Eş'arinin neslinden olup dördüncü hicri asrın ilk yarısında (330 H. - 941 M.) yılında Bağdatta vefat etmişti.

Ebu Hasani Eş'arî der ki (2): "İnsan nasıl yaratıldığını, nasıl başladığını, ve hilkatin muhtelif merhalelerinden geçerek kemale nasıl erdiğini düşünür, ve bu hilkati insanın kendi imkânlarıyla tedbir edemeyeceğine, ve onu peyderpey nakisten kemale ulaştıramıyacağına kanaat getirirse, Kâdir, Âlim ve Mürît bir Sâni'm bulunduğunu anlar. Zira bu muhkem işlerin kendiliklerinden tabiaten sâdir olacakları tasavvur edilemez. Fitratte arzû eserleri zâhirdir; hilkatte ihkâm ve itkân eserleri bellidir. Binaenaleyh (Allahın) sıfatları kendi ef'alinde nümâyandır. Onun fiilleri kendisinin Âlim, Kâdir ve Mürît olduğuna delâlet ettikleri gibi aynı zamanda ilim, kudret ve irâdeye delâlet ederler. Çünkü delâlet veçhi, şahit veya gaip olmakla değişmez. Bundan başka âlimin manası ilim sahibi, kâdirin manası kudret sahibi, mürîdin mânâsı irade sahibi demektir. İlim ile ihkâm ve itkân hasıl olur. Kudret ile vukû' ve hudûs hasıl olur. İrade ise vakit, kader ve şekle tahsis edilir. Aynı delilleri ileri sürerek bu sıfatlarla vasfedlen zâtı ancak hayat sahibi olmakla tasavvur etmek mümkün olur.

Bu sıfatları inkâr edenler, (3) kaçınılmaz bir duruma sokularak ilzâm edilmişlerdir. Onlara deriz ki: (Allahın) Âlim ve Kâdir olduğu delil ile sâbit olup, siz dahî buna muvafakat ettiğinize göre, bu

(1) Cebbâ'î, nasta mezkûr olmıyan teklifler hilâfına hareket etmek salâha mugâ-yır değildir, derdi. Böyle bir hareketi akıl nasıl tecviz eder. Kendi akıllarını beğenen, Mu'tezile sırf Nessın kayıtlarından kurtulmak için, kendi akıllarını kullanmakla muhayyer olmadıklarını ispat etmek istiyorlardı. Zaten son Mu'tezile büyüğü olan Ebu Haşım Cebbâ'î içkiye fena halde düşkünmüş. Dolayısıyla Mu'tezile, istedikleri yerde akıllarını kullanıyor, istemedikleri yerde kullanıyorlardı.

(2) Şehristânî El Mîlel vel Nahil S. (119-117 ye kadar)

(3) Yani Mu'tezile

iki sıfatın mefhumları ya birdir veya birden fazladır. Şayet bir iseler Onun kudreti ile Âlim olması, ve ilmi ile Kâdir olması icabeder. Böylece Onun Âlim ve Kâdir olması zâtının mutlak surette Âlim olmasından hasıl olur.

Hayır böyle olmayıp da iki mefhum birbirlerinden ayrı şeyler iseler, bu ihtilâfın ya mücerret lafza veya sıfata ircâ edilmesi lâzımdır. Onun mücerret lafza ircâ'ı bâtil olduğuna göre, akıl bu iki ihtilâfın zihni olmalarını icabettirir. Bu durum karşısında dahi, bu sıfatların vücut ve ademi kabul edildiği takdirde, Onun vücut ve adem arasında bir vasıta olduğunu kabul etmek lâzımdır ki bu da imkânsızdır. Bu suretle sıfatın ancak Zât ile kaim olduğu taayyün eder.

Ebu Hasanî Eş'arînin mezhebi bu durumdadır. Halbuki onun taraftarlarından olan Kadı Ebu Bekrîl Bâkîllâni, hâlin (1) ispat ve nefyi usulünü reddedip yalnız ispat tarafını iltizam etmiş ve sıfatları, zâtın birer haleti değil de Allahın zâtında kaim birer manâ olarak kabul etmiştir. Ona göre Ebu Hâşimî (2) kabul ettiği hal veya (h-val) tabirî, bu sıfatları tazammun eden birer hâlet mahiyetinde oldukları takdirde bunlara sıfat ismini vermek lâzımdır.

Ebu Hasan (Eş'arî) der ki: Allahü Taâlâ kudretiyle Kâdir, hayatı ile Hayy, iradesiyle Mürîd, kelâmiyle Müttekellim sem'i ile Semî' basarı ile Basîrdır. Allahın bakası hakkında, Ebu Hasanın başka reyî vardır. O der ki: Bunlar (Allahın) zâtiyle kaim ezeli sıfatlarıdır. Onlar ne kendisidirler ne kinden başka şeylerdir. Onun kadîm bir kelâm ile Müttekellim, kadîm bir irade ile Mürîd olduğunun delili şudur ki: "Allahü taâlâ bir Meliktir. Melik ise emir ve nehiy sahibi olup âmir ve nâhidir. Dolayısıyla O, ya eski ve yahut yeni bir emirle Âmirdir. Yeni ise, bu emrini ya kendi zâtında, ya muayyen bir yerde ve yahut hiçbir yerde ihdas etmesi lâzımdır. Bunu kendi zâtında ihdas etmesi imkânsızdır; zira o zaman kendisinin hâdis olan şeye mahal teşkil etmesi lâzım gelir ki bu da muhâldir. Bu şeyi bir mahalde dahi ihdas etmesi imkânsızdır. Zira o mahallin kendi vasfını teşması lâzımdır, O şeyi hiçbir yerde ihdas etmesi de imkânsızdır; zira böyle bir şeyi akıl kabul etmez. Binaenaleyh kelâmın kadîm olduğu, ve onun zâtiyle kaim bir sıfat olduğu anlaşılır. İrâde, semî' ve basîr dahi onun ile kadîm sıfatlardır.

O der ki: Allahın ilmi bir olup müstahîl, câiz, vâcip, mevcut

(1) Ebu Hâşim Cebbâ'îye göre Allahın muhtelif sıfatları Zâtının muhtelif haletleridir.

(2) Ebu Hâşim son büyük Mu'tezile reîsi Cebbâidir.

ve ma'dûm olan bütün malûmat ile ilgilidir. İradesi de bir olup sıfatların kabul edecekleri her şeyle ilgilidir. Kelâmı da bir olup emir, nehiy, haber, istihbâr vaad ile vâidten ibarettir. Bu vecihler, söz ve ibarelerin sayısına râci olmayıp Allahın kendi kelâmındaki itibarlara râcidir. Çünkü enbiya aleyhinesselâma, melâike, lisanıyla getirilmiş olan lafızlarda, ezeli kelâma delâlet vardır. Delâletin kendisine yaradılmış denir. Medlûlün kendisi ise kadimdir, ezeldir. Okuma ile okunan şeyin tilâvetin kendisi ile tilâvet edilen şeyin arasındaki fark, zikr ile mezkûr arasındaki fark gibidir. Zira zikr yenidir, mezkûr kadimdir. Ebu Hasanî Eş'arî, bu tetkikleriyle harflerin ve sözlerin kadim olduklarını iddia eden ve Haşviyye (ismi verilen bazı Cebriyye mensuplarına muhalifet etmiş bulunuyor.

Eş'arilere göre, kelâm (1) nefiste kaim olan mânadır, ibadet ise insanın kelâma verdiği manadır. Eş'ariye göre mütekellim, zâtında kelâmın kaim olduğu varlıktır. Mu'tezileye göre, mütekellim, kelâmı konuşandır (2). İbadet ise ya mecaz tarikiyle veya lafız iştiyakiyle anlaşılan kelâmdır.

Ebu Hasan Eş'arî der ki: Allahın iradesi bir olup kadîm ve ezelidir. Bu irade, kendine has has fiillerin ve kul fiillerinin müktesep olmaları bakımından değil, fakat mahluk olmaları bakımından, bütün muradlarıyla ilgilidir. Bu esasa göre der ki (Allah bu ef'âlin) bütünü-nü istemiştir. Onların hayrı kadar şerrini de istemiş ve faydalısı kadar zararlısını da istemiştir. O nasıl bilmiş ve istemişse bildiğini aynı zamanda kullarından istemiştir. Kaleme emretti. Kalem de Levhi Mahfuza yazdı. Bu, onun hükmü, kazası ve kaderidir.

Cinsi maqdûr olmıyan malûmun hilâfı vâki olamaz. Eş'arinin mezhebine göre, tâatın fevkinde teklif, zikrettiğimiz sebep yüzünden câizdir. Bunun diğer bir sebebi de istitâattir. İstitâat ona göre bir arazdır. Araz ise iki zaman bâkî değildir. Zira teklif halinde, mükellef hiç te kâdir olmayıp emredilen şeyi yapamaz. Amma fiile aslâ kudreti olmıyanın hakkında böyle bir şeyin caiz olması, kendi kitabında açıklanmış olmasına rağmen, muhâldir.

Eş'ari der ki: Kul, insanlara mahsus olan ef'âle kâdirdir. Zira o, ürperme ile titreme hareketleri ve ihtiyar ile irâde hareketleri

(1) Bu bahislerde kelâm, sözün ve konuşmanın delâlet ettiği mâna olup mustalah mânâdaki kelâm ilmi değildir.

(2) Ebu Hasanın ve Mu'tezilenin kelâm hakkındaki telekkilerinde ne kadar büyük bir ihtilâf bulunduğu dikkati celbeder. Bu tarife göre Ebu Hasan, kelâmı Allaha ircâ' eder. Mu'tezile ise peygambere ircâ' ederler.

arasında fark görür. Bu fark şundan ileri geliyor: İhtiyarî hareketlerin hasıl olması için. kudret, kâdirin ihtiyatlarına tâbi olmalıdır. Bu esasa göre Eş'arî der ki: Müktesep (fiil) hâdis kudretle maktûr olan ve, hâdis kudretin tesiri altında kalan (fiil) dir.

Ebu Hasan Eş'arînin iddiasına göre, hâdis kudretin olaylar üzerine tesiri yoktur. Zira hudûs meselesi, tek bir kaziyye dir Cevher ve araza göre değişmez, değişseydi renkleri, tatları ve kokuları da ihdâsa elverişli olurdu. Öyle bir hal, cevahir ve ecsamın hudûsuna da elverişli olurdu. Bu şartlar dahilinde göklerin, hâdis kudretle yere düşmesi caiz olurdu. Fakat Allahü taâlâ öyle bir düstur koymuş bulunuyor ki: kul istedikçe veya bir iş yapmaya yeltendikçe, hâdis kudretin akabinde, altında veya beraberinde hâsıl olacak fiilli halkeder. Bu fiile kesb denir. Binaenaleyh (Hâdis kudret akabinde, hâsıl olan fiil) Allah tarafından yaratılmış, ibdâ' edilmiş ve ihdâs edilmiş olmakla beraber, kul tarafından kesbedilmiş ve kendi kudreti altına alınmış sayılır.

Ebu Hasan Eş'arî der ki: Hakikî yaradan Bâri Tâalâ olduğuna göre, ve yaratmakta başka bir ortağı olmadığına göre, Onun başlıca vasfı ihtirâ kudretidir. Bu, aynı zamanda "Allah" isminin tefsiridir. Ebu Ishak Esferâfî der ki; Onun başlıca vasfı şudur: O, bütün ekvândan temyiz edilmesi lâzım gelen bir kevndir. Bir diğeri der ki: evet hakikatte hiç bir vücûd yoktur ki başkasından bir hususla ayırt edilmesin. Öyle olmasaydı bütün mevcudâtın müşterek ve müsâvi olması lâzım gelirdi. Bâri Tâalâ da mevcuttur. Dolayısıyla sair mevcûdâtтан hususî bir vasıf ile ayırd edilmelidir; fakat akıl, bu hususî vasfın marifetine vâsıl olamaz. Üstelik bu mânâda hiç bir haber gelmiş değildir.

Sonra, aklın Onu idrak edebilmesi hususunda ihtilâflar vardır. Bu noktada Zurârın (1) mezhebine yaklaşmış oluruz. Zurâr bu bahiste, hoşâ gitmeyen "mahiyet" tabirini kullanmıştır. Eş'arînin mezhebince her mevcûdun görünmesi mümkündür. Burada görünmeye bâis olan vücûdun kendisidir. Bâri Taâlâ dahi mevcut olduğu için onun da görünmesi mümkündür. Sem' tarikiyle vârit olmuştur ki müminler Allahı ahiret gününde görürler. Allahü Taâlâ (Kur'anda) der ki: "O gün ter ve taze olan yüzler, Allaha bakarlar (2)" Bu mealde daha nice hadis ve âyetler var.

F'arî der ki: Şu kadar var ki bu rivayetlerin cihet, mekân, su-

(1) Cebriye reislerinden Zurâr bin Amr.

(2) Vücûhun yevme'tzin nâdira; ilâ Rabbihâ nâzıra).

ret, mukabele ve muttasıl bir şu'a veya intibâ' ile mukayyet olması caiz değildir. Böyle bir şey imkânsızdır. Eş'ari, rivayetlerin mahiyeti hakkında iki ayrı fikir ileri sürer. Birisi, hususi bir ilim eseridir ve bu hususiyet ademle değil vücûd ile alâkadardır.

İkincisi ilmin ötesinde olan bir idraktirki ne şuura tesir eder ne de şuurdan müteessir olur.

Sem' ve basar dahî, bize Bârî Taâlânın iki ayrı sıfatını ispat etmiştir. Bu sıfatlardan her biri ilmin ötesinde bulunan bir idrak olup, vücûd şartıyla hususi müdrekat (idrak olunan şeyler) ile ilgilidirler. (Eş'ari, Allahın) iki elini ve yüzünü cebri sıfat olmak kaydıyla kabul etmiştir. Bu me'alde semî' (hadis ve kur'an) vârit olduğu için bunu kabul ve ikrar etmek vâciptir. Ve eslâfın kaidesine uyarak bu bapta te'vilden çekinmek gerektir.

Eş'arinin vaad ile vaid, Allah isimleri ve Ahkâmı semî' (işitme) ve akıl hususundaki fikirleri de Mu'tezilenin fikirlerine her bakımdan muhaliftirler, Eş'ari der ki: İman kalp ile tasdiktir. Lisan ile kavletmek, ve erkân mucibince amel eylemek ise, bu (tasdik) fer'ileridir. Binaenaleyh kalp ile tasdik eden kimse, yâni Allahın birliğine kalp ile ikrar edenin ve peygamberlerin Allah tarafından getirdikleri (emirleri) tasdik eyleyen kimsenin imânı sahihtir. Hatta (bu ikrardan ve tasdikten sonra) anî bir surette ölse de necâta kavuşmuş bir mümin sayılır. Bu şeylerden ancak birisini inkâr ederse imandan çıkmış sayılır.

Büyük bir suç işleyen kimse tövbe etmeden bu dünyadan çıkarsa, mukadderâtı Allahın elindedir. Onu ya Allahın rahmeti sığra, ya Peygamberimizi Sallallahü aleyhi vesellemin şafaati imdadına yetişir. Zira peygamberimiz "şefaati ümmetimin büyük günahkârları muhtaçtır" der. Veyahut Allah o kimseyi cürmü miktarınca tâzib ettikten sonra, merhamet ederek cennete sokar. Yoksa o günahkârın cehennemde kâfirlerle bir arada ilelebet kalması câiz değildir. Zira sem'imize göre, Allah kalbinde bir zerre imanı olanı (cehennemden) çıkarır.

Eş'ari bu sözlerine şunu ilâve ederek der ki: Günahkâr tövbe ettiği takdirde, aklın hükmüne uyarak, Allâhın o tövbeyi kabul etmesi vaciptir, demem. Zira mucibin kendisi Allâhtır ve Allaha hiçbir vucub terettüp etmez. Şu kadar varki, sem'imize gelen haberde (Allah tövbe-kârların tövbesini kabul eder, ve muztar olanların dâvetine icabet eder) denmektedir. Oysa ki Allah, halkın Hâlık olup istediğini yapar ve arzu ettiği şekilde hüküm verir. Bütün mahlûkatı cennete soksa yolsuzluk etmemiş, ve bütün mahlukatı cehenneme soksa zu-

lüm etmemiş olur. Zira zulüm, mutasarrıfın kendi mülkü olmayan şeyde tasarruf etmesi, ve yahut bir şeyi kendi yerine koymaması demektir. O ise Mâliki mutlak olup Ondan zulmün sâdır olması ve Ona zulüm isnat edilmesi tasavvur edilemez.

Eş'arî der ki: Bütün vâcıplar sem'îdir. (yani naklîdir), akıl hiçbir şeyi mûcip olmadığı gibi tahsîn ve takbîhi iktiza ettirmez. (1) Allahın marifeti (Allahı tanıma) akıl ile hasıl olur; fakat semi' ile vacip olur. Allah buyurur ki: "Bir elçi göndermeden tâzîp etmeyiz" Bu esasa göre, nîmet sahibinin şükürü, itaatkârın mükâfatlandırılması, isyankârın cezalandırılması, akıl ile değil semi ile vacip olur. Akıl ile Allahü Taâlâya hiçbir şey vacip olmaz. Ne salâh ne islâh, ne de lutuf Ona vâcip değildir. (2) Zira düşünülecek olursa, aklın icabettirdiği her hikmetin bir de nakîzi muktazâdır.

Diğer bir yandan teklifin kendisi de Allah için vâcip değildir. Zira teklifte Allâhın hiçbir menfati olmadığı gibi teklif ondan bir zaruret neticesi sâdır olmamıştır. O, kullarının sevap veya ikabı halinde, cezalarını vermeğe kâdirdir. Fazlı ve keremi ile, onları aynı zamanda nimetlere garkedebilir. Sevap tafaddül, na'im ve lutuf ta Onun fazlındandır. İkap ve azâp Onun adâleti eseridir. O yapmadığından sorumlu değildir. Fakat kullar sorumludurlar. Peygamberleri göndermesi, Onca caiz görülmüş şeylerden olup vâcibattan veya müstahîlâtan değildir. Fakat peygamberleri gönderdikten sonra, onları mucizelerle desteklemek ve sakatlıklardan kayırmak vâcibattandır. Zira onları dinleyenlerin, muayyen bir vâsıta ile, dâvâlarının doğruluğuna inanmaları gerektir. Ve onları Allahın sakatlıklarından koruması lâzımdır ki teklifte tenâkuz vâki olmasın.

Mucize, harikül'âde bir fiil olup tahaddî ile mukterin ve muarazadan sâlimdir. (3) Bineanaleyh karine ile, mucize, sözle tasdik yerine geçer, ve iki kısma ayrılır: biri alışılmış şeylerin harkı (Hârikül mutâd) diğeri alışılmamış olan şeylerin ispat ve infazıdır. (İsbâtü gayril mutâd). Evliyaların kerametleri de haktır. O da peygamberleri tasdik etmenin ve mucizeleri te'kîd etmenin başka bir delilidir.

(1) Mu'tezile tahsîn ve takbîhin akıl ile vâki olabileceğini iddîa ederler Akıl ile bir şeyin iyi veya kötü olduğuna hükmetmek kabildir. Eş'ariler bunu reddederler.

(2) Yani bu işte insanların hayrı vardır, bunu Allah yapmalıdır ve yahut insanların menfaati iktizası, Allahın böyle bir şey yapması lâzımdır. Yahut da Allahın, bu veya şu lutfu insanlardan esingememesi lâzımdır.

(3) Yani başka kimselerce yapılmasına imkân olmadığı için her kesi bir benzerini yapmağa dâvet etmekle itiraza mahal bırakmayan fiildir.

İman ve tâat Allahın tevfiikiyle olur. Küfür ve ma'siyet de Allahın insandan yüzünü çevirmesiyle olur. Allahın tevfiiki demek, insanda tâatın kudretini halketmesi demektir. İnsandan yüzünü çevirmesi demek, onda masiyet kudretini halketmesi demektir. Eş'arinin bazı tarafdarlarına göre, tevfik, hayrın esbabını kolaylaştırmak demektir, yüz çevirme (hizlân) bunun zıddıdır.

Naklin bize, Kalem, Levh, Arş, Kürsü, Cennet, Cehennem gibi öğrettiği gâipten haberleri, oldukları gibi kabul ederek, onlara iman edilmesi gerektir. Zira onların gerçek olması imkânsız değildir. Kabii suali ve kabrin sevap ve ikâbı, Mizan, Hisâb, Sırât, Cennet ehli, ve Cehennem ehli, Âhîret ve istikbal hakkında verilen haberleri hep, oldukları gibi kabul edilmelidir. Zira bunların da gerçek olması imkânsız değildir.

Eş'ar'ye göre Kur'an, belagati, namzı ve fasahatı bakımından mu'cizedir. Zira Araplar (1) ya Kur'anın bir benzerini söylemeye veya islâmlara karşı kılıçla koymaya davet edildikleri zaman, Araplar islâmlara karşı kılıçla koymayı, Kur'anı taklid etmeğe, acizleri yüzünden tercih ettiler. Eş'arînin bazı taraftarları ise Kur'anın mu'ciz oluşunu girift dâvaları halletmesinde, kötü itiyatların men'inde ve gâipten haber vermesinde bulurlar.

Eş'arî der ki: İmamet, nass olsa da, nass ve tayin ile sâbit olmayıp, ancak ittifak ve ihtiyar ile sâbit olur. Nassı nakil ve takrir etmek imkânları varken, nassın gizli kalmış olmasına rağmen, İslâmlar, Benî Sâidenin sakifesinde, Ebu Bekir'i ittifak ile seçtiler. Ondan sonra Ebu Bekir'in Ömer'i tayini üzerine müttefikân Ömer'i seçtiler. Ondan sonra Osman üzerinde ittifak ettiler. Ondan sonra da Ali Radıyallahü anh üzerinde ittifak ettiler. Her dördü de aralarındaki fazl mertebelerine göre sıralanmış bulunuyorlardı.

Aişe, Taliha ve Zübeyir hakkındaki kanaatler şudur ki: her üçü de düşükleri hatâdan rucu ettiler. Talha ve Zübeyir, cennetle tebşir edilen on kişi arasında yer alırlar. Muaviye ve Amr bin Âs ise, hakiki imana karşı zorbalıkla hareket etmişlerdir. Ali de zorbalıklarına karşı onlarla harp etmişlerdir. Nehir halkı (2) ise Peygamberin peşin olarak, bildirdiği veçihle dinden çıkmış şirretlerdir. Buna karşılık Ali Aleyhisselâm bütün işlerinde olduğu gibi, hak üzere olup nereye dönse hak onun tarafına dönerdi.

(1) Burada Araplardan maksat, henüz islâm olmamış Araplardır.

(2) Hariciler demektir.

Mâturîdiyye fırkası

Ehli Sünnet vel Cemaatin diğer üstatlarından biri de Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Mahmud Mâturîdîdir. Ebu Hasan Eş'arî, Irakın merkezi olan Bağdatta, kendi sistemini kurarken kendi muâsırı olan Ebu Mansur Mâturîdî de, aynı dîni ve fikrî ihtiyaçlar karşısında Turkistanın merkezi olan Semerkand'ta, Ehli Sünnet vel Cemâata rehberlik edecek başka bir mezhep kurmuştu. İki islâm mütekelliminin gayesi bir olduğu için, her ikisinin aklı selimi, onları aynı yolda yürümeye davet etmiş, ve aynı neticelere ulaştırmıştır. Mamafih iki islâm mütekelliminin birbirlerinden hayli uzak memleketlerde yaşamış olmaları ve şahsî görüş ve istidat farkları, görüş ve mütalealarında bazı basit farkların doğmasına sebep olmuştur. Mâturîdîliği Eş'arilikten ayıran belli başlı farkları beş kısımda hülâsa etmek mümkündür. Şöyle ki (1):

- 1 — Mâturîdîler tekvin sıfâtını, Allahın başlıca sıfatlarından addederler. Bu sıfatın diğer isimleri, yaratmak, diriltmek, rızk vermek ve öldürmektir. Eş'ariler bu fi'li sıfatlara mahlûk (yaradılmış) nazariyle baktıkları halde Mâturîdîler bunların tekvin ile kâim olduklarını iddia ederler. Bunun, değişmeyen Allah ile değişen âlem arasındaki mâni'ayı aşmak maksadına matuf bir teşebbüs olduğu âşikârdır.
- 2 — Eş'arîlerin (muhtar olduğumuzu; nasıl duyduğumuzu, yani bu duygus ubizde Allahın yarattığını izah maksadiyle) mükteseb dedikleri fiillere karşılık, mâturîdîler derki: bizde, ihtiyârî bir surette müessir fiiller vardır. (Yâni biz işlediğimiz fiilleri ihtiyarımızla işlediğimiz için, mükâfat veya mucâzat görmeğe müstahak oluruz.)
- 3 — Her ne kadar bütün fiiller Allahın iradesiyle hasıl olursa da, Allahın rızası yalnız hayra râci' olup, şer ile alâkası yoktur.
- 4 — Allah kullarına teklifte bulununca, O teklifin iktiza ettiği istitâatı bağışlar. Teklifi muteber kılan esas da budur.
- 5 — Allahın sıfatları değişmez; saâdetten şakavete veya şakavetten saadete kadar, her tagayyür, mahlûkâta nasip olur. Bu tagayyür saadet veya şakavetin kendisindedir. Yoksa saadet veya şakaveti veren iradenin değişik olmasında değildir. İşte burada hiç değişmeyen Allah ile değişen alemin itikadı vardır.

(1) D. B. Macdonald Development of Muslim Theology.

Maturîdîlerin diğerk bir fikrine göre, Allah, zâtı ve cevheri icabı olarak, cevir ve zulmün fevkindedir. Cevir ve zulüm onun hikmeti ile telif edilemez.

Bu birkaç misalden Mâturîdîliğin Murci'e ve Mu'tezilenin haklı gibi görünen tesirlerinden daha az kurtulmuş olduğu, göze çarpmaktadır.

Türkistanda Ehli Sünnet vel Cematın hemen hepsi Mâturîdî olmakla beraber, bugün Mâturîdîlikle Eş'arılık birbirine a kadar karışmış bir durumdadır ki Eş'arî diye geçinen bir kimsenin Mâturîdî bir kanaatte olduğu dahi görülüyor.

9 — İ'tizalın yıkılışından sonra Kelâm

Hakikatte itizâle karşı sağlam bir iman ve kuvvetli bir mantıkla karşı koyan ilk islâm mutekellimi, İmamı azâm Ebu Hanife El Nu'man bin Sabit hazretleridir. Ebu Hasanı Eş'arî hazretleri onun izinden yürümüştür. Esaslı bütün fikir ve kanâatlerinde Ebu Hanife Hazretlerinin (Elfakihül Ekber) kitabından mülhem olmuştur. Gerçi Ebu Hasanı Eş'arî hazretlerinin, hârikul'âde zekî ve çalışkan olan hasmı Ebu Alil Cebbâ'î ve bunun oğlu Ebu Haşim el Cebbâ'î gibi iki mu'tezilinin çürük iddialarını görmesi, ve onlara karşı isyân ederek Eslâmın tarafına geçmesi fevkalâde takdire değer bir akıl ve zekâ eseridir. Bununla beraber Ebu Hanife El Nu'man gibi bir öncünün rehberliği olmasaydı Eş'arînin bu kadar muvaffakiyetli bir iş görmesi hayli güç olurdu. Ebu Hanife ve Ebu Hasanı Eş'arî hazretlerinin Mu'tezileye karşı aldıkları cephenin gayesi İslâm cemaatini dünya ve âhirette selâmete kavuşturmaktır. İslâm cemaatinin ruhuna şek ve şüphe zehirlerini üfleyen dalâlet fırkaları, islâm dünyasının siyasî ve içtimai inhilâlîne karşı lâkayd kalamazlardı. Maddî ve tabii ilimler henüz emekleme devresinde iken, kat'î neticelere dayanmayan, ve hatta çürük birer faraziye hâlindeki verilere kat'î birer hakikat nazariyle bakan Mu'tezilenin İslâm cemiyetini, ahlâkî ve hukukî teâmülleri iptal edecek bir imansızlığa davet etmeleri, Ebu Hanife, Eş'arî, Bâkîllânî, Gazâlî gibi daha geniş düşünen büyük islâm müctehitlerinin insânî ve dînî gayretlerini tahrik etmişti. Bunlardan her biri, tarih sırasıyla, Eş'arînin ardından yürüyerek onun nazariyesini biraz daha tekemmül ettirmiş, ve akıl namına ortaya atılan safsatalara ve temelsiz nazariyelere öldürücü darbeler indirmişlerdir.

Maturîdînin az çok hemşehirisi sayılan Soğdyanlı Nesefî nasıl

Önün varikatını izah ve tekemmül ettirdiyse, Ebu Hasanı Eş'arının hemşehrilisi olan Bağdatlı Bakillânî de bunun sistemindeki bazı eksiklikleri tamamlamış ve sistemini tekemmül ettirmiştir.

BAKILLÂNÎ

Kadı Ebu Bekir Bakillânî, hicri beşinci yüzyılın ilk yarısında doğmuş olup Eş'arının ileri gelen talebelerinden biri olan el Tahavînin derslerine devam etmişti. Ebu Hasanı Eş'arının diğer iki büyük şakirdi olan Esferâinî ile Ebu Bekir bin Fevrek'ten de ders almıştı. Zaten bunların ikisi de yazdıkları eserleri ile Eş'ariliğin en kuvvetli müdâvim ve müdâfilerinden olduklarını ispat etmişlerdi. Ebu Bekir Bâkılânî, Ebu Hasanı Bâhilînin de cuma derslerine devam etmişti. Bir nezahat ve çalışkanlık timsali olduğu kadar, zeki ve uyanık olan Ebu Bekir Bakillânî, Eş'ariliğe en sağlam şeklini vererek 401 H. - 1010 M. yılında Bağdatta vefatetmişti.

Ebu Bekir Bakillânî, Eş'arının hâdis kudret hakkındaki nazariyesini şu suretle tekemmül ettirmişti: Ebu Hasan Eş'ariye göre, hâdis kudretin olaylar üzerine tesiri yoktur. Hüdûs meselesi, tek bir kaziye olup cevher ve araza göre değişmez. Değişseydi, renkleri, tadları ve kokuları ihdâsa elverişli olurdu. Öyle bir hal, cevâhir ve ecsâmın hudûsuna da elverişli olurdu.

Ebu Bekir Bâkılânî bu nazariyeyi şu suretle izâh ederek tekemmül ettirmiştir: (1)

"Hâdis kudretin icâda sâlih olmadığına delil vermiştir. Fakat hâdis kudret yalnız hudûs bakımından fiilin sıfatlarına, vücûduna veya diğer itibarlarına münhasır değildir. Hudûsün ötesinde cevherin temyizi, araz kabiliyeti, arazın renk, karaltı ve daha başka nevilerden araz oluşu gibi hususiyetleri vardır. Bu şeyler bazı kimselede göre (Cebbâ'î taraftarlarına göre) ahvaldan ibarettirler."

"Fiilin hâdis kudretle veya (kudretin) altında husulu ise, kesb diye adlandırılır ki bu şey, hâdis kudretin eseridir. Binaenaleyh, Mu'tezleye göre, kudretin veya kadim kâdiriyetin tesiri, hudûs ile vücut hâlinin içinde, veya fiilin vecihlerinden birinde hâsıl olduğuna göre, sorarım, hâdis kudretin tesiri de, hâdis kudretin bir hâli içinde veya fiilin vecihlerinden birinde neden hasıl olmasın!.. Buna misal olarak hareketin muayyen bir surette vukuunu misal olarak zikredebiliriz.

(1) Şehristânî El Mîlel vel Nihal S. (125-126-127)

Netekim mutlak hareket, ve mutlak araz mefhumlarından anlaşılan şey başkadır. Kalkma ve oturmadan anlaşılan şey de başkadır. Bu iki hareket nev'i birbirlerinden tamâmiyle ayrı hallerdir. Çünkü kalkış bir hareket olduğu halde, her hareket bir kalkış değildir. Malum olan şeylerdendir ki her insan, icat etmek mefhumunu ve namaz kılmak, oruç tutmak, oturmak ve kalkmak mefhumunu, zarurî bir surette birbirinden ayırt eder. Yine bu kabilden diyebiliriz ki, kula izâfet edilen şeyi Bâri Taâlâyâ izâfet etmek nasıl câiz değilse, Bâri Taâlâyâ izfet edilen şeyi de kullarına izafet etmek caiz değildir."

"Böylece Kadı Ebu Bekir Bakillânî hâdis kudretin tesirini ve eserini, hâdis kudretin fiili, ve hulâsasının vecihlerinden birisi şeklinde izah etmiş, ve bu cihetin sevâb ve ikabla karşılanmasıyla taayyün edeceğini söylemiştir. Zira vücud, Mu'tezilenin (1) iddiasına göre, yalnız vücud olması bakımından sevap ve ikaba müstahak değildir. Asıl cezâyâ müstahak olan cihet (Fi'lin) güzel veya çirkin cihetleridir. Güzellik ve çirkinlik ise, vücûdun ötesinde olan iki zâtî sıfattır. Mevcût bizâtihi mevcut olmakla ne çirkin ne güzeldir."

"Neticede Ebu Bekir Bâkılânî, Mu'tezileye hitaben derki: Eğer siz, iki ayrı sıfatın iki ayrı hâlet olduğunu câiz görürseniz, ben de bir hâletin hâdis kudretle olan alâkasını câiz bulurum. Bu hâletin meçhul bir halet olduğunu iddia eden olursa, ona bu haletin mümkün mertebeye vechini ve ne olduğunu izah etmiş ve bildirmiş bulunuyorum."

Kadı Ebu Bekir Bâkılânînin bu tahlil ve ta'lilinden ne kadar ince ve keskin bir zekâ sahibi olduğu açıkça görülmektedir. Şimdi islamiyatçı İngiliz mütefekkirlerinden (D. B. Macdonald)'in Ebu Bekir Bakillânî hakkındaki mütalaasından parçalar zikredelim. (1)

"Eş'arilik, bu mezhebin müessisi olan Eş'arînin koyduğu esaslara sıkı bir surette bağlanmıştır. Mamafih onun metafizik düşünceleri muayyen bir sistem halinde inkişaf etmiş olup buna son ve kat'î şekli Bâkılânî vermiştir. Bu sistem, badema islâmîlığın Allah ile âlemin şe'niyeti, ve Allah ile ilmin karşılıklı münasebetleri hakkındaki son kanâatlerini bildirmektedir."

"Önce varlık bahsini ele alalım. Eş'arîlerin gâyesi, Kant'ın gâyesi ile birdir; yani bilgi ile bizâtihi şey arasındaki nisbeti, tesbit etmektir. Bâkılânîye göre bilgi, bir şeyin olduğu gibi tanınmasından ibarettir. Fakat Eş'arîler şeyin zâtını tâyin etmek hususunda Kanttan daha kestirme bir yol tutturdular. Aristo'nun makûlelerinden yalnız cevher ve keyfiyet makûleleri, onların hücumlarından kurtulabildi.

(1) D. B. Macdonald Development of Muslim Theology.

Kemiyet mekân, zaman ve sair makûleler, yalnızca bilenin zihninde yer alan itibarlar olup haricî şeyler değildirler. Onlara göre münasebet şe'nî olsaydı, bir şeyde mevcut olması lâzımgelirdi. Nasıl ki keyfiyet, başka bir keyfiyette kâim olamaz. O, yalnız cevherle kâim olur. Başka bir yandan münasebet, birbirine bağladığı iki şeyden hiç biri ile kâim olamaz; yâni ne müessir ne de eser ile kâim olmayıp belki üçüncü bir unsur ile kâim olur. Bu üçüncü unsurla evvelki unsurları birbirlerine raptetmek için, bizzarure başka münasebetler lâzım olup bu münasebetler ile kâim diğer şeylere de lüzum vardır. Bu suretle sonu gelmeyen bir cevher teselsülü karşısında kalmış olup Aristo'nun (geriye doğru teselsül muhâldir) sözü kabul edilmiş oluyor. Bu takdirde münasebetlerin şe'nî mevcudiyetleri yoktur. Ve münasebetler sırf enfüsf vehimlerden ibarettirler.

“Bundan başka, islâm mütekelimlerine göre, Aristocuların madde hakkındaki fikri de imkânsızdır; cevher ve keyfiyetten başka bütün makuleler, ve bunların arasında intiba' (suretlerin maddelerdeki intibaı) dahi ortadan kalkar. Bu takdirde madde, suretin intibaını dahi kabul etmek imkânını haiz olamaz. (Ve binnetice madde dahi mevcut olmaz). Zaten imkânın kendisi, ne bir şe'niyettir ne de değildir. İmkân yalnızca zihni bir telakkidir. Bu suretle münfa'il olan madde ortadan kalkınca fa'il olan suretin de bütün illetleriyle ortadan kalkması lâzım gelir. Çünkü bütün bu şeyler zihni telekkilerden başka bir şey değildirler.

“Eş'ariler, Aristocuların sureti kabul edebilen madde hakkındaki nazariyelerini reddedince, zaruri bir surette cevheri ferd “atomisme” nazariyesine sarılarak atomist oldular. Şu kadar ki bunların atomizmi kendilerine has bir şekil almıştır. Onların atomizmi mekânî olduğu gibi bir dereceye kadarda zamanîdir. Bu sisteme göre, zaman ancak ayrı ayrı zerrelere halinde var olabilir. Ve yalnız tahavvül dolayısıyla mevcut olabilir. Bu tahavvül zaman zerrelere müstakar bir varlığın bulunmamasından ileri geliyor. Eş'arilere göre zamanı teşkil eden monadlar mevcut olmakla beraber ma'dum olup tekrar mevcut olurlar. Âlemde devam eden her fiil ve tahavvül, monadların zuhur ve ufulünden doğar; yoksa bizzat fi'illerin kendi tahavvüllerinden doğmaz.”

Fılvâki onların tefekkür tarzı redeybîlik esasına istinad eder, reyhbîlik, felsefe imkânını selbeder. Ve insanları Allaha ve Onun vahiylerine irca ederek kâinatda bir tek büyük hakikatin Allah olduğuna inanmaya sevkeder. Eş'ariler, varlık bahsinden Allahın vücuduna delil istihraç ederler. Monadların muayyen bir halde bulunup başka bir

halde bulunmamalarının, bir illete müstenit olması zarurîdir. Bu illet olmadıkça, monadlar arasında ne âhenk ne de itibat bulunur. Bu illetin tek bir illet olması icabeder. Onun ötesinde başka bir illet bulunamaz. Yosa sonsuz teselsül lâzım gelir. Onlara göre bu illet Allahın mutlak iradesinde mevcut olup, hiçbir madde bulunmadan ve her hangi bir kanun ve zarurettten münfal olmadan faâldir.’

“İnsan bir kâğıt üzerine kalem ile yazdıktâ, Allah onun zihninde yazmak iradesini ve yazma kudretini yaratır; el ile kalemin bize görünen hareketine ve kâğıt üzerindeki çizgilere sebep olur. Fakat bu hâdiselerden hiç biri, diğerinin illeti değildir. Allah atomlar yaratmak ve yok etmek suretiyle, hariçten gördüğümüz bu zavâhirin husulü için lâzım gelen tertibatı halk eder. Bu suretle görülüyor ki Eş’arî kelâmcıları nazarında ihtiyar, Allahın insan zihninde yarattığı tercih kudretinin hazır bulunmasından başka bir şey değildir.”

“Bu sistemde şüphesiz felsefî ve ahlâkî gerçekler vardır. Sistem Allah ile atomlar arasında bir münasebet tesis ediyor. Fakat münasebetlerin zihni vehimlerden ibaret olduklarını görmüştük. Bu keyfiyet ise, âlemde yalnız hassaların idrak ettiği eşya ve mümkinat hakkındadır. Zaruriyât hakkında böyle bir şey muteber değildir. Allahı mahlukattan ayıran ve muhalefetun lilhavâdis tabiri ile ifade edilen bir sıfatı vardır. O, tabii bir illet değildir ve belki muhtâr ve hür bir illettir. Eş’arî mütekellimler, bu hür illetin kabûlü neticesinde Allahın mevcudiyetine ulaşmışlardır.

“Fakat İslâmda bu felsefe yerini tutmuş olan Eş’arîlik, halk tabakası için mestur bir sistem halinde kaldı. Kendilerini zühdü takvaya vermiş dindarlar arasında, pek hoş karşılanmadı. Bu alanda yapılan herhangi bir münakaşa, ancak dalâlet ehline, ve zındık ve mühlidlere karşı dini müdafaa etmek için tecvîz edilirdi. Ehli Sünnet vel Cemaat kelâmcıları ile Mu’tezile kelâmcıları arasındaki fark işte buradan neş’et etmiştir. Mu’tezile, akıl vasıtasile en yüksek hakikate varılabileceğine inanırlardı. Ehli Sünnet ise aklın ve insan melekelerinin Allahı idraktan âcız olduğu, ve insanların ancak Allah tarafından öğretilen şeyleri kabul ve tasdikâ memur oldukları esasına sıkı bir surette bağlanmışlardır.”

GAZÂLÎ

İmam Ebu Hâmid Gazâlî, Eş’arîliğe yep yeni bir veçhe vermiş olan büyük bir mütekellimdir. Gazâlî Eş’arîlerin nakil ve akıl vasıtalarına üçüncü bir vasita olan tasavvufu katmıştır. Peygamberlerin

getirdikleri haber ve Allâhın bize bağışladığı akıl vasıtasıyla, Allahı tanımak kabil olduğu gibi, Onu kalp vasıtasıyla de tanımak mümkündür. Allah, insanı kendi suretinde halk etmiş, ve insana kendi ruhundan üflemiştir. Dolayısıyla Allah ile insan arasında ruhi bir ittisal mevcuttur. Buna “Üsün maallâh : Allah ile ünsiyet” demek câizdir. Kul, Allah ile kendi arasındaki bu münasebeti riyazat ile inkişaf ettirir. Kalp, riyazet ile, Allahın ma’rifetine peyderpey erişir. Her adım, insanı Allaha biraz daha yaklaştırır ve Allahın cemalini, kerem ve azametini daha yakından görmeğe imkân verir; dolayısıyla tasavvufun muhtelif merhaleleri vardır; murakabe, vecd, istigrak, fenâ fillâh gibi merhalelere ancak kalp vasıtasıyla ulaşılır. Kalp akıldan büsbütün başka bir şeydir. Onun fikri kıyas, muhâkeme, tahlil, ta’lil, ta’mim, istikra’, istidlâl ve istinbat gibi şeylerle alâkası yoktur. Kalbi Allaha doğru yükselten vasıta muhabbetir. O halde Gazâlî nin kalp dediği şey akıl olmadığına göre nedir ve ne olabilir? Kalp insan varlığının özü, derüni ve mânevî hayatının bütünüdür; kalp, insanın değişmeyen ve değiştirilemeyen ruhu ve manevi hüviyetidir. Peygamberler, Allahın marifetine yüksek ve temiz imanlarının kaynağı olan kalpleri vasıtasıyla ulaşmışlar. Evliyalar dahi, Allaha kalpleri, aşk ve imanlarıyla yaklaşırlar. Her insan da evliyalar gibi, içinde meknuz olan ruhu ve deruni istidatları vasıtasıyla Allahı keşfedebilir.

Kalb, Allaha ulaşmakta, akıldan kat kat üstündür. Aklın idrak ve marifet vasıtaları mahdud olup hatalara maruzdurlar. Fakat temiz ve kuvvetli bir imanın rehberliği ile hakikate daha çabuk ve daha emniyetli adımlarla ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla Gazâlî, cevval, münekkid, müstehzî ve ısrırgan zekâsı ile, geniş kavrayışı, zengin ve tükenmez maddesiyle, akli yere vurmaya çalışmış. Onun bu sert ve merhametsiz kararına İbni Rüşd’ten başka kimse itiraz etmek cesaretini gösterememiştir.

Şu kadar ki İmam Gazâlî hazretleri, bu öldürücü silahını bütün araç ve teçhizatıyla Eş’ariliğin hizmetine koymuş olmakla islâm aleminde silinmez bir iz bırakmıştır. Bugün ve yarın her müslümanın münevver olsun, ümmî olsun mu’tekit, gayri mu’tekit ve hatta mülhid olsun, düşünüşünde, duyuş ve tasavvurunda Gazâlînin az veya çok tesiri görülür.

Bütün müminlerin ruhunda ışıldayan tasavvuf alevi, muhakak Gazâlîden muktebestir. Şüphesiz ki onun izinden yürümüş ve islâm ruhunun semasını, sayısız güneş ve seyyarelerle süslemiş olan tasavvuf kutupları eksik değildir. Fakat bunların hepsi Gazâlî usûlünde kelâmcı ve mütefekkir değillerdi. İmam Gazâlî Hazretleri, “haşvül

cenne = cennet dolgusu” dediği birkaç yüz milyon müslümana dünya ve âhirette huzur, itminan, rızâ, tevekkül, sönmez bir ümit ve itimat telkin etmek istemişti.

Akla, ve akılı yönelten ve terbiye eden felsefeye imansız darbeler indiren Gazâlî, akli ilimlerin düşmanı değildi. O, akılı yalnızca bir taddil vasıtası kılan kimselere adetâ şunu söylemek istemişti: “Sizin güvendiğiniz ve fazla kıymet verdiğiniz akıl, hakikatta sık sık sapıtan gülünç bir şeydir.” Fakat bir kaç bin zındık veya şaşkın uğrunda insanlığa bu kadar büyük nef'i dokunan akılı vurmak ne derece doğrudur! Akıl, yalnız, zındıkların, Mu'tezilenin ve Dihriilerin silâhı değildir. Eslâfın kendileri de akla dayanmadan, nakil düşmanlarının karşısında uzun zaman âciz kalmışlardı. İbni Rüşdün, Gazâlî ye karşı akıl ve hikmeti müdafaası haksız değildir. Onun (Faslul Makâl fimâ beynel Hikmeti vel Şer'iatî minel İttisâl) kitabı ile Gazâlînin (Tehâfütül Felâsife) kitabına cevap olarak yazdığı (Tehâfütül Tehâfüt) kitaplarını okumak cidden faydalıdır.

Gazâlî, tasavvufu Eş'ariliğin hizmetine koyduğu için, Eş'ariliğin çizdiği sınırların dışına çıkmamıştır. Dolayısıyla Mu'tezileyi, Allâhın sıfatlarını inkâr ettikleri ve, Allahı tenzih etmek behanesiyle, ta'tile varmış oldukları için şiddetle takdir ve takbih etmiştir. Müşebbihe ve Mücessimeye Allahın fi'li sıfatlarını, yanlış anlayıp te'vil ettikleri için acı bir surette tenkit etmişti. Onun gayesi, kalb vasıtasıyla Allahı tanımak, peygamberimizin bize öğrettiği Allahı tanıtmak, Devri Saadet müslümanlarının anladıkları Allah düşüncesine dönmektir. Nitekim bu işde, İmam Gazâlî tamamiyle muvaffak olmuştur.

İmam Gazâlî (İhya'ü Ulumiddin) kitabının murâkabe bahsinde der ki: “Murakabe, Allaha yaklaşmanın en kısa yollarından biridir. Bu Allaha yaklaşma kabiliyeti, cezbeli insanlar için en kısa yol ise de, diğer sâlikler için en uzak yollardan sayılır. Çünkü sülûk, evvelâ riyâzeti, ve (nefisle) mücadeleyle emreder. Dolayısıyla murakabenin bu gibi kimselere, bidayette hiçbir faydası yoktur. Bu durumu anlamak, ârif ve görgülü şeyhin ferâsetine bağlıdır. Şayet şeyh, kendi müridinde, ilâhî cezbenin galip olduğunu sezerse, onu Zât isminin murakabeyle meşgul eder. Fakat onu bu cezbeden mahrum görürse, ona riyâzete ve nefiy ve isbat ile meşgul olmayı emreder ki (Allahın) zikri kalbinde yerleşsin, ve Allahü Tâalaya kalbiyle müncezîp olsun. Ondan sonra şeyh, kendi müridini, tertip ve tedriç kaidesine göre, murakabeyle meşgul eder.”

İmam Gazâlî (İhya'u Ulumiddin) kitabında (Allahı görmek ve

yüzüne bakmak) bahsinde Mu'tezileye ve Cehmiyye fırkalarına şu yolda cevap verir:

"Allahü Taâlâ iyilik işlemiş olanlara (ziyade) bir iltifat vademiştir."

"Onların yüzlerini ne toz ne zillet kaplar. İşte bunlar cennet ehli olanlardır. Burada ilelebed yaşarlar. Allahın iyilik etmiş olanlara vadettiği bu (ziyade) iltifat, Allahü teâlânın yüzünü görebilmeleri demektir. Bu büyük zevk karşısında cennet ehli diğer uhrevi zevklerinin hepsini unuturlar. Hak taâlâ onlara bakıp, ey cennet ehli selâmün aleyküm dedikte Onu aynen görürler. Bu, onlara cennette tahsis edilecek armağanların en nefisidir. Onlar, Allahın huzurunda oturmağa ve kutsiyetini görmeğe davet edilirler. Allahın kolları arasında onlara minberler kurulur, ve cennet ehli, Allahı ayın on dördündeki mehtabı seyreder gibi görürler. Aynı zamanda Süphanehü ve tâalinin kelâmını ve kırâatini dinlemek ve iltifatlarına mazhar olmakla mestolurlar. İmam Şafi'i (Müsned) kitabında cuma gününün fazlı hakkında rivayet ettiği bir hadiste şöyle der: Cebrail, cuma gününü mezîd (ziyade günü) tesmiye etmiştir. Peygamberimiz Sallallahü Aleyhi vessellem ona: — Ya Cebrail, mezîd günü nasıl bir şeydir? diye sormuş. Cebrail demiş ki: — Senin Rabbin Fırdevste kendine, misk tepeleri ihtiva eden geniş bir vadi halketti. Cuma günü olunca, Allah Tebareke ve tâalâ oraya istediği kadar melâike indirir. Etrafında, nurdan yapılmış olan minberlerin üstünde peygamberlere mahsus iskemleler var. Bu minberlerin etrafında som altından yapılmış ve yakut ve zümrütlerle süslenmiş, ve misk tepelerine dayanmış başka minberler var ki üzerlerine şehitler ve siddıklar otururlar. Allah onlara: "Ben Sizin Rabbinizim, vâdime inandınız, şimdi ne isterseniz dileyin size vereyim" der. Onlar derler ki: — Ey Rabbimiz, biz yalnız Senin rızanı dileriz. Allah onlara der ki: Size ve sizin dileyeyeğiniz her şeye rızam vardır. Üstelik size bağışlayacak mezîd (bir ziyadem) de var." İşte Allah onlara, Cuma günü bir çok hayrât bağışladığı için Cuma gününü severler. Ebu Na'im isnat ile rivayet eder ki Cennet ehli cennette sakin olunca, onlara bir melek gelerek der ki: — Allah kendisini ziyaret etmenizi buyurur. Cennet ehli toplanınca, Allahü tâalâ Davut Aleyhis-selâma emreder, ve Davut yüksek sesle tesbih ve tehlile başlar. Ondan sonra Huld sofrası kurulur. Bunun üzerine peygamberi dinleyenler, Ey Allahın elçisi, Huld ma'idesi nasıl şeydir diye sordular. Peygamber dedi ki: — Bu sofranın kurulduğu odalardan bir tanesi, meşrik ile mağrip arasındaki mesafeden geniştir. Orada yerler, içerler ve giyinirler. Ondan sonra derlerki — Rabbimiz (Azze ve celle) nin yüzüne bak-

maktan gayri bir isteğinin kalmadı. Bunun üzerine Allahın onlara tecelli etmesiyle yerlere kapanmaları bir olur. Fakat onlara denir ki: — Siz artık iş ve mükellefiyet evinde değilsiniz, Bundan böyle cezâ (mükâfat) evindesiniz.”

“Biz bu bahsin gerçekliğini (Muhabbet) kitabında zikrettik. Mu'tezile ile (1) Cehmiye gibi bid'at ehli istisna edilirse, Kitab (2) ve Müsned (3) bize muzaheret ve lehimizde şahadet eder. Allahın kitabı der ki: “O gün ter ve taze yüzler, Rablarına bakarlar.” Yine Allah der ki: “Aslâ, o gün onların (yani kâfirlerin) Allahı görmelerine karşı hicap gerilmiştir” Bu âyetin ifadesinde yalnız kâfirlerin Allahı görmelerine karşı hicap gerilmiş olduğuna göre, müminlerin Allahı görmeleri icab eder. Çünkü müminlerin Allahı görmelerine karşı hicap gerilmemiştir. Yine Allahü Taâlâ buyurur ki “Müminler, Allahla karşılaştıkları gün ona (Selâm) diyerek saygılarını bildirirler — Tahiyetühüm yevme yelkavnehü selam” Malûm olan şeylerdendir ki buradaki karşılaşma yüz yüze gelme manasınadır. Allah onları görür, onlara selâm eder, onlarla konuşur, onlar da Onu görür ve Onunla konuşurlar.”

“Allahı görmemiz hakkındaki sünnet haberine gelince, Bu ümmetin Yusufu olan Cerir bin Abdullah Becilî radiyallahü anh tarafından şu hadisle rivayet edilir — : Resûlullah Sallallahü Aleyhi ves-sellemin nezdinde oturuyorduk. Kameri tam bedir halinde, yâni ayın ondördü gördü ve dedi ki: — Rabbinizi, bu kameri gördüğünüz gibi görürsünüz, Onu görmekten size ziyan gelmez (Yani dehşetten ziyan gelmez) Bunun için güneş doğmadan ve güneş batmadan evvelki namazları kaçırmamaya dikkat ediniz.”

İmam Gazâlî nin Allahı ru'yet bahsi çok uzundur. Ancak bu bahiste Gazâlî nin kimlere hitap ettiği aşikârdır. Cennet ve cehennemî ve Allahın rüyetini inkâr eden bid'at ehlinin telkinlerine karşı islâm cema'atinin imanını tâzelemek ve kuvvetlendirmek istediği besbellidir. Gazâlî, kesif islam cemaati üzerine titrerdi.

Gazâlî, (İlcâmül Avammi an ilmil kelâm — Halkı kelâm ilminden vaz geçirmek) kitabının (kendi aczini itiraf etmek) bahsinde der ki: (4)

“..... Mâlik (5) der ki: Keyfiyet meçhuldur. Yani istenilen

(1) Cebriye fırkasının reislerinden Cehm bin Safvana mensup olan şubesi

(2) Kitab, yani Kur'an

(3) Şafi'inin kitabı.

(4) Gazâlî İfcamül Alvâm S. (9)

(5) İmam Malik bin Enes

şeyin şerhi bilinmez; ilimde hayli ileri gidenler, ve arif olan evliyalar dahi, bilgilerinde avamın bilgi sınırlarını ne kadar aşsalar, marifet alanında ne kadar dolaşsalar, ve onun çöllerinde ne kadar uzak mesafeler kat'etseler, imkânları dahilinde bulunduğu halde bilmedikleri şeyler bildiklerinden çoktur. Onların gözlerinden kaçan şeyler, vakıf oldukları şeylerden nisbet kabul etmeyecek derecede çoktur....”

Gazâlî, bazı muğlak şeyleri (Sormaktan vaz geçmenin lüzumu) nü aynı kitapta şöyle izah eder: (1)

“Sual sormaktan vaz geçmek avam için vacıptır. Çünkü sual sormakla tâkatleri fevkinde şeylere mâruz kalırlar ve ehli olmadıkları şeylerle uğraşmış olurlar. Suallerini bir câhile sorarlarsa alacakları cevap onları daha büyük bir cehalete, belki de istemiyerek küfre düşürür. Suali, bir ârife sorarlarsa, ârif onlara meram anlatmaktan âciz kalır. O zat, belki de mektebe giden çocuğuna kendi iyiliği için ne yapması lâzım geldiğini anlatmaktan âcizdir.”

“Kuyumcu, marangoza kendi sanatının inceliklerini anlatmaktan âcizdir. Zira marangoz kendi sanatının inceliklerine vakıf olmakla beraber kuyumculuğun inceliklerini anlamaktan âcizdir. Birisi ömrünü marangozluk öğrenmek ve marangozluk yapmakla geçirmiş; öteki si ömrü boyunca kuyumculuk öğrenmiş ve yapmıştır. Her ikisi de başlangıçta bu sanatlardan bir şey bilmiyorlardı. Dolayısıyla dünya işleriyle uğraşan, ve Allahın marifetiyle ilgili olmıyan ilimlerle meşgul olanların, ilâhî ilimleri anlamaktan acizleri, zikrettiğimiz sanatları bilmeyen kimselerin aczi kabilindedir. Süt emen yavrunun et ve ekmele beslenmekten âciz oluşu, kendi tabiatının kusurudur. Yoksa ot ve ekmeğin eksikliğinden ve yahut da bu gıdaların kuvvetli kimseleri beslemekten âciz oluşlarından değil. Şu kadarki zayıfların tabiatı, bu iki maddeyle beslenmeğe elverişli değildir. Dolayısıyla süt emen çocuğa et ve ekmele yediren ve yahut bu şeyleri yemesine müsaade eden kimse, çocuğu ölüme sevkeder. İşte avâm dahi bu merkezde olup onları bu gibi suallere taarruz etmekten şiddetle men'etmek lâzımdır...”

Gazâlî, tasavvuf yolunu tutanların, akıl, hikmet ve ilmin aydınlattığı yolu tutanlardan her cihetçe üstün olduklarını şu ibarelerle izah ediyor. (2)

“Yakinen anladım ki, Allahın yolunda yürüyenlerin başında sofular gelir. En temiz siret sahipleri bunlar olup en doğru yolda yürümektedirler. Bütün akıl erbabının akılları, ve bütün hakimlerin hikmet-

(1) Gazrî İlcâmül avam S. (10)

(2) Gazâlî. El-Munâzî minel Dalâl S. (32)

leri ve şer'in esaslarına vakıf olan bütün alimlerin ilimleri; bir araya toplanıp, sofuların sîret ve ahlâkına bedel olacak bir şey vaz'etmek isteseler, muvaffak olmazlar. Sofuların, iç ve dıştaki bütün tavır ve hareketleri, peygamberlik alevinin ışığından muktebestir. Yer yüzünde nübüvvet nûrunun ötesinde ışık ve aydınlık isteyeceğimiz daha üstün bir nur yoktur."

Bu bahsi bitirmeden önce islâmiyatçı İngiliz mütefekkirlerinden D. B. Macdonaldın Gazâlî sistemi hakkındaki mütalealarından kanâatimize uygun bulduklarımızı nakledeyim: (1)

"Allah hakkındaki öz bilgimiz için tabiat fevkinde bir esasın bulunması lâzımdır. Her insanın içinde Allahı bildiren ve insanı doğrudan doğruya Allaha ulaştırın bir kuvvet vardır. Hazreti Muhammed müminin Allah ile doğrudan doğruya (ünsün maallâh) dediği bir münasebetin bulunduğunu söyler. Bunun, murâkabeden başlayarak en yüksek vecd mertebesine, fenâ' fillah, ve vahdeti vücuda kadar, muhtelif mertebeleri vardır. İslâmın ilk asırlarında cemaatin ve büyük âlimlerden çoğunun tasvip ettikleri bu akide, muayyen bir istikamette inkişaf etmeğe çabalıyordu. Zaman zaman fikirleri, ifrat ve tefrite ve panteyizme götürdüğü için, bazı imamlarca dalâlet addedilerek reddedildi ve bu yüzden diğer islâm akidelerinin cümlesinden addedilmedi."

"Bu akide kısmen riyazat ve kısmen nazar şeklindedir. Riyazat, zikir ve murakabeyle Allahı aramağa mâtuftur. İslâm tasavvufunun tekâmülünde, Neveflatuncuların, hıristiyan tasavvufunun, budizmin ve bütün şark düşüncesinin esasını teşkil eden iptidai tevhidin tesirleri görülür. Mamafiyh ne denirse densin, tasavvufun nihâi gayesi Vacibül vücud bir Allahtan ziyade Vahidül vücud bir Allah telakkisidir (yani panteizmdir.)"

"Tasavvufu bir sistem haline koyan, İmam Gazâlîdir. İslâm kelâmının dokusunu işlemiş olan nakil ile akla, Gazâlî bir de tasavvufun keşif iptiliğini ilâve etti. Şu kadar ki Gazâlî, bu ilâvesiyle panteizmi eskisinden dar bir çerçeveye sığdırmak istedi. Gazâlî, aklen bizi mutlak marifete ulaştırmak kabiliyetinde olamıdığını ispat ederken akli akıl ile tahrip etmekten çekinmedi. Nakli ise tasavvufun zikir ve murakabesine rehberlik etmek, ve sofuları inzibat altına almak için kullandı. İşte Gazâlî, nakle yeni bir veçhe vermekle kendi kelâmî sistemini kurdu. Gazâlî Allaha taalluk eden hususlarda habere (yani kitap ve sünnete) sım sıkı bağlanmıştı."

(1) D. B. Macdonald - Developman of Muslim Theology

"Etrafında Allahın tesir ve izini görüyordu. İnsan bilhassa iradesi bakımından Allaha karındır. Gazâlî, bu noktada diğer bütün kelâmcılardan daha ileri gitmiştir. (Volo ergo sum — istiyorum. Binaenaleyh varım) kaziyesi onun psikolojisinin esasını teşkil eder."

Allah insana kendi ruhundan nefhetmiştir. Binaenaleyh insanın nefsi bu âlemde sair şeylerden başkadır. O, ruhanî bir cevherdir, mahlûktur, fakat sureti yoktur; Bu'd ve mekâna muhtaç değildir. Yer yüzündeki gurbette lâhutî âlemi arar ve Allaha iştiyak duyar. Bir hadiste rivayet edildiğine göre, Allah Âdemi kendi suretinde yaratmıştır. Gazâlî bu hadisi şu suretle anlamıştır: İnsan ruhu ile Allahın ruhu arasında cevherde, sıfatlarda ve fi'illerde bir benzerlik mevcuttur. Böylece Allah âlem üzerine nasıl hâkim ise, insanın nefsi de kendi vücuduna öyle hâkimdir. (1)

"Gazâlî nin fikirleriyle Mu'tezilenin fikirleri arasındaki tezat üzerinde bilhassa durmaya hacet yoktur. Gazâlî, bu sahada Mu'tezileye itiraz ediyor. Bilhassa Allahın sıfatlarını inkâr etmelerini, ve kullar için en muvafık (aslâh) gördükleri fiilleri, Allaha vacip kılmaları, nî, Allahın kelâmını ve Allahın ahirette müminler tarafından görünmesini nefyetmelerini tenkit ediyor. Gazâlî, Mu'tezilenin âlemi mahlûk ve bir Hâlîka muhtaç olduğu yolundaki delillerini, âlemin kîdemi-ne kail olan Aristatâli Eflâtuni feylosoflara atfediyor. Gazâlî bu delillerin kâfi olduğuna inanmıyordu. O, kendisini halkeden Allahın, âlemi de halkettiğine kânidi. Çünkü o, hâlkını doğrudan doğruya bilirdi. (El munekkiz minel Dalâl)

"Gazâlî Müşebbihe den daha mülâyim bir lisanla konuşur. Onların fikirleri, bir dereceye kadar sahih ise de, lafızları yanlış olarak tefsir ve istimal etmekte ısrar etmelerini acı bir lisanla tenkit ediyor. Ona göre, Allah ile insanlar arasında müşterek olan ilim, hayat, ve sair sıfatları, teşbihî mucip değildirler. Allahın insanlarla iştirak kabul etmeyen tek vasfı Kayyûm olmasıdır. Yâni Allahın kendi kendine yetmesi ve diğer şeylerin kendiliklerinden var olmayıp ancak onun tarafından yaratılmış olmaları manasına gelen kayyumiyet vasfında, Allah ile insanlar arasında iştirak yoktur. Ancak böyle bir iddia teşbihî mucip olur. Eşyanın varlıkları âriyet tarikiyle olur. Lâkin Allahın varlığı zâtîdir. Müsteâr değildir. Kayyumiyet yalnız Allaha mahsus bir sıfattır."

"Bu izah ile Müşebbihenin maddeci teşbihine yol kapanyorsada

(1) Gazâlî. Elmaznun Elsağır. S. (2)

tasavvufî manâdaki teşbihe açık kalıyor. Gazâlî diğeri bir kitabında (İlcamül avâm an ilmil kellâm S. 47) Allahı tenzihte ileri gitmenin Avamı Allahın inkârına sevkettiğini, ve müphem ve tasvirî tabirler kullanmanın onları teşbihe götürdüğünü söylüyor; o, tenzih tehlikesini teşbih tehlikesinden büyük addediyor. Gazâlî halka, anlayamayacakları dil ve misaller ile hitap etmemeyi tavsiye ediyor. Ona göre halkın tâliminde ihtiyatlı olmak lâzımdır. Bunun mânası, halktan hakikatı gizlemek demek değildir. Fakat öyle meseleler vardır ki bunlar hakkında halk arasında derin derin konuşmak lüzumsuzdur.’

“Eş’arîler, Allahı olduğu gibi kabule çalıştılar. Bu maksatla Peygamberin fikirlerinde, kendilerine yarayan unsurları buldular. Bu yüzden kur’anda zaten sade olan Allah mefhumu bir kat daha sâdeleştirdi. Gazâlî de bu sistemi bir mutasavvıf sıfatiyle ikmal etmek zaruretini duydu, bu mezhebin esaslarını (İhya’ü Ulumiddin) kitabının fasıllarında, bahusus (Esrârül Kalb) faslında vazetti. Burada kalbinin mabudunu nasıl görüp bildiğini anlattı. Hadiste vârit olan (kendisi nefsinin bilen Rabbini bilir) tâbiri Gazâlî tasavvufunun temelini teşkil eder. Gazâlînin bu esaslara dayanan tasavvufî akidesi bugüne kadar değişmemiştir. Bugün dahi her Müslümanın imanında değişik nisbetlerde tenzihin, teşbihin ve tasavvufî görüşün izleri vardır. Aklın istimali ortadan kalkmıştır. Ancak bir akidenin imkânını isbat için kullanılır.”

“Bugünlerde nakil, Peygamberin veya eski Eslâfın sözlerinden ziyade, son fakihlerin sözlerine dayanır. Tasavvuf ise Aristotali — neveflatuncuların evvelî felsefesine vâris olmakla beraber İran ve Türk mutasavvıflarında görülen panteizm, maddî feylosofların fikirlerinden uzaktır.”

Son Müslüman Kelâmçılar

Hülâsatan diyebiliriz ki, akıl ve naklin mücadelesinden doğup tasavvufî desteklenen kelâm ilminin gayesi, Allahın Ahad ve Samed birliğine dayanan İslâm diyanetinin bid’at ehline karşı müdafaa ve muhafazası olduğu için, bu gayenin (Altıncı hicri ve on ikinci milâdî asırda) tamamen gerçekleşmiş olması dolayısıyla artık kelâm ilmine ihtiyaç kalmamış bulunuyordu. Az önce Gazâlînin (İlcamül avâm an ilmil kellâm = avvâmı kelâm ilmiyle uğraştırmamak) kitabında devletin zecrî bir surette hareket etmesinin lâzım geldiğini beyan etmesi, ve hattâ, aynı bahsin içinde, kelâmî mücadelelerle uğraşan halkın icabında haps ve darp edilmesinin lâzım geldiğini bevan

etmesi, kelâm ilminin lüzumsuzluğuna kâil olduğunu açıkça gösterir. Zaten milâdî onbirinci asrın ilk yarısından itibaren, müslüman dünyasını garpta ve şarkta sarsan müthiş gâileler, islâmların kelâm ilmiyle iştigaline meydan bırakmıyordu. Islâmların İtalya cenubunda ve Sicilya'da mağlup olduktan sonra, buralardan kovulmaları, veya kısmen temsil edilmeleri; İspanyada sık sık mağlup olarak cenuba çekilmeleri; Endülüste (Milâdî onbeşinci asrın sonlarına kadar) güç bir durumda kalmış olmaları; orta şarkta dağılmaya yüz tutan Abbâsî imparatorluğunda muhtar sınır beylerinin Bizans ordularına sık sık mağlup olmaları; ve Abbâsilere tâbî hiristiyân beylerinin Bizans tarafına geçmeleri; bunun arkasından islâm dünyasının her cihetçe enerjisini tüketen ve iktisadiyatını felce uğratan ve kemiyet ve keyfiyet itibariyle islâm nüfusun israfına sebep olan Haçlı seferleri, Moğolbeliyyesi ve Timur badiresi, kelâmın icabettirdiği zihnî münakaşalarla meşgul olmaya tabiatıyla mahal bırakmamıştı. Milâdî onbeşinci asrın en büyük islâm mütefekkirlerinden olan Magripli ibni Haldun (Mukaddimesinde) kelâm ilmiyle uğraşmanın lüzum ve manası kalmamış olduğundan ve bununla iştigal etmenin beyhude olduğundan bahsediyor. İbni Halduna göre, kelâm ilminin ibhamları ve itlakları Allahın müdafaası kılığına giren bir küfürdür.

Fakat milâdî onyedinci ve onsekizinci asırlarda akli ve müspet esaslara dayanan ilimlerin yanında nakli ilimlerin iflâsa yüz tutması ve Fransız inkilâbından sonra, bilhassa ondokuzuncu asır boyunca maddî, akli (rasyonel) ilimlerin büyük bir hızla inkişaf ederek her sahada büyük tarakkiler kaydetmesi, islâm dünyasını lâkayd bırakmazdı.

Evvelâ, kendilerini Allahın müdafii bilen dinî talim müesseselerinin reisleri, ve bunların başında Mısırdaki Ezher Medresesinin reisleri, onsekizinci asrın sonlarında ve bilhassa ondokuzuncu asır ortalarında akli ilimlerin geniş inkişafı karşısında, kelâm ilmini tekrar ele almak ihtiyacını duydular. Bunlardan (Hicrî 1276 milâdî 1821) yılında vefat eden El-Fadâlî, eski islâm mütekellimlerini andıran bir fakih olup (Kifayetül Avâmmi fi ilmil Kelâm) diye adlandırdığı bir kelâm kitabı yazmıştır. Gariptir ki Hicrî 505 yılında, yani Milâdî onikinci asrın 1111 yılında vefat eden İmam Gazâlî, (İlcâmül avâm an ilmil kelâm) kitabıyla avama kelâm ilmini yasak etmek isterken, tam yediyüz on sene sonra hayata gözünü yuman Elfadâlî, Gazâlinin aksine olarak âvâmın gözünü açmak ve kelâm ilmi hakkında onlara kâfi derecede malumat vermek istemektedir.

Kitapların adlandırılmasındaki bu tenakuzu, her iki müellifin ancak zaman ve içtimî muhit ihtiyaçlarını karşılamak maksadına ma'tuf olduğunu düşünmek lâzımdır. Elfadaliden hayli zaman sonra Ezherin şeyhi olan el Bacûrî (1199 - 1277 H. ve 1783 - 1861 M.) dahi, kelâm ilmi hakkında, bazı dostlarının teklifi üzerine yazılar yazmıştı. El Bacûrî, Allahın sıfatları hakkında yazdığı ufak bir risalenin başında şöyle diyor:

“Arkadaşlardan biri bana Mevla'nın sıfatları, onların zıdları, ve Allahın hakkında caiz olan şeyleri ve Resül hakkında vacip, müstahil veya caiz olan şeyleri öğreten lâtif bir risale yazmamı teklif etti. Ben de ona cevap olarak derim ki: Her mükellefin Allahü Taâlâ hakkında vâcip, müstahil ve caiz olan şeyleri bilmesi lâzımdır. Evvelâ Onun hakkında vâcip olan şeylerin başında vücûd gelir ki zıddı ademdir...” Demek ondokuzuncu asrın ortalarında Müslümanlar tekrar kelâm ilmiyle ilgilenmek ihtiyacını duymuşlardı. Bu alâka ve ihtimam tesadüfî değildir. Zaman hakikaten değişmiş ve islâm cemaatı maddî ve müsbet ilimlerin baş döndürücü terakkileri karşısında, beliren birçok istifhamlara cevap aramak ihtiyacını duymaya başlamıştır. Bu istifhamlardan birisi şudur: Başdöndürücü terakkiler kaydeden maddî ve müspet ilimler karşısında naklî ilimleri esas tutan islâm dünyası nasıl yaşayabilir? Aklî ilimlerle naklî ilimleri birbirlerinden ayırarak, birbirlerinden müstakil bir surette mi inkişaflarını şahit olmak lâzım; yoksa birbirlerini teyit edecek ve destekleyecek tarzda mı inkişaf ettirmek lâzımdır?

İşte Osmanlı devletinde edebî ve fikrî sahada başlayan ıslâh ve tanzimat hareketi, bu istifhamlara cevap vermek maksadiyle başlamıştır. Türkçe konuşan Osmanlı ülkelerinde Vefik ve Cevdet paşalar, Ahmed Midhat ve Emrullah Efendiler bu hareketin mübeşşirleridir. Arapça konuşan Osmanlı ülkelerinde Cemaleddin Efgani ve Ezher reisi Şeyh Mehmed Abdüh bu hareketin mübeşşirlerinden sayılırlar. Arap memleketleri Osmanlı devletinden ayrıldıktan sonra bu hareket Türkiyede (din ve devlet işlerini birbirinden ayıran) lâyikliğe kadar gitmiştir. Arap dünyasında dinî ıslâh hareketi Eş'ariliğe ancak Aristonun akılcılığını ve Nevaflatunilerin tasavvufunu muayyen nispetlerle karıştırmakla iktifa etmiştir. Buna mukabil Hindistanın münevver Müslümanları arasında kurulan yeni itizal mensupları arasında Mu'tezilenin akılcılığına doğru modern bir dönüş kaydedilmektedir.

10 — Mu'tezile Reislerinden Amr bin Bahril Câhizin biyografisi

Mu'tezile hakkında daha geniş bir fikir vermek için Milâdî se-

kizinci asrın ortalarından dokuzuncu asrın ortalarına kadar yaşamış olan Mu'tezile reislerinden birinin eserlerinden tercümeler vermeyi faydalı buluyoruz. Mu'tezile reislerinden olan Ebu Osman Amr bin Bahril Cahız, muhtelif mevzularda çok kitap ve risale yazmışsa da bu eserlerin ancak küçük kısmı zamanımıza kadar gelmiştir. Onun itizal, cedel, tenkit ve hiciv hakkında yazdığı eserlerin çoğu, diğer mu'tezile reislerinin kitapları gibi kaybolmuş veya imhâ edilmişti. Fakat zamanımıza kadar gelen eserleri, daha çok edebî ve ilmî mahiyette oldukları için muhafazası istenmiş, veya imha edilmekten kurtarılmıştır. Filvaki bu eserlerin edebî kıymeti o kadar büyüktür ki onları imha etmenin arap lisanı ve edebiyatı için büyük bir ziyan olduğunu takdir etmemek kabil değildir. Zira Câhız meşhur arap nasirlerinden Abdülhamid el Kâtip ve İbnil Mukaffa' ayarında olup arap edebiyatında çığır açmış adamlardandır.

Câhız, sair Mu'tezile reisleri gibi kendisinin veya atalarının icrâ ettikleri bir san'atın ismiyle yâd edilmemiştir. Ona diğer Mu'tezile erkânı gibi, Gazzâl, Allâf, Hayyat, İskâf, Fûtî, Usvâri, Nazzam; yâni iplik bükücü, kepekçi, terzi, köşker, peştemalçı, bilezikçi, boncukçu gibi lâkaplar verilmeyip gönül kırıcı bir lâkap verilmiş: Gözleri iri ve evlerinden çıkık oldukları için ona, patlak gözlü manasına gelen Cahız demişler. Gerçi ona gözlerinin hadakaları büyük olduklarından başlangıçta (Hadakî) lâkabı verilmişse de, onu sevmiyenler sevenlerden fazla oldukları için daha kaba ve ezici bir tabir olan Câhız lâkabını tercihan kullanmışlar. Bu lâkap, zavallı adama ömrünün sonuna kadar yapıştıktan başka, dünya durdukça hatırasına yapışık kalacaktır. Gerçi Câhızın, ahbabları onu islâm sünnetine göre "Ya Ebâ Osman — Ev Osmanın babası" diye çağırırlardı. (1) Ebu Ali, Ebu Abdullah, Ebu Hüzeyl, Ebu İshak, Ebu Hâmid gibi lâkaplar, hürmet ve samimiyetin ifadesidirler. Mamafih Câhızın düşmanları da onun yüzüne karşı "Câhız" veya "Hadakî" demezlerdi. Fakat ne de olsa: Câhız, halk arasında ve bahusus düşmanları arasında bu lâkapla yâd edildiğini bilirdi. Gerçi Câhızın bu üzüntüsü, kendi çirkinliğini bilmesinden duyduğu üzüntünün yanında hiç mesabesinde kalır. Câhız, ne arkasından basılan kahkahalara aldırış etmeyecek kadar hissiz, ne de karşılaştığı düşmanlarının müstehzî tebessümlerini, veya göz kırpmalarını göremeyecek kadar gâbi idi.

Bir gün onu ziyrete gelen talebelerden biri, hüngür hün-

(1) Bu sünnet bugüne kadar bazı islâm memleketlerinde ve bilhassa Araplar arasında cârîdir.

gür ağlıyarak Allaha yalvardığını görür. Ne için ağladığını sorar: Câhız der ki: — Herkese alay mevzuu oldum. Allağa kusurlarımı düzeltmesi ve çirkinliğimi gidermesi için yalvarıyorum. Bu sözü üzerine talebesi kendisine şu acı mülâhazada bulunur: Efendim, seni yeniden yaratmak Allah için daha kolaydır. (1)

Câhız'ın çirkinliği hakkında, bu ve buna benzer rivayetler çoktur. Fakat işin garip tarafı şudur ki, Câhız'ın kendisi de pek şakacı ve alaycı olduğu için hiçbir istihza ve alay fırsatını kaçırmazdı. Kendisi dahi, kitabül hayvanın başında hayatında ancak bir ihtiyar bedvî ile bir kadın tarafından susturucu cevap aldığını nakleder. (2)

Mamafih şunu da söylemek lâzımdır ki Câhız, kara ve çirkin yüzlü, dar omuzlu, kısa ve ince bacaklı olmasına rağmen fevkalade çevik, zeki ve hafif ruhlı olduğundan çocukluğunda bile bir çok eşrafın muhabbet ve iltifatını kazanmıştı. (3) Zeki, nüktedan, natıkaperdaz olduğu için sohbeti aranır ve hatırı sayılırdı. Onuncu Abbâsî halifesi El Mütevekkil Alallâh, çocuklarını okutması için Bağdada çağırtmış, fakat pek çirkin olduğunu görerek bol para verip Basraya dönmesine izin vermişti. Mütevekkilin huzurundan pek kederli çıkan Câhız, bir arap emirinin gemisine davet edilmişti. Diclentin akışına tâbî olarak Basraya revan olan gemide iki gencin ölümüyle biten bir aşk faciası, emirin fevkalâde hiddetini mucip olmuş, Câhıza çatmış ve ona, benim şu kederimi defedecek bir şeyler anlatmazsan seni de nehirden boğulan âşıkların yanına yolarım demiş. Câhız da bin dereden su getirerek emirin gönlünü almış ve kendi canını kurtarmış (4)

Câhızın bu neviden, binbir gece masallarına benzeyen yüzlerce macerası vardır. Fakat onun atlattığı en büyük tehlike, yakın dostu İbnül Zeyyatın nekbetiyle yakından ilgilidir:

Sekizinci Abbâsî halifesi Mutasım zamanında vezârete getirilen meşhur idareci, şair ve edip Muhammed bin Abdül Melik el Zeyyat, Câhızın yakın dostlarından idi. İbnül Zeyyat, Mutasımın, Vâsık

(1) Büstânî. Dairatül maârif.

(2) İki hikâye de hayli müstehcendir.

(3) Cahız çocuk iken bir gün öğle yemeğine gelmiş. Annesi, önüne yemek yerine bir yığın defter koyup, al işte sana yemek demiş. Annesine, bu nasıl yemek diye sorunca şu cevabı almış: Eve defterden başka ne getiriyorsun ki. Aç ve üzgün olarak câmi'in bir köşesine büzülen Cahızı şehrin eşrafından Musa bin Umrân görüp üzüntüsünün sebebini sormuş. Cahız ona durumu anlatınca arap emiri kendisine elli altın vererek tahsiline devam etmesini söylemiş (Zikrül Mu'tezile - Ahmed bin Yahya el Mürtezâ)

(4) Ali Aynî İkdül Cümân İmam (Cahız bahsi) Veliyüddin kütüphanesi.

ve Mütevekkilin hilâfetlerinde ondört sene kadar, vezâret mansabını muhafaza ettikten sonra büyük rakiplerinden olan Bağdat kadısının İbin Ebi Du'âdın desiseleriyle vezaretten atılmış ve iğneli tandırda öldürülmüştü. Bu felâketin bir ucu inbül Zeyyatın yakın dostu olan Ebu Osman Câhıza da dokundu. İbin Ebi Du'âd, vezâret mansabına geçince, Câhızı da yakalatıp hapse attırdı. Bir müddet sonra Câhızı huzuruna çağırttı ve onun dinsizliğini ve imansızlığını bahâne ederek şiddetle tekdir etti. Fakat Câhız malûm belâgatı ve nüktedanlığı ile ibnül Zeyyatın âkibetine uğramaktan kurtulmaya muvaffak oldu. (1) ve Müh-tedînin hilâfetine kadar sekiz sene daha yaşadı.

Bütün bu anlattıklarım, Câhızın sevimli ve cana yakın olan taraflarıdır. Bir de onun sevilmeyen ve göze batan tarafları vardı. Câhız bütün Mu'tezile erkânı gibi ilmüne mağrur ve ifrat derecesinde hürriyetperest idi. Üstelik ziyadesiyle onurlu, mütehakkim ve devletin en büyük şahsiyetlerini tenkid ve tezyif edecek kadar çenesi düşüktü.

Bir kaç defa aranıp kaleminden ve zekâsından istifade etmek maksadiyle yüksek makamlara getirildi. Fakat çok geçmeden istifa ederek serbest hayata avdet etti. Ne etrafındakilerin çekemezliğine, ne de iradesiz bir emir kulu olma tahammülü yoktu. Hattâ kısa bir müddet için Abbâsî sarayının büyük vezirlerinden olan dostu İbrahim bin Abbâs Sulinin baş mektupçusu iken anî bir surette istifa etmekten çekinmedi. Câhız serbest meslek erbabından olan tüccarları şu sözlerle vâsfeder.

“Onlar kadar huzur, emniyet ve refah içinde yaşayan kimse yoktur. Tüccarlar, tahtlarına kurulmuş padişahlara benzerler. Hacet sahipleri onları arar, siparişçiler onların ayaklarına gelirler. Kazançlarında zillet yoktur. İşlerini yürütmek için ne alçalmak ne de boyun eğmek zorundadırlar.”

Abbâsî devletinin asil Türk reislerinden olup zekâ, irfanı ve di-rayetile tanınmış olan Hakan oğlu Feth, Câhıza yazdığı bir mektupta onun kibir ve azametine şöyle bir tarzde bulunuyor:

“Emirül Müminin (yani Abbâsî halifesi) seni özlüyor ve zikrin geçtikçe neş'eleniyor, ilmin sana verdiği gurur olmasaydı, kendisinden uzak kalmana müsaade etmiyecek, ve ihtisasın dairesindeki fikir ve tedbirlerinden variste kalmıyacaktı. Bu mektubumun mevzû'unu bana Halifenin kendisi telkin eyledi. Fakat seni onun nezdinde okadar yük-

(1) Yakut Rûmî Mucemül Üdebâ C. (6) S. (58)

(2) Resailül Câhız

selttimki, sana yeni tekliflerde bulunmaktan vazgeçti. Dolayısıyla şu iyiliğimi unutma ve yazacağın (Hıristiyanlara cevap) kitabına mahsubet. Kitabı bitirir bitirmez bana gönder ve onu menfaatine âlet kıl, maaşını alırsın. Onu yazmak için verilen mühletin tükenmiş olmasına rağmen Halifeye göz yummasını, ve sana bir yıl daha bağışlamasını istihsal ettim. Bu ise rüyâda bile göremiyeceğin bir şeydir. Mektubunu Gannâmın mahfilinde okudum. Muhayyileni yormak isteseydim onu okurken neler duyduğumu anlatırdım. Vesselâm.” (1)

Câhız, Halifenin gözüne batacak kadar kibirli ve mağrur olduktan başka, lüzumundan fazla geveze, ve tama'kâr olduğuda anlaşılıyor. Öyleki:

Günün birinde Câhızın ziyaretine bir adam gelerek onun hal ve hatırını sorar: — Halin nice dir yâ Ebâ Osman der. Câhız ona şöyle cevap verir: — Bana toptan bir su'al sordun, dur ben de sana perakendeden bir cevap vereyim. Halim şudur ki, vezir reyimle konuşur ve emirlerimi infaz eder. Halife bana üst üste ihsanda bulunur. En lezzetli ve semiz kuş etleriyle beslenirim; en nefis elbiseleri giyerim; en yumuşak döşeklere oturur, şu kuş tüylerine yaslanırım; ve Allah güzel bir gün gösterinceye kadar bu duruma katlanırım. Adam şaşarak ona, güzel gün dediğin işte içinde yaşadığın gündür der. Bunun üzerine Câhız der ki: — Hayır, hayır, Hilâfetin bende olmasını ve Muhammed bin Abdil Melekin (yani vezirin) nezdime gelip beni icraâtından muntazaman haberdar etmesini arzu ediyorum. Güzel gün dediğin işte o gündür. (2)

Şakacı Câhızın böyle birşey söylemiş olması müstab'ad değildir. Onun bu sözünü, dostu olan vezir duymuş olsaydı belki gülerdi. Halife belki inanmazdı. Fakat vezirin gülmiyeceği, Halifenin de inanaacağı tutabilir. Böyle bir durum karşısında Câhızın halî nice olur!.

İşte Câhız bunu düşünmiyecek kadar geveze ve çenesi düşük bir adamdı.

Çocukluğunda hayli sıkıntı çekmiş, ve çoğu zaman nafakasını ekmek ve balık satmakla temin etmiş olan Cahız, kırkbeş elli yaşlarından sonra refaha kavuşmuştu. Abbâsî sarayından aldığı aylıktan başka, muhtelif münasebetlerle halifelerin ve diğer reis ve ümeranın ihsanlarına nail olurdu. Fakat Câhıza hakikatte en çok para getiren şey kendi eserleri idi. Me'mun bin Harun der ki: (3) Cahıza sormuştum;

(1) İbnî Asakirin tarihinden

(2) " " " "

(3) Yakut Rumî Mu'camül Üdebâ' C (6) S. (76)

Basrada köyün mü var? Gülümseyerek cevap verdi: Elime bakanlar, bir halayık, onun hizmetini gören başka bir kadın, bir hademe ve bir eşekten ibarettirler. Kitabül Hayavani, Muhammed bin Abdil Melkil Zeyyâte sundum, bana beş bin altın verdi. Kitabül Beyâni vel Tebeyyünü İbin Ebî Du'âda sundum! o da beş bin altın verdi. Kitabül Zer'i vel Nihal'i İbrahim bin Abbâsî Solîye sundum. O da beş bin altın verdi. Böylece emek ve gübre istemiyen bir köyle Basra'ya döndüm.

Basra'da, Abbâsî devletinin kuruluşuna rastlayan senelerde doğmuş olan Ebu Osman Amr bin Bahr bin Maḥbub bin Fezâre, Abbâsî imparatorluğunun bir asırdan fazla süren en parlak devrini yaşadıkdan sonra yine Basra'da ölmüştü.

İbni Hallikâne göre Câhız, hicrî 136 yılında, İbnül Hatibe göre (1) 145 de, bazılarına göre de 155 de doğmuştur. Şu kadar ki El Mühtedî Billâh hilâfetinin ilk aylarında 255 yılında öldüğüne göre 99, 110 veya 119 hicrî sene, yahut 98, 107 veya 115 şemsî sene yaşamıştır. Mamefi onun 99 hicrî veya 98 şemsî sene yaşamış olduğunu düşünmek daha doğru olur. Zira Câhız 96 yaşında olduğundan bahsettiği bir şirde ihtiyarlıktan daha doğrusu, vücudunu kemiren hastalıktan şikâyet ediyordu. Câhız son günlerinde felçten, nikristen ve mesane tıkanıklığından müşteki idi. "Sol tarafımı makaslarla kesseler duymam, halbuki sağ şikkım üzerinde bir sinek vızıldasa çıldırırım." derdi. Bununla beraber ölüm, onun imdadına bir kaza neticesinde yetişti. Kütüphanesinin alt kısmından bir kitap çekerken üstüne devrilen kitapların altında can verdi.

Câhız Abbâsî imparatorluğunun merkezi olan Bağdada her çihetçe rakabet eden Basra şehrinde doğmuştu. Basra, İslâm ve Arap dünyasına Asma'î, Halefül Ahmer, Halil bin Ahmed, Sibeveyh, Muḥberred, İbni Dureyd gibi âlimler vermişti. Abbâsî halifeleri, bu âlimleri sık sık Bağdada çağırarak halde bunlar, türlü bahanelerle itizar ederek Basrada kalmayı tercih ederlerdi. Bu yüzden Abbâsî sarayı, onlarla çaresiz muhabereye girer ve muntazaman gönderdiği bir sürü ilmi, edebî, dinî ve hatta siyâsî meselelerin halli hususunda onların akıllarına danışır. Basra hiç bir zaman Câhızın asrında olduğu kadar inkişaf etmemişti. Çünkü Basra, Koca Abbâsî imparatorluğunun parlak, canlı ve zengin metropolü olan Irakın, Hind okyanusuna açılan tek kapısı idi. Muhtelif cihetlerden gelen yolların kavşağında kurulmuş (2) olan bu şehrin servet ve azemeti hakkında binbir gece ma-

(1) İbnül Hatib Tarih Bağdad.

(2) Zaten Basra kelimesinin farsça (büsrah) çok yollar mânasına geldiği söylenmektedir.

sallarının verdikleri malûmat çok doğrudur. Med ve cezrin günde iki defa kabarttığı ve Ganj ile Gök Irmağa benzettiği Şattül Arabın iki kıyısında uzanan sonsuz hurmalıklar gölgesinde yaşayan Basra şehri, hummalı bir faaliyetin merkezi idi. Hindistanın bunaltıcı iklimini hatırlatan nemli sıcakları, ticârî mubadeleler kadar fikrî mubadelelerin de canlı olmasına, ve uyanık zekâların inkişaf etmesine mânî olmuyordu.

Basranın islâm arap alemine verdiği adamlardan biri de Amr bin Bahril Câhızdır. Câhız Basranın feyizli havasında, fitrî istidatlarının inkişafı için lâzım olan her şeyi bulmuştu! Çocukluğunda kendisine sık sık yardım eden büyük servet sahipleri, zengin kütüphaneler, kıymetli muallim ve mürsitler; muhtelif irklara mensup tüccar ve iş adamlarının, armatörlerin, muhtelif tabakalara mensup insanların kaynaştıkları veya çarpıştıkları kalabalık ve muaazzam bir şehir. Her nevi münasebetlerin ve içtimaî hadiselerin zenginleştirdikleri hayat safhalarından, Câhıza her gün ibret dersleri veren pitoresk bir şehir.

İşte Câhız, hakikatte tesadüflerin eseri olmayıp, bu içtimaî muhitin eseridir. Bugünkü ve yahut dört beş asır evvelki Basranın ikinci bir Câhız yetiştirmesine imkân yoktur. Dolayısıyla Câhızın ferdi istidatlarını nazarı itibare almak şartıyla, onun fikrî ve edebî şahsiyetini hazırlayan unsurların üzerinde biraz duralım:

Câhız, Basranın zengin kütüphanelerini dolduran kitapların mütaleâsiyle iktifa etmeyip sık sık (varrak) denilen kitapçı dükkânlarını kiralayıp içlerine kapanırmış, ve burada yazılı tek kâğıt kalma-yıncaya kadar okurmuş (1) Şu mütaleâ kuduzluğuna bakınız!.. Böyle insanlara bugünlerde dahi nadiren tesadüf edilir. Şu kadar ki Câhızın okuyup incelediği kitapların kısmen Farsça yazılmış oldukları da tahmin edilebilir. Eserlerinin muhtelif yerlerinde Farsça ile yakından ilgili olduğu anlaşılıyor. Ezcümle Kitabül Hayvanda der ki: “Farsların araplara gûyân demelerinin sebebi memleketlerinin (yani Arap Yarımadasının) kayalık olması ve yazın sıcak kışın soğuk olmasıdır. Deve kuşuna eştermurg, mandaya gâvmâş demelerinin sebebi, bunların mütecânis olmayan hayvanların mahsulleri olduklarından değil de bir anda iki muhtelif hayvana benzediklerinden ileri gelir. Farslar, Mayboşa de Tereşşirin derler ki, ekşi tatlı manasına gelir.

Zaten Irakta, Câhızın zamanında, münevverler şöyle dursun,

(1) Mucemül Üdebâ C (5) S. (76)

ümî halk arasında dahi farsça bilenler çokmuş. Bu münasebetle Asma'î der ki: (1) Bir kimsede şu üç kusurdan birini gördünüz mü, onun düşük olduğuna hükmediniz: Toplantılarda ağzının şarap kokması, bir arap şehrinde farsça konuşması, yollarda kaza ve kaderden bahsetmesi.

Câhızın Farsça okuduğu kitaplardan eski İran hayatına ait malumat topladığı ve Sasânî hükümdarlarından Ano Şirvan ve Büzürg Mihr zamanlarında Yunancadan ve Hind dillerinden Farsçaya toptan çevrilmiş eserlerden istifade ettiği tahmin edilebilir.

Câhızın fikri ve edebî şahsiyetinin teşekkülünde rol oynamış olan başlıca hocaları şunlardır: Ebu Ubeyde, Asma'î, Ebu Zeydi Ansârî, Ebu Hasan Ahfeş ve Ebu İshak Nazzâm dır. Bunlardan başka Câhızın en değerli fasahat hocaları onun sık sık ziyaret edip aralarında haftalarca kaldığı Mirbed araplardır. (2)

Ebu Ubeyde, Câhızın, tarih, ahbâr ve tabii ilimler hocasıdır. Ebu Ubeyde, Ma'mer bin Müsennâ el Teymî, Basranın çok tanınmış alimlerindendi. Câhız onun hakkında der ki: Haricîlerle Ehli icmâ arasında onun kadar bilgin bir adam yoktur” Ebu Ubeyde, Halife Harun Resîd ve meşhur şair Ebu Nuvâse çocukluklarında ders vermişti: Ebu Nuvas onun “toprak altında bir hazine” olduğunu söylerdi. Toprak kelimesiyle Ebu Ubeydenin pis ve gösterişsiz olduğuna işaret ediyor. Bu âlim üstelik peltek ve huysuzdu. Hemen kırmadığı kimse kalmamıştı. Nihayet Muhammed bin Kasım Nevşecânî nin kendisine takdim ettiği zehirli muzdan yiyerek ölmüş. Cenazesinde kimse çıkmamış.

Ebu Ubeyde ikiyüze yakın eser yazmıştı. Bunlardan bazıları, güvercin, yılan, akrep, at ve deve hakkında olup bir kısmı da ziraate aittir (3) Dolayısıyla Câhızın Kitabül Hayvan ve Kitabül Zer'î vel Nahl eserlerini yazarken Ebu Ubyedenin bu mevzudaki eserlerinden hayli istifade ettiği muhakkaktır.

Asma'î Câhızın arap edebiyatı hocasıdır. Asma'î, arapların şiir, nesir ve nevadirini toplayan ince ve zarif bir adamdır. Câhız onun hakkında der ki: “En basit şiir ve hikâyeler dahi Asma'î nin ağzında kıymetlenir ve hususî güzelliklere bürünürler.”

Ebu zeyd Ensarî, çok dindar ve afif bir adam olup naklettiği haberlerin sahih olmasına çok önem verirdi. Asma'î dahi ona fevkalâde hörmet eder ve sık sık derslerini dinlerdi. Ebu Zeyd, Câhıza Arapla-

(1) İbin Reşik Uuûnül Ahbâr C (1) S. (79)

(2) Basra dolaylarında oturan arap Aşa'iri, Yakut - Mucem C (6) S. (56)

(3) Enbârî ve İbin Hallikân

rın ensabı ve ahvali hakkında ders vermişti. O da Asma'î ve Ebu Ubeyde gibi yüz yıl küsur yaşadıktan sonra Basrada ölmüştü. (1)

Ahfeş, Câhızın gramer ve sintaks hocasıdır. Kisâ'î ve Sibeveyeh ayarında bir gramerci olup son günlerinde onlardan âlim olduğunu iddiâ etmeye başlamıştı. (2)

Ebu İshaki Nazzâm ve yahut İbrahim Ebu İshak bin Seyyâr el Nazzâm, Câhızın kelâm, fıkıh, felsefe ve tabii ilimler hocası, daha doğrusu Câhızın itizal hocasıdır. Câhızın ruhu ve kafası üzerinde onun kadar müessir olmuş adam yoktur. Câhız, Nazzâmdan aşk ve hayranlıkla bahseder. Ezcümle onun hakkında derki: "Her bin senede emsalsiz bir adam gelirmiş. Bu iddia doğru ise bu adamlardan biri de Nazzâmdır."

Câhız hocalarını saymakla beraber onları tenkit etmekten de geri kalmazdı. Hocalarına olan saygısı, onların sakat taraflarını görmesine mâni olmuyordu. Câhızın tabi'atinde olan bir kimsenin başka türlü yapmasına imkân yoktu. Adamın hür ve mümtaz benliği, her satır ve ibaresinde kendini gösterir. Bir gün gramer ve sintaks hocası olan Ahfeşe demiş ki: (3) "Sen dünyanın en âlim gramercisi olduğun halde, neden bütün kitaplarını açık ve kolay yazmıyorsun. Yazılarının bir kısmını anladığımız halde çoğunu anlamıyoruz. Kitaplarında, kapalı ve girift ibarelerini öne alır, kolaylarını sona bırakırsın. Ahfeş demiş ki: "Ben kitaplarımı Allah için yazmıyorum. Bazılarını açık ve kolay yazmaktaki maksadım, okuyucuların merâkını tahrik etmek ve kendi kendilerine anlayamayacakları bahisleri, gelip benden öğrenmeleri için zemin hazırlamaktır. (Fakat sana sorarım) İbrahim Nazzâm ve falan ve filân, Allah için kitap yazdıklarını iddia ettikleri halde, yazılarının büyük bir kısmını ben bile, kafamı yorduğum halde neden acaba anlamıyorum!.."

Ahfeş bu sözüyle Câhıza zımnen şunu söylemek istemişti: "Senin çok sevdiğin ve hasbî çalıştığını iddia ettiğin Nazzâm dahi bir kastı mahsusla kapalı ve girift yazılar yazmaktadır." Mamafiyh Câhız dünyada en çok sevdiği Nazzâmı dahi, sık sık tenkit etmiştir. Şiir ve nevâdirinde eşsiz olan Asma'îyi bile Câhız, şu ibarelerle tenkit etmiştir (4) "Asma'iden şiir öğrenmek istedim. Fakat o, şiirin yalnız garibini biliyordu. Onu bırakıp Ahfeşe gittim. Bu da şiirden fazla şiirin irabını biliyordu. Yanından çıkıp Ebu Ubeyde'ye uğradım. Bu da Tarih

(1-2) Enbârî ve İbni Hallikân

(3) Kitabül Hayvan C (1) S. (45)

(4) İbin Reşik Kitabül Umde

ve ensabdan iyi bir şey bilmiyordu. Asıl istediğimi muharrir ve ediplerin nezdinde buldum: Hasan bin Vehēb ve Muhammed bin Abdilmelik el Zeyyat gibi.

Fakat bu bahiste bizi en çok ilgilendiren cihet, Câhızın sevgili hocası Nazzâm hakkındaki şahadetleri, ve tenkit ve mülâhazalarıdır. Bu mülâhaza ve tenkitler, Mu'tezilenin büyük reislerinden biri olan, Nazzâm'ın hakkındaki umumî kanâati teyit ettikleri için, bizce büyük ehemmiyeti haizdirler. Câhız der ki: (1)

«Ebu İshak Nazzâm, Mu'tezileye yürüyecekleri yolu gösterdi, müşküllerini halletti, uzun bahislerin fezlekesini yaptı; böylece onlara yüce menfaatler ve tükenmez nimetler bıraktı.»

Fakat Câhız başka bir yerde kıymetli hocasını över gibi görünürken onu yerin dibine batırırdı. Ezcümle der ki: (2)

“İbrahim Nazzâm, hatâ ve sevap meselesinde az yanılan ve dil sakatlığına az düşen adamlardanır. Fakat az demek hiç demek değildir. Onun büyük bir kusuru vardı ki o da kötü zannı idi. Bunu, çoğu defa kıyasına esas tutardı. Sonra da bu çürük esasa dayanarak yürüttüğü kuvvetli muhakeme ve mukayeselerin neticelerine inandığı takdirde, onlardan kat'i hükümler çıkarırdı. O, gördüm ve işittim dediği zaman, o kadar büyük bir emniyet telkin ederdi ki, sözlerine itimat etmemek kabil değildi.”

Büyük bir Mu'tezili olan Câhızın, kendi üstadı olan Nazzâmın hakkındaki bu tenkidi, o kadar doğru ve isabetlidirki bunu diğer Mu'tezile reislerine teşmil etmek mümkündür. Filvaki Ebu Hüzeyli Allâf da bu gibi hatalara düşmüştü. Fakat Nazzâm derecesinde değil. Zaten Ebu Hüzeylin tuttuğu atomizm sistemi, bu gibi hatalara düşme tehlikesine daha az maruzdu. Fakat son Mu'tezile reislerinden olan Ebu Alil Cebbâ'i ile oğlu Ebu Haşim el Cebbâ'i yanlış esaslara dayanmakta ve bunlardan çıkardıkları hükümlere kat'i nazariyle bakarak, bunlardan yeni hükümler çıkarmakta, Nazzâmdan geri kalmazlardı. Zaten itizalin yıkılışında en büyük rolü oynayan faktörlerin başında bu sofistâilik gelmezmi? Asrımızda aklın, lâboratuvarların, ve ilmî araştırmaların riyazî bir kat'iyetle isbat ettikleri hakikatlere müsâbih nazariyeler vazetmek, eski zamanlarda hayırlı bir tesadüfün veya hârikul'ade bir hadsin (daha doğrusu ilmi bir hadsin — intuition scientifique) eseridir. Fakat böyle bir hads insanların yardımına her zaman koşmaz. Dolayısıyla ilmî gurura kapılarak, her an ve her münase-

(1) Kitabül hayvan C (4) S. (68)

(2) Kitabül hayvan C (4) S. (106)

betle, yeni bir şey yumurtlamak maksadiyle, ortaya atılan çürük fikir ve nazariyeler, insanları dalâlete sevkettikleri gibi, en basit kimse-lerin de itirazlarına yol açarlar.

Câhız, başka bir yerde Nazzâmın bu sofistâiliğine daha şiddetli bir darbe indirdikten sonra, onun yegâne meziyeti olan hüriyet aşkını övüyor: (1)

“Nazzâmın kusurlarından biri de, onun hiç bir sır tutmayışı idi. Fakat sırlarını ifşa ettiği kimselerden özür dilemek şöyle dursun, onları suçlu bile çıkarırdı... (Bununla beraber) Nazzâm, haksızlığa tahammül edemeyen yüksek bir şahsiyet ve izzetinefis sahibi idi.”

Bu birkaç misalden Câhızın, kendi hocalarını bile tenkitlerinden esirgememiş olduğunu, ve onların zayıf ve çürük taraflarına göz yummadığını görüyoruz. Bu tabiatte olan bir adamın herhangi bir mesele hakkındaki tetkik ve mütalâalarının da aynı derecede dikkatli olduğu düşünülebilir. Câhızı hayatta en çok meşgul eden meselelerden biri tabiatın esrarıdır.. O, insanlar kadar, hayvanlar, nebatlar ve cemadlarla uğraşmıştır. Bu üç unsurla kendisinden evvel uğraşmış olan arap mütefekkirleri, ekseriya tavsif (description) çerçevesini aşmamışlar. Fakat Câhız, tavsifle iktifa etmiyerek eşyanın künhüne varmak için kafa yormuş, masraflı ve zahmetli tecrübeler yapmış; insanlardaki aklın yerini hayvanlarda garizenin tuttuğunu, tabiat ve karakter farklarının, cisimlerdeki tebâyünün bir mahsulü olduğunu isbat etmiş olmakla, ilmi araştırmalarında, gayet sağlam ve müsbet bir ipucu bulmuş; hatta bu buluşlarının tesiri altında insan ef'âlinin kendi akıllarının mahsulü olmayıp kendi tabiatlarının mahsulü olduğunu iddia etmiştir. Şu kadar ki insanlar, kendi fiillerini kendi ihtiyarlarile yaptıklarından bu fiillerinden mes'ul olduklarını ileri sürmüştür. Dolayısıyla insanları iyi ve kötü işler yapmaya kendi tabiatlerinin sevkettiğini ve kötü insanları cehennem azabına kendi cehennemî tabiatlerinin sürüklediğini iddia etmiştir. Câhız, bizce malûm olmıyan araştırmalar neticesinde daha katî ve mühim bir neticeye ulaşmıştır ki o da şudur: Cisimlerin cevherleri, hiç bir veçhile yokolmazlar. Değişen veya zevâl bulan birşey varsa, cevherin kendisi değildir; fakat onun arazlarıdır. İşte Câhızın bu alandaki bütün tecrübe ve tetkiklerine fasılasız bir surette devam edilebilseydi, milâdî on sekizinci asırda başlıyan müs-pet ilim hareketine yedi sekiz yüz yıl önce başlanmış olurdu. Şehris-tâni Câhızın bu ilmi tarafını şöyle hülâsa eder: (2)

(1) Kitabül hayvan C (3) S. (108)

(2) Kitabül hayvan C (3) S. (108)

“Câhız, diğer mu'tezileden şu hususlarda infirâd eder: Câhız der ki, bütün bilgiler bizzarure tabâyi'in mahsulüdürler. Onlardan hiç biri insan fiillerinin neticesi değildir. Kullar kendi fiillerini ancak iradeleri vasıtasıyla kendilerine mal ederler. Bununla beraber kendisinin iradeyi inkâr ederek onu bir nevi araz telakki ettiğini söyleyenler dahi vardır. Câhıza göre, bir işi yapan kimse, o işi sehve düşmeksizin bile bile yaparsa, hakiki bir irade sahibidir. Fakat başkası hesabına bir iş yapan kimse irade sahibi sayılmaz. O kimse ancak kendi heveslerine kapılmış addedilir. Câhız üstelik, tabi'iyeci feylosoflar gibi, karakterlerin cisimlere göre değiştiklerini isbat etmiştir. (Filvakî) Câhız cisimlerin bu hususiyetlerini isbat etmiştir. Sonra, Câhız cevherlerin ma'dum olmasına imkân bulunmadığını da söylemiştir. Değişen bir şey varsa arazlardır. Yoksa cevherin fenâ (zeval) bulması caiz değildir.. demiştir.”

Görülüyor ki Câhız, ilimle ve bilhassa tabii ilimlerle, diğer mu'tezileye nisbetle, daha ciddî bir surette meşgul olmuştur. Onun halife divanlarından ayrılması ve kendisine teklif edilen vazifeleri reddetmesi, sırf ilmî inceleme ve araştırmalarıyla baş başa kalması içindir. İlme kendini vakfeden bir kimsenin zâten başka türlü yapmasına imkân yoktur. Câhızın cevval zekâsı ve müdekkik tabiatı, onu fasılasız bir zihni fa'âliyete sevk ediyordu. Gördüğü ve temas ettiği her şeyin künhüne varmak, düğümlerini çözmek ve esrarını keşfetmek onun için fitri bir zevk idi.

Câhız hiç bir kazıyyenin gizlikapaklı durmasına, müphem ve yarı aydın kalmasına tahammül edemezdi. Ne yapıp yapar, onu mutlaka açar, aydınlatır, sıhhat veya çürüklüğünü meydana koyardı. Başkalarının ileri sürdükleri iddiaları, veya naklettikleri haberleri şüpheli bulduğu takdirde, hakikate ulaşmak için, en zahmetli ve masraflı tecrübelerle girişmekten çekinmezdi. Gözünden ve muhitinden uzakta cereyan eden hadiseleri, akli delil ve kıyaslarla, ince ve isabetli ta'lillerle nefiy veya tasdik ederdi. Bazan bu hâdiseleri, uzak memleketlerde tetkik ve müşahede etmiş olan kimselerden sorup, mahiyetlerini tâyine çalışırdı. Kitabül Hayvan, baştan sona kadar, Onun bu nevi tetkik, tecrübe ve araştırmalarıyla, şahsî mülâhaza ve görüşleriyle, bizi cidden alâkadar eder.

Câhız, kendi evinde, komşusunda, yolda, çarşıda veya tenezzüh ve eğlence anlarında, gördüğü her şeyi bir etüd mevzuu kılardı. Câhı-

zin bu gibi tesadüfî tetkiklerine bir iki misâl verelim: (1)

Câhız der ki: "Günün birinde İbni Ebi Kerimenin evine gitmiştim. Bir güvümden çıkardığı pis çamaşır suyunun içinde, ölmüş gibi görünen sinekler vardı. Bunlar, çömleğin içine akşamdan düşmüş, ve ertesi gün öğleye kadar kaldıkları için şişmiş, kokmuş ve gevşemiş bir halde idiler. İbni Ebi Kerime, onların beş altı tânesini alıyor ve kuru bir tuğlanın üstüne koyuyordu. Üzerlerine öğüttüğü taze bir tuğlanın tozunu serpiyordu. Sinekler çok geçmeden kımıldıyor, yürüyor, daha sonra da uçuyorlardı. Şu kadar ki uçuşları pek zayıf ve mecal-sizdi."

Yine bu kabilden olup gözünden kaçmıyan basit bir hadise de şudur: "Eşekler, en şiddetli sopa darbelerine aldırış etmezler. Zira bu sopaları yedikten sonra, daha çabuk yürümezler. Öküz ve develer de öyledirler. Fakat günün birinde, bindiğim eşeğin terekesine konan bir sinek, hayvana müthiş bir ızdırıp veriyordu. Eşek muttasıl kulaklarını dikey ve başını sağa sola salıyordu. Kamçı ile sineği kovunca soktuğu yerden kan fışkırdı."

Câhız, garize bahislerinden birinde der ki: (2) "İbin kelbi, Şarkî bin Katâmiden naklen der ki: Bakınız ve isterseniz ömrünüz yettikçe düşününüz; koca yaban arılarının şu basit görünen, yufka yuvaları nasıl yapılmış!.. değirmi, girift ve yekdiğerlerine ekli bulunan hücreleri, hep aynı büyüklükte olup zarımsı perdelerle birbirlerinden ayrılırlar. ne binaya, ne örgüye, ne dikişe benzeyen bu yuvaları nasıl kurmuşlar ve hangi maddeden yapmışlar!..

Câhız bunlara cevap olarak der ki: "İbin kelbî ve Elşarkî, bize bu hususta hiç bir izah vermediklerinden, elimizde hayret ve taaccüpten başka bir şey kalmıyor. Ben, bu meseleyi civar köy ihtiyarlarına sordum. Dediler ki, yaban arıları yuvalarının maddesini ayran kaymağından alırlar. Amma kaymaktan mı, yoksa başka maddeden mi alırlar? O bence malûm değil. Fakat muhakkak olan bir şey varsa o da örümceklere ağ örmesini öğreten (garîze), arılara da mezkûr maddenin ve yahut unsurlarının nerede bulunduğunu öğretmiştir.

Câhız, nakil ve rivayetlerinde doğruluğa haris olduğu için, ancak dürüst ve tekellüfsüz bildiği kimselerin sözüne inanırdı. Bakınız, halkın ağzında dolaşan haber ve rivayetler hakkındaki mütaleası ne kadar doğrudur: Câhız, asrımızda yaşayan bir sosyoluğdan farksız dü-

(1) Şehristâni Elmilâl vel Nihal Cahızıyye fırkası bahşi

(2) Kitabül hayvan C (3) S. (108)

şünüyor, bu hususta der ki: (1)

“Bir haber, zuhurundan zevâline değin, o kadar tebeddüle ve tahavvüle uğrar ki, menşe’inde zayıf olduğu halde kuvvetlenir; veya aslında kuvvetli ve sağlam olduğu halde zayıflar.”

Başka bir yerde der ki: “Halk, havadisın garibini arayıp nakleder. İyisini kötüsünden, faydalısını zararlısından ayırdetmez. O, haberlerin ancak azîmi ile alâkadar olur.”

Câhız, dürüstlüğüne itimat ettiği kimselerin sözlerini bile naklederken pek ihtiyatlı davranır; Ezcümle der ki: (2) “Bahreynden, doğru ve tekellüfsüz konuşan bir adam bana dedi ki: Anlattıklarına göre Hindistanda filini incetecek derecede döğmüş olan bir filciye arkadaşları bu hayvanın kindar ve intikamcı olduğunu söyliyerek yanında uyumamasını tavsiye etmişler. Filci öğle uykusuna yatmadan önce hayvanı bir ağacın gövdesine sıkıca bağlamış, ve az ötede uzanıp uyumuş. Hintlinin uzun saçları vardım. Fil hortumu ile yerden bir dal toplamış, ucunu çiğnemiş ve öbür ucundan hortumu ile tutarak seyisin saçlarına dolamış. İyi dolandığına kanaat getirince, hintliyi ayakları altına çekmesiyle öldürmesi bir olmuş.”

Şimdi Câhızın bu hikâye hakkındaki şahsî mütaleasını dinleyelim:

“Bu hikâye doğru ise filin ne kadar zeki ve kurnaz olduğunu gösterir; hayır, doğru olmayıp file isnad edilen bir şey ise, ondan böyle marifetlerin beklendiğini gösterir.”

Câhız, Aristonun naklettiği bir sürü haberi, şüpheyile karşılar. Ezcümle Aristonun şu rivayeti hakkındaki mütaleasını okuyalım: (3) “Yunanca İhtiyolis denilen büyük bir kuş, yuvasını gayet metin ve mükemmel bir küre şeklinde yaparmış. İddia edildiğine göre, bu kuş yuvasının içini uzaklardan taşıdığı tarçınla döşermiş. Şu kadar var ki, yuvasını yüksek yerlerdeki ağaçların tepesine kurduğu için, tarçın arayanlar, okların ucuna ağır kurşun külçeleri bağlyarak atarlarmış; ve böylece yuvayı düşürerek içindeki tarçınları toplarlarmış. Ben Aristonun tarnıncıdan naklettiği bu haberi tekzip etmemekle beraber anlamadığım noktalar var: bu kuş İran ve Yemen dağlarında kurduğu yuvasından hayli uzakta bulunan tarçın memleketlerine nasıl gidip geliyor. Her halde uzak mesafelere alışkın olan büyük kuşlardan olsa gerek. Fakat tasavvur ediniz ki görmediği, koklamadığı ve tatmadığı

(1) Resailül Cahız Süleymaniye kütüphanesi

(2) Kitabül hayvan C (3) S. (110)

(3) Kitabül Hayvan C (7) S. (71)

bir maddeyi tedârik etmek için, bir çırpıda sahraları, dağ tepe ve vadileri aşıyor. İşin asıl garip tarafı şuki, bu kuş, yuvasını döşemek için muhtaç olduğu tarçınları, pençe ve gagalariyle bir defa da taşıyamadığından müteaddit seferler yapmak mecburiyetinde olduğu halde, bu maddenin tadından istifade etmediği gibi, yumuşaklığından da istifade etmiyor.. Mamafiyh ben bu işin hikmet ve illetini bilmediğim için red veya inkâr etmiyorum.”

Kat'iyetle bilmediği şeyler hakkında müspet veya menfi bir fikir beyan etmekten çekindiği için, Câhızı = reybililer sırasına koyarlar. Hakikatte Câhızın reybililiği, menfi olmaktan fazla müspet bir gaye güder. Onun reybililiği, her şeyi şek ve şüphenin karanlığı içinde bırakmaya matuf olmaktan fazla, şek ve şüpheyi izaha mütemâyildir. Dolayısıyla ona reybi ve şüphecî demekten fazla (ihtimalci = probabiliste) demek daha doğrudur. Onun bu karakterine misal olmak üzere, Kitabül Hayvanda mufassal bir surette zikredilen şu vak'ayı hü-lâsa edeyim:

Bir gün Irakın ve ezcümle Harun Reşid'in meşhur tabîbi Yahtî-şû'un meclisinde bulunan Câhızın karşısında, uzun uzadıya tiryaktan bahsediliyordu. Ezcümle tiryakın ne zaman ve hangi miktarda verileceğinden bahsedilmekteydi. Yılan soktuktan sonra kıvrılırsa, tiryak fayda etmez; kıvrılmadan önce verilirse faydalı olur. Bununla beraber lüzumundan fazla veya az verilen tiryakın da faydası yoktur denmekte idi. Câhız bu safsatalara dayanamıyarak dedi ki: Yılan bir kimseyi soktuktan sonra, zehirini boşaltmak için mi kıvrılır, yoksa iğri olan dişini etten sıyırmak içinmi kıvrılır? Bunu düşünmek lâzım. Sonra tiryakın azlık veya çokluğu nasıl tayin edilir? Bana kalırsa yılanın soktuğu kimseye bir miktar tiryak vermek faydadan hâli değildir. Bunun üzerine İbin Ebî Du'âd Câhıza, ne çabuk reybilige düştün, ya Ebâ Osman demiş. Hakikatta kadı saçmalyordu. Câhızın bu gibi safsatalardan şüphe etmesi ne kadar yerinde ve ne kadar doğru idi!

CÂHIZIN EDEBÎ CEPHESİ VE KİTAPLARI

İranlı İbnül Mukaffa', arapçaya ilk edebî şeklini veren muharrirlerin başında gelir. Câhız ise arapçaya edebî ve ilmî kıvraklığını veren, ve onu büyük bir medeniyet dili haline koyan muharrirlerin başında gelir. Câhız arap âleminde, büyük bir fikir adamı olmaktan fazla

emsalsiz bir muharrir ve kâ'bine ulaşılmayan bir edip olarak tanınmıştır. Halkın muhayilesinde Câhız, zarif ve nüktedan bir âlim olarak yasar. Arap âleminde, Câhızdan üstün bir çok fikir adamları gelmişse de, onun ayarında muharrirlere ve ediplere nâdir rastlanır. Onun kadar arap nesrine hizmet etmiş adam yok gibidir. Câhızın bilhassa ciddi bir kafayla yazdığı eserler, bugün olduğu kadar yarın da arap nesrinin en tabii, en zengin ve en mükemmel örnekleri arasında yer almaktadır. Nesrinin en mükemmel örnekleri, bu kitabın son kısımlarında tercüme edilen (Türklerin faziletleri) kitabı ile (Elbeyân vel Tebeyün) kitabında görülecektir. Kitapların Türkçe şeklinde dahi üslubun ne kadar kıvrak ve seyyâl olduğu göze çarpar.

İslâmiyetten önce (epique) bir devirde yaşayan Araplar en renkli his ve tasvirlerini nazım halinde söylemişlerdi. En güzel manzumelerini, mu'allakât (askılar) namı altında kabenin duvarlarına asarlardı. Bundan başka kesik ve müsecca' ibrelerle söyledikleri hikmetler, hutbeler ve darbı meselleri de vardı.

Kur'anın dilrubâ ayetleri, ve Peygamberin pek sade ve açık bir ifade ile söylediği hadislerin metni ve bağıntılı terkipleri, arap nesrinin köhneleşmiş ve dar çerçeveli kaidelerini kırmış, ve yeni fikirler için, daha geniş ölçüler hazırlamıştı. Peygamberin vefatından sonra, İslâmiyetin ilk yayılma devrinde, halifeler, kumandanlar, vâliler, birer belâgat nümunesi olan hutbeler söylemiş, mektup ve emirnameler yazmışlardı. Bu meyanda İmam Alinin, Muaviyenin, Ziyvad bin Semiyenin, Tarık bin Ziyvâdın, Haccacın, Halife ikinci Ömerin ve Yazıcı Abdülhamid gibi kimselerin mektupları, emirnameleri vasiyetnameleri ve hutbeleri, başka dillerde emsaline nadiren tesadüf edilen fasâhat ve belâgat şaheserleridir.

Sekizinci asrın ortalarında, İranlı ve Mecûsî olan İbnül Mukafâfa', İran kültürünün mükessif meleklerini ve işlenmiş dımağını, arap dilinin hizmetine koydu. Dokuzuncu asrın başlangıcında Câhız, Farsça okuduğu eserlerin ve Yunancadan menkul kitapların ilham ettikleri yeni şekilleri, arapçaya harikulâde bir muvaffakiyetle mal etti. Câhızdan önce bilinmeyen terkipler, arapçanın en şiveli mecaz ve isti'arelerine bürünerek meydana çıktı. Câhızın kullandığı yeni kelimeler, ve edâtlara verdiği yeni vazifeler, arapçanın fasâhat zevkini asla ihlâl etmiyordu. Câhızın münekkitleri, onun fasâhat ve belagatine dil uzatmaktan âciz idiler. Zâten kendisi de münekkitlerine böyle bir imkân vermemek için, eserlerini yazarken pek müteyakkız davrandığı-

ni, onun şu sözlerinden anlamak mümkündür. (1)

“Kitap yazmak isteyen bir kimse, bütün insanların kendisiyle uğraşmağa hazırlanmış, bilgili düşman olduklarını düşünmelidir. Binaenaleyh yazdığı kitabı taslak, fikirlerini de henüz olmamış saymalıdır. Kitaba başlamış olmanın verdiği gurura kapılmamak lâzımdır. Fakat tabiat sükûn bulup hareket dinince, ve zihin karışıklıkları zâil olup ruhumuz daha verimli ve feyyaz olunca, esere yeniden göz atmak ve her faslı üzerinde ayrı ayrı durmak doğru olur...”

Câhızın arapçaya verdiği kıvraklığa ve yeni şekillere daha yakından şahid olmak için Câhiliyye devrinde söylenmiş bir hutbeyle onun yazılarını karşılaştıralım: 578 - 580 M. yılları arasında, yâni islâmîyetin zuhurundan otuz, otuz bir sene evvel, Mekke'de toplanmış olan muhtelif arap kabilelerinin mümessillerine, Kuss bin Sâidetel - İyâdi tarafından verilen meşhur nutkun başlangıç ve sonlarından bir kaç cümle tercüme edelim:

“Ey insanlar, dinleyiniz ve anlayınız; ve bir şeyi dinleyince istifade ediniz; yaşayan ölür, ölen unudulur; gelecek şüphesiz gelir; Karanlık geceler; yaldızlı gökler, ve dalgalı denizler... Her şey bu millete beklediği peygamberin geleceğini, ve o vaktin hulul ettiğini müjdeliyor. O peygamber belki sizden birisidir.”

O anda yedi, sekiz yaşlarında olan Peygamberimiz, bu nutku dinleyenler arasında idi. Arap yarımadasının o anda pek buhranlı anlar geçirdiğini ve bir peygambere muntazır olduğunu söyleyen koca hatip, etrafını hakikaten güzel görüyormuş. Şimdi de Câhızın lâalattayin bir yazısını okuyalım: (2)

“Diyânet, fıkıh, resail, sîret, hutbe, vergi, ahkâm, ve başka felsefe metinleri hakkında kuvvetli ve itinalı bir eser yazıp kendime nisbet ettiğimde, bir sürü ilim adamları, eserimin üstünlük ve faydasını bildikleri halde, sırf içlerini kemiren kıskançlığın tesiri altında, kitabımı yere vurmak için el birliği ederler. Hele o kitabı nüfuzlu ve kudretli bir padişaha ithaf etmeyeyim; o zaman azgın develer gibi azarlar; ve kitabımı o zâtın gözünden düşürmek için her çareye baş vururlar. Muvaffak olurlarsa ne alâ; zâten istedikleri de o değilmi- Fakat kendisine kitabı sunduğum zât, bilgili, zeki, ve belîğ ise, çaresiz kalarak, kitabımın içinden ve haşiyelerinden aldıkları mânâlardan yeni bir kitap çıkarırlar; ve tek, bana mensup olduğu için söğüp saydıkları kitabı başka bir padişaha sunarak yaranmaya çalışırlar.”

(1) Kitabül Beyan vel Tebeyyün C (1) S. (47)

(2) Kitabül Muhassini ve Azdâd ve kitabül Beyânda.

CÂHIZIN SAN'ATI

Câhızın cevval ve sabırsız zekâsı, san'atinin şekilciliğe dökülmesine tahammül edemezdi. Onun serbest ve hür mizacı, üslûbunun de kayıtsız olmasına âmil olmuştu. Câhızın yazılarında mükellef cinaslar, lafzî istiâreler, lüzumsuz seci'ler, oyuncaklı teşbihler, manâsız mecaz ve istiareler aramak abestir. Hattâ diyebiliriz ki, Câhız kasden seci'den kaçardı. Onun yazılarında güzellik, teklifsiz bir tabiatın kusursuz unsurları arasındaki umumî âhenkten fıskırır. Bu hususta ince ve zarif ruhlu hocası Asma'inin tesiri altında kaldığı muhakkaktır. Asmaî, naklettiği masal ve haberleri, sâde ve kolay bir ibareyle, nezih ve kibâr bir zevkle kâri'in samimiyetine sokar, en sönük mevzuları bile san'atkârana buluşlarla canlandırır. Gerçi Câhız, Asmaîden başka kafada bir adam olmakla beraber tekellüften kaçması, zengin maddesi ve harikülade hâfızası bakımından üstadından aşağı kalmaz. Câhız, kuvvetli ve belîğ ifadesinin insicamlı ve tekellüfsüz san'atiyle herkesin içinde büyükg bir hayranlık hissi uyandırır. Onu okuyup anlayan her insan, ara sıra duraklayıp muharririn sihirli terkiplerine îadei nazar etmek ihtiyacını duyar. Beyanda Câhız kadar kuvvetli olmayı imrenmeyen bir muharrir yoktur. Bakınız Cahız sözün güzelini nasıl tarif eder: (1)

“Sözün en güzeli, kısası olup, mânâsı lafzında nümayan, söyleyenin niyet ve takvâsiyle mütenasip olan bir celâl ve hikmet nuruna bürünmüş olındır. Manâ, yüksek ve nezih olup lafzı belîğ olunca, ifadesi sahih ve teklifsiz olup her türlü sakatlık ve çirkinlikten âzâde olunca, o sözün yürekler üzerindeki tesiri, yağmurun bereketli topraklar üzerindeki tesirine benzer.. Bu şartlar dahilinde söylenen her söz, en katı yüreklerin ta'zimine mazhar olur, ve en basit kimseler tarafından anlaşılır. Âmir bin Abdil Kays dedi ki: Söz kalpten çıkarsa kalbe dökülür. Ağızdan çıkarsa kulaklardan öteye geçmez.”

Mamafih Câhız, tekellûf ve hatadan kurtulmak maksadiyle tenkih ve tashihte fazla titizlik göstermenin de mahzurlu olduğunu söyler: (2)

“Eseri ziyadesiyle tehzip ve tenkih etmek, ve ibareyi manaların izahına yarayacak fazlalıklardan arıtmak, yani özün özünü süz-

(1) Kitâbü'l Beyân vel Tebeyyün C (1) S. (47)

(2) Kitâbü'l Hayvan C (1) S. (45)

mek te yanlıştır. İnsanların böyle bir eseri anlamaları güç olur. Onlar sözün kolayına alışkındırlar. Anlayışları, bu alışkanlıklarının ötesine gitmez.”

Hele elfâzın güzelliğine manayı feda edenlerden Câhız adetâ tiksindir. Bakınız böylelerini nasıl tenkit eder: (1)

“Muharrirlerin en kötöleri, elfâz ve isimlere taaşşuk edenleridir. Bunlar, mânâya giydirecek kalıpları peşin hazırlarlar. Sanki Allah düşündükleri mânâya, buldukları elfâzdan başkasını yaratmamış gibi, mânâyı bu lafızlara râm etmeğe uğraşıp dururlar.”

CÂHIZIN KİTAPLARI

Câhız, muayyen bir yaştan sonra, yazı yazmak hastalığına tutulmuş gibi, hiç durmadan kitap ve risale yazmış. Yazı yazmak, onun için fikrî ve ruhî bir ihtiyaç olduğu kadar, başlıca geçim vasıtası olduğu için, her sınıf ve tabaka mensuplarını tatmin edecek kitaplar yazmış, dolayısıyla onun kitaplarını, mevzu ve gayelerine göre tasnif etmek gerektir.

Câhız yarım asırdan uzun bir zaman içinde üçyüze yakın kitap ve risale yazmış, Kitaplarının cüz'leri, dahi birer cild teşkil edecek kadar yüklüdür. Risâleleri, bugünkü anlamda birer kitap teşkil edecek kadar uzundurlar. Câhızın kendi kitaplarını büyük bir sür'atle yazma sının sebebi, hârikulade kuvvetli bir hafıza sahibi olmasından, ve arapçayı pek çabuk ve kolay yazmasından ileri geliyor. Onun diyanet, fıkıh, kelâm, ensab ve ahbâr hakkında yazdığı eserlerin başında şu kitaplar gelir:

- Kitâbü'l Hüceci fil Nübüvve.
- Kitabül Ma'rife.
- Kitabül Reddi alel Müşebbihe
- Kitabül reddi alel Nasârâ
- Kitabül Fütüeyyâ
- Kitabül İmâme

Câhızın kitaplarında göze çarpan ilmî tarafsızlık, bilhassa son iki kitabında şayanı takdirdir. Câhızın büyük bir şakacı ve alaycı olmasına rağmen, eserlerinde gösterdiği ilmî nezahat, büyük bir emniyet kaynağıdır. Bundan önceki bahislerde bu noktayı müteaddit mi-

(1) Resa'ilül Câhız

sallerle tebâruz ettirmiştik. Onun bütün eserlerinde göze çarpan diğer bir hususiyeti de, gayetle ince bir rûhiyatçı olmasıdır. Tarafsız ve isabetli fikirleri, geniş kavrayışlı görüşleri, onu dokuzuncu asrın büyük bir içtimaiyatçısı gibi telâkki etmeyi emreder. Câhızın ruhî ve içtimaî tahlillerinin en cazip örnekleri şu kitaplarda görülür.

Kitabül Nisâ'

Kitabül mesâil

Câhızın, yaşadığı asr anisbetle, içtimaî birer biyografi sayılacak eserleri başında şu kitaplar gelir:

Kitabü Mefâhiril Kahtâniyye alel Kinâniyyeti vesâiril Adnâniyye

Kitabül Arabi vel Mevâlî

Kitabül Arabi vel Acem.

Kitabü Fazâilil Etrâk

Kitabül Surahâ'i vel Hücenâ'.

Kitabül Südâni vel Bidân

Câhızın tabiat, fizik, hendese, hayvanat, ziraat, felsefe ve coğrafya hakkında yazdığı kitapların başında şunlar gelir:

Kitabül Hayavân.

Kitabül beğl.

Kitabül Zer'i vel Nahl.

Kitabül Maâdin.

Kitabül Amsâri vel Buldân.

Risâletün fil Edâvâ vel Hasâd

Risâletün fil Terbî'i vel Tedvîr

Câhıza, şen ve şakrak tabiatının imlâ ettiği, ve esas itibariyle gülmek ve güldürmek için yazdığı kitaplar çoktur. Bu kitaplarda dahi, onun ince görüş ve tahlilleri büyük bir kıymet ifade ederler. Bu kitapların en meşhurları şunlardır:

Kitabül Madâhik

Kitabün fi Guşşil Sınâât

Kitabün fil Nevâmîs.

Kitabün fil Kihâbi vel Lâta vel Kitâb.

Kitabü Hiyâlil Lusûs.

Kitabün fi Hiyâlil Mükdîn.

Kitabül Fityân

Kitabül Cevârî vel Gilmân

Kitabül Buhalâ.

Câhızın bir belâgat ve fesahat mecellesi olduğu kadar pek ciddi bir ensâb ve ahbâr kitabı sayılan en meşhur eseri şudur:

Kitabül Beyâni vel Tebeyyün.

Câhıza, atfedilmekle beraber, onun oldukları şüpheli görünen bazı kitaplar da vardır. Bunlardan şu iki kitabı zikredebiliriz:

Kitabü Ahlâkil Mulûk

Kitabül Mahâsini vel Azdâd.

Hakikatte, bu son kitabın nihayetinde zikredilen vakaların büyük bir kısmı, Câhızın hayatında cereyan etmiş ve kendisi tarafından görülmüş ve işidilmiş olmaları, ve Câhıza mahsus tarafsız bir kafa ve seyyâl bir üslupla yazılmış olmaları, kitabın kısmen Câhızın kaleminden çıkmış olduğu kanâatini vermektedir.

CÂHIZIN BEŞ KİTABINDAN TERCÜMELER

- 1 — KİTABÜL HAYAVAN
- 2 — KİTABÜL BEYÂNİ VEL TEBEYYÜN
- 3 — KİTABÜ FAZAILİ ETRÂK
- 4 — KİTABÜL BUHALÂ'
- 5 — KİTABÜL MAHASİNİ VEL AZDÂD.

KİTABÜL HAYAVÂN

Kitabül Hayavân, Câhızın en çok tanınmış kitabı olmakla beraber edebî kıymeti bakımından diğer eserlerinin seviyesinde değildir. Şu kadar ki kitab, ihtiva ettiği mevzular itibariyle büyük bir ehemmiyeti haizdir. Câhızın irili ufaklı hayvanlar hakkındaki şahsî tetkik ve müşahedeleri, okuyucuların alâkasını tahrik edecek kadar ince vasıflar ve ruhî tahlillerle doludur. Câhız, hayvanlar hakkında şuyû' bulunan fakat asıl ve esası olmayan bir çok hürâfeleri reddetmiş ve kendi hususi tecrübeleriyle tashih etmiş; ve hatta zamanında bilinmiyen bir çok hayvan hususiyetlerini açıklamıştır. Fakat kitabın en kıymetli tarafları, şüphesiz son kısımlarıdır. Burada Câhız, tabii ve fizikî olaylar hakkında Mu'tezilenin ve diğer arap mütefekkirlerinin mütâlaalarını bize öğretiyor. Su ve ateş bahislerinde, önce izah ettiğim gibi, kümûn ve zuhûr nazariyeleri hakkında, bize bitmez tükenmez misaller veriyor. Nîranül Arabî vel Acem bahsinde, İranda ve arap yarım-

adasındaki petrol kaynaklarının mevkilerini büyük bir vukufla tâyin ediyor. Eser, realist bir kafayla yazılmış olduğu için mükemmel bir etüt mevzuu teşkil eder.

KİTABÜL HAYVANDA

Câhızın meşhur mukaddimesi

Bismillahir Rahmanir Rahim ve Ona güvenirim. (1)

Allah seni şüpheden uzak eylesin ve şaşkınlıktan kayırsın; bilgi ile aranda bir münasebet kılsın; sana ilmi kanâati sevdirdin (1); insafı gözüne hoş göstereceğin; paklığın şirinliğini tattırsın, ve yüreğine hakkın şânını duyursun. Sinene iyilik ve gerçekliği soksun, ve üzerinden yesin mezelletini savsın. Sana, bâtılda nasıl bir çürüklüğün bulunduğunu, ve cehaletin nasıl bir boşluk olduğunu öğretsin.

Başım için, sana bu duadan başkası yaraşır; ve senin vezni ve kendine münasip gördüğün vaziyete, ve dağladığın kendi ırzına daha iyi işaret ederdi. Benim filan ve falan kitabımı (2) ayıpladıktan sonra şu kitabımı da ele alarak küçültmek, nazmını ve lafzını düşürmek, mânalarını tahkir etmek istedin. Bu da yetmiyormuş gibi maksad ve gayemize dil uzattın. Halbuki bu kitabımızın mânası isminden daha yüksek, hakikati lafzından daha parlaktır. Mütevassıt avam tabakası kadar havâssın, ve müptediler kadar bilgiçlerin mühtâç oldukları bir kitaptır. Müptediler onda öğrenmek, ilk adımlarını atmak, temrin ve müktesebatlarını sağlamlaştırmak imkânlarını bulurlar. Çünkü onun celili dakikına takaddüm eder. (3) Mukaddimeleri tertipli ve mânaları tasniflidir.

Bilginler ise bu kitapla itmamı malûmat ederler: Mufassal ve kıymetli bir kitabı ele alanlar ondan mesuliyetsiz bir surette istifade

(1) Cahız, mukaddimesinde münekkitlelerinden birine hitab ediyor. Veyahut bütün münekkitlelerine tek bir adam suretinde hitab ediyor. Uzun mukaddimesinde bu münekkide veyahut bu mevhum şahsa sık sık dönerek, tenkitlerine cevap vermekte, ona karşı kendini müdafaa etmekte ve mukabil taarruza geçmektedir.

(2) Câhız burada müteaddit makale ve risâlelerden başka, yazdığı 29 kitabın ismini, mevzuunu ve uğradıkları tenkid ve itirazları uzun uzadıya zikir ve müdafaa ediyor.

(3) Celil: büyük ihatalı. Dakik: ince ve çetrefil demektir.

Bu ibareden maksat: "Burada umumîden hususiye ve basitten mürekkebe gidilmektedir."

ederler. Boş boğazların küstahlığına, ve rakiplerin itirazlarına karşı o kitabı müdâfaa etmek zahmetini müellife bırakırlar. Bazan böyle bir kitap onları, bütün bir ömrü çürüten uzun tettebbü ve tefekkür külfetinden kurtarmakla, kuvvetlerini bütün tazeliğiyle muhafaza eder. ve eğlencelerine halel getirmeden en mübrem ihtiyaçlarını karşılar.

Sonra bu kitabımın sahifelerinde, bütün milletlerin arzuları buluşur ve kucaklaşır; Araplarla Arap olmıyanlar anlaşır. Çünkü kitabımız arabî ve ârâbî, (1) İslâmî ve İcmaî olduğu kadar felsefeye, ilmi semâ'a ve tecrübeye temas eder. Kitap (2) ve Sünnet ilimleriyle garize ve hâsseler bahislerini bir arada toplar. Onu ihtiyarlar kadar gençler, rahipler kadar tenperestler, ciddi ve akıllı insanlar kadar zevkperestler, kurnazlar kadar safdiller. ve gabiler kadar zekiler arar ve isterler.

Benim filan sözümü ve kitabımı (3) da ta'yib ettin. Onları bırakıp nakil ve hikâye ettiğim şu sözleri tayib etseydin daha doğru olurdu. "İmametın vücûbunu red ve ona itaattan imtinâ edenler iddia ederlerki insanları kendi hallerine, başları boş ve kayyimsiz bırakmak yakın selâmetlerine ve uzak menfaatlerine daha uygundur. Onları nizamsız ve dağınık bir halde bırakmak, kötülüklerden uzaklaştırma ve kemale yaklaştırma hususunda, daha müessir bir rol oynar."

Fakat bu, senin yapacağın bir iş değilmiş. Şu kadar ki okudukların ve duydukların kalbine öyle çöktü ki ve rûhunu öyle üzdü ki hincından artık gözlerin görmez, kafan düşünmez oldu. Bîbehresi olduğun şeylere mâkul vasıtalarla mantiki delillerle mukabele edeceğine sövüp saymağa başladın. Kafanı uzun tefekkürle yoracağına büyüklerine dil uzatmak, titiz ve hasta rûhunu daha kolay tatmin ediyordu. Halbuki kendi kusurlarını bilip te senin gibilerin terbiyesine âşına bir kimseden ders alsaydın, senin için daha iyi olacaktı. Mamafi senin bu durumun Arabın şu sözünden başkasına benzemez: "Köpeklerin uluması bulutlara ne yapar. "Yahut şairin dediği gibi:

Cuş ve Huruş olan denizlere

Bir çocuk bir taş atsa ne olur!

Bu kitabımızda bir çok mezhepleri zikir ve tefsir edeceğiz. O zaman belki itikadını ve şiveni değiştirip ya müsbet bir fikir sahibi olursun, veyahut durgunluğa ebediyen mahkûm olduğunu gösterirsin.

Derim ki. Âlem, ihtiva ettiği bütün cisimlerle beraber şu üç vasfa tekabül eder: ittifak, ihtilaf ve tazad. Fakat cisimlerin hepsi ya

(1) Arâb: göçebe Araplar demektir.

(2) Burada kitaptan maksat Kurandır.

(3) Câhız burada dahi bir kaç kitap ve makâle ismi zikrediyor.

cemâdata mensuptur veyahut neşvünema ederler. Biz onlara biten cisimler gibi bitmeyen cisimler desek daha doğru olur. Hükemâ, biten cisimler gibi bitmiyen cisimlerin kâffesini tesmiye etselerdi, biz de peşlerinden giderdik. Binaenaleyh biz de onların vardıkları yerden öteye gitmeyeceğiz.

Onların kullandıkları cemad kelimesi çoğu defalar (mevat) ölgün manasına gelir. Bu iki kelime bazan da ayrı mânalar ifade ederler. Eflâk, burûc, nücûm, güneş ve kamer âlemine ne mevat ne de cemâd derler. Sebebi ise bunların kendiliklerinden müteharrik olmaları değildir. Bazı kimseler onlara nâzım, bazıları ise gayrınâzım demişler. Bazı kimseler onları müteessir (1) bazıları da gayrı müteessir sayarlar. Bunları, hayvanların yaşamasına elverişli olduklarından canlılardan sayanlar dahi bulunursa da insanların çoğu bu rey'e muhaliftir.

Biz burada kendi lügatimizden bahsettiğimize göre, lügatimizde söylediklerimizden başka bir şey yoktur. İnsanlar toprağa cemad ismini verdikleri gibi hiç mahsul vermemiş toprağa da (mevat) ölgün demişlerdir. Dolayısıyla derler ki: "Ölgün toprak diriltendir." (2)

Su, ateş, yekdiğerlerinden ayrı kaldıkça duygusuz ve nemâsız oldukları için ne cemad ne de mevat sayılırlar. Bu iki vasıf dört unsurdan ancak toprağa itlâk olunur.

Nemâ eden cisimler dahi iki kısımdır: hayvan ve nebat. Hayvan ise dört kısımdır: yürüyen, uçan, yüzen ve sürünendir. Mamafî her kuş yürürse de her yürüyüp uçamıyan, kuş değildir. Yürüyenler de dört kısma ayrılırlar: İnsanlar, behimeler, canavarlar ve haşerât..

Haşerât tabiatları itibariyle aynı zamanda bahayime ve canavarlara benzedikleri halde onları fârik isimlerle ayırdetmek daha münasiptir.

Yırtıcı kuşlardan bazılarının silâhlarını, pençeleri teşkil eder. Doğan ve benzerleri gibi. Bazılarının silâhlarını gagaları teşkil eder: kartal ve akbaba ve karga gibi. Bunlara yırtıcı dememizin sebebi et yemeleridir. Bazılarının silâhlarını dişleri teşkil eder: baykuş ve yarasalar gibi. Kuşların bahaimi ise yalnız hububat yerler. Onların eşkâl ve tabâyi'i hakkında sırası geldikçe bahsedilecektir. İkisinin arasında müşterek vasıflara haiz olan serçeyi zikredebiliriz. Onun iri gagası ve pençesi olmadığı halde hububat da yer, et de. Havada uçarken arı ve çekirgeleri avlar. Yavrularını güvercinler gibi besleyip onlara yemle-

(1) Müteessir: "başkasının tesiri altında kalan" mânasında anlamak lâzım.

(2) Arapçası şöyledir: "Men ahyâ arzan mevâten fehye lehu."

rini yırtıcı kuşlar gibi lokma lokma verir. Serçeye benzeyen müşterek vasıflı kuşlardan sırası geldikçe bahsedilecektir. Her uçan hayvana da kuş demek yalmıştır. Ağustos böceği, arı, çekirge, kanatlı karınca, kelebek, sinek ve saire uçtukları halde kuşlardan sayılmazlar. Bir kuşa üç vasfın toplanması lâzımdır: sûret, tabiat ve kanat. mafe kanatlar, tam olsun noksan olsun, bir hayvanı kuştan saymağa kâfi değildirler. Yarasa ve gece kuşlarını görmüyormusunuz? Bunların ne tüyleri, ne kuyrukları, ne kasabaları (1) olduğu halde, ve gebe kalıp doğurdukları ve yavrularını emzirdikleri halde kuşlardan sayılmaktadırlar.. Deve kuşunun tüyleri, gagası, yumurtası ve iki kanadı bulunduğu halde kuştan değildir. Netekim her yüzen hayvan, muhtelif bakımlardan balığa benzediği halde, balıktan sayılmaz. Görmüyormusunuz ki suda yüzen su aygırı, kaplumbağa, kurbağa, ahtapot timsah delfin, ve saire balıktan değildirler.

Arap dilinde hayvanlar nâtik ve gayrı nâtik diye ikiye ayrılırlar. Bunlardan uluyan, anıran, kükreyen, kişneyen havlayan, meleyenlerle, türlü türlü ötenlere ve benzerlerine nâtik derler.

Bunlardan bazılarının inek, kısarak ve başka isimlerle yâdedilen dişileri dahî nâtik sayılırsa da en iyi konuşan erkekleridir.

Fakat maksadını dili ile, yalnız insan anlattığı için, yalnız insan fasıhtır. Hayvanlar ise fasahatten mahrumdurlar. Gerçi onların da kendi aralarında maksat ve arzularını anlatacak ifadeleri vardır. Bu hususta at, eşek, deve, köpek, kedi bize geniş tetkik imkânları verirler. Netekim biz, beşikteki çocuklarda, ağlamanın gülmekten başka bir mâna ifade ettiğini biliriz. Kısarakla kedinin, erkeklerini ve yavrularını başka başka seslerle çağırıklarını biliriz. Şu kadar ki insan hintçe, farsça, Rumca ve herhangi bir dille konuşursa konuşsun fasıhtır..

Böylece kâinatta her şeyin bir hikmet olduğunu görürüz. Fakat hikmet de iki türlüdür. Birisi hikmet olmakla beraber haddi zatında şuursuzdur ve hikmetin âkibetlerini idrak etmez. Diğeri ise şuuruludur ve hikmetin âkibetlerini idrak eder.

Şimdi, şuurulu ve müdrük olan şeylerle şuursuz ve idraksiz olan şeyler, birer hikmet teşkil etmekle beraber, şu bakımdan ayrılırlar ki birisi istidlâl eden bir delildir, diğeri istidlâl etmeyen bir delildir.

Bu suretle her istidlâlcı, bir delil olmaakla beraber her delil, istidlâlcı olamaz. Onun içindir ki insandan başka her hayvan, istidlâl-

(1) Kanat tüylerinin kökleri.

siz bir delil olmak hususunda cemâdâta müşareket eder.

Hayvan ve cemâdın bu hususiyetlerine beyan ismi verilir. İnsan ise öyle istidlalci bir delildirki istidlalinin sebep ve neticelerini bilir. Onun bu hususiyetine dahi beyan derler.

İnsanın bu beyânı dört kısma ayrılır: söz, yazı, akid, işaret. İstidlalsiz delillerin beyânı ise, istidlalci olan insana, ihtiva ettikleri burhanı aramak ve fikir yürütmek imkânını vermeleri kabilinden bir şeydir. Dolayısıyla sessiz ve sâmit cisimlerin, delâlet yoluyla, nâtık sayılmalarının sebebi, ihtira ettikleri tedbir ve hikmetleri ıstıntak edenlere ihbâr etmeleridir. Netekim sıskalık ve solgunluk sıhhatimizin bozukluğundan, semizlik ve canlılık ahvâlimizin iyiliğinden haber verirler. Şair der ki:

Evet, seni lâyıık olduğun gibi övdüler,
Sussalardı, seni uzun yıllar övecekti.

Başkası der ki:

Düşman arasındamısın, dostlar arasındamısın?
Gözler sana yüreklerden haber verir.

Kurdun koklama ve duyma kuvvetini El'Uklî şöyle anlatır:

Döğülmüş demir tokmağına benzeyen kafasıyle
İşitmediğı zaman yelden haber alır.

Fazl Bin İsa bin Eban hikâyelerinde derki:

Arza bir sor kim senin kazıdı nehirlerin
Kim dikti ağaçların, topladı meyvaların

Sana sözle cevap vermezse lisani hali cevap verir. Cismin mevzuu muhtavasına delalet eder. Cemad, diri ve natık olan insana, beyan hususunda ancak bu suretle müşareket eder.

İşte bir hikmet ki, Allahın ona tevdi eylediğı mânalardan birisi budur. Diğeri ise Allahın muhtelif hayvanların sinesine tevdi eylediğı marifetler, fitratlarına ilham eylediğı garip hidayetler, boğazlarına bağışladığı şivekâr nağmeler, ve ölçülü seslerdir. Seslerinin bila istisna muayyen birer vezin ve kaideye tâbi oldukları söylenmektedir.. Allahın ce mukemmel vasıtalarile başaramazlar.. Böylece, insanlar ince nisvanların fitrat ve garizeleri karşısında âciz kalırlar, ve örümceğın ipek

gagalarına ihsan buyurduğu ince sanatlar, ve onlara verdiği vasıtaların basitliğine rağmen öğrettiği hünerler, ne sâbık bir dersin eseri, ne terbiye, ne temrin, ne de telkin mahsulüdür.

Fıtratların ve garizi hislerinin onlara verdiği bedahetle başarıları şeyleri, ne büyük mütefekkirler, ne filozoflar, ne âlimler, ne yüksek san'atkârlar, bütün uğraşma ve özenmelerine rağmen, aynı incelikte, aynı tertipte, aynı mikdar ve nisbetler altında, ne elleriyle ne böceğinin, bal arısının acib san'atlarına hayretle baka kalırlar.

Allah **bu** iki hikmeti insanların gözlerine arz ederek, ibret almağa davet etmiştir. Zaten bu kitabımız bir ibret, tarif, teemül ve tenbih kitabıdır.. Onun amacına vâkıf olmadan, fasılları üzerinde durmadan, sonunda başlangıcını, ve başlangıcında sonunu düşünmeden ayıpladığını gördüm. (1). Seni hatâyâ sevkeden şey, mâna ve maksatlarını sezemediğin hikmetlerin, yekdiğerlerine girift bir surette kaynaşmış ve bağlanmış olmalarıdır. İçindeki laübaliliğin derinliğini, hangi maksada hizmet ettiğini, ve ciddiyetin bir illet suretinde kullanılan mizahın dahi bir ciddiyet olabileceğini bilmiyorsun. Bir maksat uğrunda tekellüf edilen alayda da bir vakâr ve ciddiyet vardır. Halil bin Ahmet dedi ki: "insan istediği şeylere ulaşmak için, istemediği şeylere muhtaç olunca, istemediği bu şeyler dahi, istediği şeyler kadar lüzum ve ehemmiyet kesbederler."

İşte bizim bu kitabımız dahi aynı vaziyettedir. Onu okuyanların hepsine hakikatin acılığını, ve ciddiyetin katılığını teklif edemeyiz. Buna katlanacak olanlar ancak ilme tecerrüd etmiş, mânasını anlamış ve tadını tatmış olanlar ve ilimden zevk ve şeref duyanlardır. Hele eser yoracak kadar uzun, malumatı da usandıracak kadar çok olmasın. Nice insanlar kendi fenfaatlerine sopa, tazyik ve kork uile sevk edilirler,

Sonra benim kitaplarımı ayıpladığın yetmiyormuş gibi umumiyetle kitap yazmağı ayıpladın. Senin cüz'iyâtı bilmediğine taaccüb ederken, külliyâtı bilmediğine taaccüb etmeğe başladım. Sonra bir az daha ileri giderek, kitap denilen şeyi bayağılaştırmağa ve ona karşı savaşımağa başladın....

Halbuki kitap dediğin şey ilim dolu bir kap ve zerafet dolu bir

(1) Cahız tekrar münakidine dönerek tenkidlerine cevap veriyor.

zarftır... Zültime (1), İsa bin Ömere (2) dedi ki: "Şiirlerimi yaz. Kitap bence ezbere müreccahtır. Çünkü bedevî unuttuğu sözü, bütün bir gece düşündükten sonra, bulamayıp yerine aynı mâna ve vezinde bir kelime koyarak okur. Kitap ne unutulur ne kelimeleri değiştirir."

Belki insanların yekdiğerlerine olan ihtiyaçları, tabiat cevher ve yaradılışlarının icabı, ve onların lâzımı gayri mufârıkı olup topluluklarını kucaklar ve uzaklarını yakınlarına bağlar.

Hayatta tutunmamıza, kalkınmamıza, refah ve emniyet içinde yaşamamıza lüzumlu olmakla beraber, gözümüzden uzak duran nesnelere olan ihtiyacımız, ve bu ihtiyacın temini uğrunda el ele verip çalışmak mecburiyetinde oluşumuz, tamamen göz önündeki hayatî ihtiyaçların tedâriki uğrunda birlikte çalışmamıza, ve yahut umuma muzir olan şeyleri tanımak ve anlardan sakınmak için karşılıklı güven ve yardım göstermemize benzer.

Bu suretle yakınların uzakları ve uzakların yakınları tanımak ihtiyacı, gâibin ihtiyaçlarını hâzırın ihtiyaçlarına sıkıca bağlamaktadır. Bunlar yekdiğerlerine girift olmuş ve yekdiğerlerinin mütemmim ve lâzımı durumundaki münasebetlerdir. Netekim bizden önce gelenlerin haberlerine olan ihtiyacımız, bizden sonra gelenlerin haberlerimize olan ihtiyaçlarına benzer. Onun içindir ki Allah İaâlâ mukaddes kitaplarda elçilerinin gelişini müjdelemiş. Ve elçilerine bütün kullarının hidayetini bağışlamasının sebebi, onların arzularını ancak bütün halkın tatmîn edebilmesidir.

Sonra, Allah, ihtiyacı ikiye ayırmıştır. Birisi yaşama ve beslenme ihtiyacı, diğerı ise lezzet, kuvvet ve âlet bolluğuna ihtiyaç. Bu iki ihtiyacın nisbeti, bütün muharrirlere göre, insanların şehvetleriyle bilgilerinin genişliğıyle, duygularının derinliğıyle, medeniyet ve kültürlerinin seviyesile ölçülür.

İnsanların bundan fazla istemelerine, onların acizleri mânidir. Çünkü aciz insanların vasıflarındandır. Hiç bir kimse başkasının yardımını olmadan kendi ihtiyaçlarını tek başına tedarik edemez. Onun içindir ki Allah yakınları uzaklara, ve büyükleri küçüklere yâr kılmış ve padişahları halka ve halkı padişahlara muhtaç eylemiştir. Zenginle fakir, kul ile efendi aynı vaziyettedirler.

Allah her şeyi insanların hizmetine yatkın eylediğinden, insanlar bu şeylerden istifade etmek istedikleri takdirde, ya hile ve kurnaz-

(1) Şiirlerinin fasahat ve inceliğı ile meşhur Arap şairlerindedir.

(2) Şair Zührimenin raviyesidir.

lığa veyahut kuvvet ve şiddete başvururlar. Bazan da o şeyler kendiliklerinden insanların hizmetine gelirler.

Halil bin Ahmet dediki: “İlmin çoğunu öğrenirsin fakat azını ezberlersin. “Ebu İshak (1) dedi ki: “Az ve çok kitapların malıdır. Göğüslerde ise her şeyin zübdesi kahr. “Ondan sonra İbin Yesirin şu beyitlerini okudu.”

Bütün istediklerimi bir kavrasam!.. Topladıklarımı bir ezberlesem!.. Kendime âlim dedirtmek için, Topladıklarımından istifade etmezsen, Ruhum muhtelif ilimlere, İsteddiği kadar heves etsin, Ve topladıklarımı ezberlemedikçe, İsteddiği kadar ilim toplansın. O takdirde ilim kitaplarda kalır. Ben de mecliste donar kahrım. İlmi bundan ibaret olan Hayatta gerisin geriye gider. Okuduklarını ezberlemezsen Kitap okumak faydasızdır.

Ebu İshak bu şiirleri okuduktan sonra sözüne devam ederek dediki: “İbin Yésir kitaplardan olmayacak şeyler istiyor. Hakikatta kitaplar ne ölüyü diriltirler ne, ahmaka akıl verirler, ne de abdala zekâ. Fakat tabiatında en ufak bir istidat bulunanın zekâsını açar, incelik ve keskinlik verirler. Her şeyi öğrenmek isteyenler tedâviye muhtaçdırlar. Bu vehim onlara ancak dimağlarının bozukluğu zamanında âriz olur... Zeki, ve hafızası kuvvetli olanlar, ders ve müzakereden vaz geçemezler. Kulaklarına, gözlerine ve muhâkemelerine çarpan her şeyi anlamaları ve hususiyetlerini bilmeleri lâzımdır. Herkesin ağzında dolaşan şeylere bigâne kalmak ta hatalıdır.. Fakat ezberledikleri şeylerin çoğunu unutanlar herkesten duyduklarını dahi holay kolay ezberleyemezler.”

GÜVERCİNLER HAKKINDA (2)

Güvercin kitabının müellifi derki: güvercin ya vahşidir, ya ehлідir, ya evcildir veya tûrani. Renk, ses ve nağme ihtilafına rağmen çift yaşayan ve güzel sesi ile nevasaz olan, dua okuyan ve nağmelerini yeknasak bir surette tekrarlayan her kuşa güvercin derler.

Biz güvercinler arasındaki farkı tavuk cinsinde, deve cinsinde, fâre veya karınca cinslerinde, akrep ve yılanlarda, koyun cinsinde, köpek ve karga cinslerinde, hattâ insanlarda görürüz. Zencilerle Slavlar arasındaki saç ve renk farkı gibi. Hatta aralarında ilkâh vaki ol-

(1) Câhızın hocası ve Mu'tezile reisi Ebu İshakı Nazzamdır.

(2) Kitabül Hayvan C. (1) S. (45)

mıyacak kadar yekdiğerlerinden farklı olan koyun ve keçiler dahi koyun cinsinden sayılmaktadırlar.

Bütün kumru nevileri, yakup ve buna benzeyen kuşlar güvercin cinsindedir. Ferâset kitabının sahibi Aklımın iddia ederki: "Güvercinlerin bir kısmı zevk için beslenüp kadınlara ve evlere mahsusdur. Bir kısmı erkeklere mahsus olup oyun için beslenir." Güvercinin hususiyetlerinden biri de insanlara âşına olması, ve insanların ona ısınmalarıdır. Hiç bir hayvan bu alanda onun mertebesine ulaşamaz. Çocuklardan tutunuz da yaşlı insanlara ve Berberlerden tutunuz da kellifelli efendilere varıncaya dek, güvercin edinmeyen ve güvercinleri üzerine titremiyen kimse yoktur. Çocuklarla ihtiyarlar bu histe müşterekdirler. Sonra.. güvercin uğurlu olup avreti görünmeyen hayvanlardandır.

Susamış bir kimse horoz veya tavuğun su içtiğini ve köpek veya kurdun su yaladığını görünce, içme tarzlarının çirkinliği yüzünden, su içmekten âdetatiksindir. Halbuki suya kanmış bir kimse güvercinin içtiğini görünce aynı kabtan içeceği gelir.

Güvercinin belli başlı hususiyetlerinden biri de yavru beslemek ve büyütme zevkidir. Dişi, yavru vereceğini sezer sezmez, erkekle beraber yuvalarını kurmağa başlar. Hazırladıkları yere, saz, lif, ince ve kof çöpler naklederler. Bunları yekdiğerlerine geçirirler. Lif ve saireyi dokuyup bir birlerine bend ettikten sonra dişinin vücudu büyüklüğünce bir yuva yaparlar. Yumurtaların yuvarlanıp düşmesine mâni olmak için yuvanın kenarlarını hafifçe yükseltirler. Sonra bu yeni meskenlerini ısıtmak, ona düzen vermek ve tabiatlarından, kokularından, rahim kuvvetlerinden, müştak yepyeni bir çeşni vermek maksadiyle üstüne nöbetleşe otururlar.

Dişi sancılanıp yumurtanın tazyikiyle rahminin mafsalları ayrılmağa başlayınca, hazırladıkları yuvada yumurtlamağa koşar. Bu esnada onu ürkütecek bir gök gürültüsü veya şiddetli bir fırtına olmadıkça, yumurtanın yuva dışına düşmesine imkân yoktur. Gök gürültüsünün yumurtayı sulandırıp bozduğu dahi vakidir. Gebe kadınların korkudan ceninleri düşürdükleri gibi. Yuvanın içindeki yumurtalara, erkek ve dişi nöbetleşe otururlar.

Kuluç müddeti bitince yumurta çatlar, içinden çıkan yavru tüysüz, kısa kanatlı, boğazı tıkanık bir biçaredir. Ebeveyni onu ilkin yumurta hapsinden kurtarmağa çalışırlar. Sonra boğaz ve kursağının yem almağa müsait olmadığını bildikleri için ağızdan üfürerek kursağını şişirmeğe ve genişletmeğe uğraşırlar. Bu körpe kursağın ye-

mi eritemeyeceğini bildikleri için de yavruyu gıda mahlûlü ile karışmış salyalarıyla beslemeğe koyulurlar. Zamanla kursağının kuvvet ve salabet bularak yemi hazım etmesi ve sindirmesi için dabağlanmağa mühtaç olduğunu bilirler. Dolayısıyla ona, arada sırada, dıvarların diplerindeki tuzlu ekşili halis topraktan verirler. Kursağı böylece dabağlandıktan sonra, ona daha besleyici olan hububatın yumuşağı ile su verirler. Yavrunun kuvvet ve tákati arttıkça gıda nisbetini arttırlar. Bu müddet esnasında yavru onlara doğru atılır. Fakat kendi kendine yem toplayacak çağa gelince, kendi yemini kendiliğinden arayıp bulması için, ve bu itiyadını kuvvetlendirmek için ara sıra onu beslemekten çekinirler. Nihayet şahsiyeti tekevvün edip yardımsız kaldığı takdirde, ve bütün ihtiyaçlarını yalnız başına temin edecek bir hale gelince ondan her türlü yardımı keserler. Eski itiyadın tesiriyle gıdasını tamamlamak veya gıda istemek üzere onlara müracaat ettiği zaman, döverler ve ondan yüz çevirirler. Bu andan itibaren yavrularına gösterdikleri şefkat yüreklerinden silinir; onu beslemek ve büyütmek için sarf ettikleri himmet ve gayreti unuturlar. Sonra bu işe aynı nizam ve kaide altında tekrar yeniden başlarlar.

Hayvanların çıkardıkları gıda, bu gıdanın neveleri, ve geçirdiği istihâleler, pek acaip bir tetkik mevzuudur. Güvercinlerin yavrularını besleyen salyaları, bir nevi kustumuk olmakla beraber, bu kustumuk develerin, koyunların, ve ineklerin gevişlerine benezemez. Bu hayvanlar, işkembelerinde yarı öğüdülmüş bir halde sakladıkları gıdayı tekrar çiğneyip hazma elverişli kılmak için geviş getirirler. Halbuki güvercinin yavrusuna verdiği gıda kursağında ufalanmış yoğurulmuş, hazım ve temsile âmâde bir hale gelmiş öyle latif bir maddedir ki ne tiksinti ne de bulantı verir. Kuşun kursağından, ne sıhhat bozukluğu dolayısıyla ne de güçlkle çıkmıştır. Bilâkis güvercinler gıdalarını kursaklarına indirirken nasıl bir lezzet ve şehvet duymuşlarsa, gıda mahlûlünü, yavrularına vermek için, onu kursaklarından çıkarırken de aynı lezzet ve şehveti duyarlar.

YARASA HAKKINDA (1)

Yarasa her şeyden önce bir kuştur. O arazî bir kuş olmakla beraber havada güzel dönüp dolaşır, ve pek iyi ve uzun müddet uçar. Yeğâne gıdasını teşkil eden sıvrisinek ve kelebekleri akşamları uçarken

avlar. Çünkü sivrisinekler en çok akşamları kudururlar. Yarasanın avına ulaşması için pek hızlı uçuşu, sür'atle sezip kavraması, pek hafif ve çevik olması lâzımdır. Buna rağmen o, tüysüz ve cascavladır.

Böyle tüysüz bir kuşun uçuşu şayanı hayrettir. Görüşü kuvvetli olmakla beraber gözleri fersizdir. Karanlık, onun fersiz gözlerine galip geldiği gibi, günün şiddeti ışığı gözlerini kamaştırır. Dolayısıyla avına ancak alaca karanlıkta, yâni güneş battıktan sonraki şafak vaktinde çıkar. Bu vkit sivrisineklerin ve benzerlerinin rızıklarını aramak maksadiyle havalandıkları zamana rastlar. Böylece bir rızıktâlibi diğerk bir rızık tâlibinin üzerine düşer.

İddia ederler ki kulakları belirsiz ve silik olan bütün hayvanlar yumurtlar. Çıkık kulaklı bütün hayvanlar ise doğururlar. Yarasanın kulakları oldukça iri ve çıkıktırlar. Bu iddiaya göre yarasa kuş cinsinden olmakla beraber doğurur. Fazla olarak hayz görür ve yavrularını emzirir. Biz, tavşanlardan, sırtlanlardan ve yarasalardan hayız gördükleri için tiksiniyoruz. Mantık müellifi, dört ayaklı bütün hayvanların az çok hayız gördüklerini ve hayızlarının kırmızılık, sarılık, katılık ve sıvılık bakımından farklı olduğunu iddia eder. Ezcümle derki: Yarasanın dişisi yavrusunu okadar esirger ve üzerine o kadar titrer ki onu daima kanadının altında taşır. Bazan da onu ağız ile taşır ve uçarken emzirir. Yarasa bu kadar kuvvetli olduğu gibi yavrusunun kuvveti de güvercin, şahmurg ve yırtıcı kuşların yavrularından üstündür.

Muhammed Ebu Eş'as der ki: "Yarasa ikiz doğurur, ve her iki yavrusunu taşıyarak uçar. Büyüdükleri zaman, onları sırayla teker teker taşır." Yarasa, gagası olmayan kuşlardandır. Onun gözü yırtıcı hayvanlarla baykuşların ağız arasındadır. Ağzının içinde çenesinin bir yanından öbür yanına dizilmiş keskin ve sert dişleri var. Yavrusunu ağzında taşırken dişlerle ısırmaıp dudaklarıyla sıkarak, ve derisi üzerinde hiç bir sıyrıltı izi bırakmaz.

Yarasanın barındığı yer ne dağların başıdır, ne geniş sahralardır ne hurma dallarının, ne sık ağaçların, ne de kaya çatlaklarının arasındadır. O, insanların meskenlerini ve yakınlığını arar. Evlerin en yüksek ve emniyetli köşelerine sığınır. Yarasa uzun yaşamakla tanınmış hayvanlardandır. Ömrü karga, fil, arslan ve yaban merkebin ömründen uzun olup, kartal ve yılanlarıki kadardır. Yarasanın hususiyetlerinden biri de yaşlanıp aç kaldıkça gözlerinin kuvvetlenmesidir. Mehtap aydınlığında uçan yarasalar kocamış sayılırlar. Yeni ermiş yavrular ay ışığında görünmezler. Yarasalar yaşadıkça irileşir ve semirirler. Vücutlarını bir yağ tabakası kaplar.

YILANLAR HAKKINDA (1)

Rabbim bizi tekellüften uzak eyle; fuzûli söz söylemekten kahr; kendimizi beğenmekten korr; ve bizi iyilik edenlerin sırasına koy.

Ebu Cafer Mekfuf, Nahavi'i Anberî ve kardeşi kâtip Ruh ile Benî Anberden bazı kimseler naklederler ki Bel'anber kumlarında, serçe ve küçük kuşları pek acalıp surette avlayan bir yılan vardır. İddialarına göre, öğle sıcağında Bel'anber kumlarının kızıştığı ve yere ne yalın ayak ne de sandalla basılabildiği ve Ağustos böceğinin kavrulduğu bir anda bu yılan; kuyruğunu yere saplar ve havada mızrak gibi dikilirmiş. Bu zaman havada uçup yere konamıyan bir çekirge, bir cırcır veya küçük bir kuş, yılanı dikilmiş bir deynek sanarak üstüne konurmuş. Konan hayvan yılanı doyuramıyacak kadar küçük olursa, yâni bir cırcır veya bir çekirge olursa yılan onu yutarak yerinde aynı vaziyette beklermiş. Üzerine konan hayvan, onu doyuracak kadar iri olursa çekilip gidermiş ve bu hal bütün yaz müddetince devam edermiş.

Bu rivayette şaşılacak şeylerden biri yılanın böyle bir kurnazlık tasarlıyabilmesidir. Diğeri kuşun yılanı değnekten ayırd edemesidir. Bir üçüncüsü de ekmek pişirecek kadar kızgın olan kumun içine yılanın kuyruğunu saplayarak o vaziyette saatlerce bekleyebilmesidir. (2)

Bazı Slavların anlattıklarına göre, memleketlerinde inekten süt emmek isteyen bir yılan, hayvanın arka ayaklarına dolanmış. Onu kımıldayamıyacak bir hale getirince memesinin ucunu ağzına alarak emermiş. Yılan, gittikçe gevşeyen ineği ancak son nefesinde salarmış. İnek ölmediği taktirde memesinin körlendiği iddia edilmektedir.

Yılanlar, südü sevdiklerinden açık buldukları kapların südünü içerler. Bazan ağızlarındaki artığı kabın içine püskürürler. O süttten içen kimselere çok fenalık ve zarar gelir. Yılanlar aynı zamanda kavun karpuz ve hardalı severler. Süzzâbın kokusundan hoşlanmazlar, atmacanın safran kokusundan hoşlanmadığı gibi.

Dünyada yılanı benzeyen hiçbir hayvan yoktur ki yılan ondan kuvvetli olmasın. Kuvveti şundan anlaşılır başını bir delik veya bir aralığa sokunca, ayakları ve tırnakları olmadığı halde vücudunun muh-

(1) Kitabül Hayavan C (4) S. (38)

Câhız bu bahiste ilmi reybilige ve kumun ve zuhur reor'sine temas etmektedir.

(2) Câhızın reybiligine güzel bir örnek.

telif kısımları arasındaki irtibat ve tesânüt dolayısıyla kuyruğundan çekenler onu dışarıya çıkaramazlar. Bazan kuyruğu kopararak çekenlerin ellerinde kalır. Başını soktuğu delikten çıkarmak isteyenlerin, onu arasına salıp harfendazlıkla tekrar ve çabucak çekmeleri icab eder. Bazan ellerinde kuyruğunun koptuğu vakidir. Fakat çok geçmeden tekrar biter. Yılanın kerpeten ile koparılan dişi dahi yeniden biter, ve üç gece zarfında eskisi gibi olur.

Yılanın zehrine karşı kullanılan çarelerden biri, ağzına ekşi turunç sıkılmaktır. Ağzına olmamış ekşi turunç koyduktan sonra, üst çenesini alt çenesine kapatıp sıkıca bastırınca uzun müddet soktuğu kimseleri öldürmez. Nasıl ki demiri çeken mignatisin üzeri sarımsakla sürtülürse demiri çekmez olur. Yılanın gözü başında dönmez. O, hem doğurur hem de yumurtlar. Bunun sebebi şudur. yumurtlamak istediği zaman yumurtaların içinde kırılmaları onu doğurur gibi gösterir.

Yılanın hususiyetlerinden biri de paramparça doğrandığı halde günlerce ölmemesidir. Mamafî ben, yılan oynatan bir adama dedim ki yılanı şu fıkrasından usulcacık tut; ve yılanı bir iğne batımı kadar dokundum, hareketsiz ölüverdi. Tecrübeyi tekrarladık ve hep aynı neticeye vardık. El ve ayakları olmıyan diğer hayvanlar dahi yılan gibi kuvvetli olurlar. Meselâ bahk.

Ahmet bin Galip Diyorki: “Bir yılanı, tiryak yapmak için bana iki altına otuz yılan satmıştı. Üstelik beş tanesini hediye etmişti. Onları Dicle'nin kenarındaki sahrâdan getirmişti. Yanımdan ayrılırken bana sordu: — Bu yılanlarla kim uğraşacak? — Filan eczacı dedim; — Maksadım bu değil dedi, onları kim kesip yüzecek? — Aynı eczacı dedim. Yılanı dediği: — Korkarım, arkadaşınız kendisine pek güveniyor; eğer yıldırım sür'atle yılanı ensesinden yakalayıp bıçağını nasıl vuracağını bilmezse elini kaptırır ve bir daha felah bulmaz. Fakat ben bu işi üstüme alırım ve onun gözü önünde yaparım. Bunun üzerine eczacının nezdine beraber gittik. Yılanın başı fırıldak gibi dönüyordu. Müthiş bir elçabukluğuyla yılanı ensesinden yakalayıp kesiyordu. Kesilmiş yılanların ağızlarından beyaz bir salya akıyordu. Bu esnada o salyadan bir damla eczacının gömleğine bulaştı ve büyük bir dirhem genişliğinde yayıldı. Yılanı damlanın yerini yoklarken parça elinde kaldı. Leğende kalan yılanlar birbirlerini ısırıyorlardı. Ertesi gün köprü başında oturan Ebu Recâ'a uğrayıp bu hâdiseyi anlattım. Bana eczacının gömleğindeki yeri görmek isterim dedi. Eczacıya gidip bu işin hakikatini öğrenmedikçe içimiz rahat etmedi.

Bazı arkadaşlarımız, yılan zehrinin kana tesir etmediğini iddia ederler. Ahmed bin Müsennâ bazı yılan cinslerinin piliçleri zehirlediklerini söyler. Bu iki rivayetten hangisinin hakikatten daha uzak olduğunu bilmiyorum; zehirin gömleği çürütmesi hakkındaki İbîn Galibin rivayeti mi, yoksa piliçlerin zehirden muafiyeti hakkında İbîn Müsennânın iddiası mı? Muhammet bin Cühüm iddia ederki geceleri gözleri ışık gibi ışıldayan hayvanlar şunlardır: arslan, kaplan, sırtlan, kedi ve yılan. Nezdinde otururken yanına - tiryak yapmak ve yahut diri diri satmak üzere Sicistandan yılan sipariş eden - bir adam geldi. Muhammed bin Cühüm ona dedi ki: — yılanların gözleri hakkında bana söylediklerini burada oturanlara da söylesene. Adam dedi ki: — Evimde karanlıkta yatıyordum. Bir yana atmak üzere topladığım yılan bşrını yğmıştım. Karyolamın altında bir baş unutmuştum. Gözlerimi tesadüfen karyolamın altına attım. Karanlıkta zayıf bir ışık gözüme çarptı. Kendi kendime dedim ki, bu ya bir peri ve yahut ta bir peri yavrusunun gözüdür; türlü evhama kapılmağa başladım. Yatağımdan kalkıp kandili yaktım ve elime alarak karyolanın altına baktım. Orada bir yılan başından başka bir şey yoktu. Lambayı söndürerek tekrar uzandım. Karyolanın altına bir daha baktım, aynı zayıf ışıkla karşılaştım. Tekrar eskisi gibi yaptım. Nihayet bu hadiseyi bir kaç defa tekrarladıktan sonra kendi kendime dedim ki ortada yılan başından başka bir şey görmüyorum; şu başı bir az yana çevirsem. Yılanın başını çevirdim ve lambayı sonuncu defa olarak söndürdüm. Karyolama uzanınca karanlıkta artık eski ışığı görmez olmuştum. Sonra bu hadise hakkında başkalarından izahat sorduğumda hakikatın düşündüğüm gibi olduğunu ve bu hadisenin bu san'at erbabı arasında tanınmış olduğunu öğrendim.

Yılanı ensesinden yakalayan bir adam, ne kadar güçlü olursa olsun, yılanın ona sarılarak yere çaldığı vâkidir. Yılanın ayakları olmadığı halde yükseklere çıkmak, bir insanı kovalamak, ve yahuutta kaçmak bakımından sür'ati, vücudunun bu kuvvetine delildir. Diğer bir delil de avını çiğnemediği yutmasıdır. Yuttuğu hayvanda kemik bulunduğu takdirde bir ağacın gövdesine veyahut kabarık bir taşta sıkıca dolanarak kemiklerini kırıp ufaltır. Yılanın kuyruğu kesildiği halde yaşar. Karada yaşadığı gibi suya dalarak uzun müddet kalır. Onun bu kadar kuvvetli olmasını, fıkralarının sağlamlığına ve kaburga kemiklerinin çokluğuna hamledilir. Bu kemiklerin sayısı ayın günlerine müsavidir. O, hayvanların en uzun ömürlüsüdür. İddia edilir ki yılan kendiliğinden ölmez. Ölümü mutlaka bir kaza veya bir arıza neticesidir.

Bununla beraber onun kadar açlığa katlanan bir hayvan yoktur. Yaşındıkça hem hacmi küçülür hem iştihası azalarak havayla beslenmeğe başlar...

Anlattıklarına göre, Mısırdan yilandan korkan bekçiler, yanlarında sansar dedikleri hayvanı bulundururlar. Bu hayvan, icabı hale göre, kendisini uzatıp yassılaştırarak bir ip parçasına benzeyebilir. Ona sarılan yilandan sıyrılmak için gâh vücudunu şişirir gâh inceltir ve düşmanını kuvvetli dişleriyle kemirir.

Zehirlerine hiç bir çare bulunmayan yılanlar gibi zehirleri, ancak telkin ettikleri korkunun dehşetile öldüren yılanlar da vardır. Rivayet edilir ki adamın biri ağacın altında yatarken ağaçtan sarkan bir yılan onun başını ısırılmış, Adam, yüzü kıpkırmızı bir halde uyanarak başını kaşımış ve hiç bir şey görmeyince tekrar yatıp uyumuş. Uykudan kalkınca bu vak'aya şahit olan başka bir adam ona demiş ki: — Sen ağacın altında uyurken neden uyandığını biliyormusun? Adam, hayır demiş. Seyirci demişki: — Sen ağacın altında uyurken ağaçtan sarkan bir yılan başını ısırıldı fakat sen kalkınca yılan gerisin geriye çekildi. Bu söz üzerine adam korkudan haykırmakla öldü.

Bu kıssadan hissa şudur: zehir insanın kanında uyku halinde olup, kendi tesirini icra etmekten menedilmişti. Korku ve heyecan bu mâni'i izâle etmekle zehirin içernelere yani dimağa ve vücudun derinliklerine dalmıştır. Bu suretle zehirin eczasını bir arada toplayan düğüm çözülmüş bulunmaktadır. Binaenaleyh korku, zehiri ya ocaklarına ulaştırıyor ve yahut da zehire yardımcı ediyor. (1)

Bir yılanın öldürücü olduğuna kat'i bir surette hükmetmek için onun uykuda bulunan bir kimseyi, idraksiz bir deli veya ufak bir çocuğu ısırması, ve bütün tedâvî ve ihtimamlara rağmen öldürmesi lâzımdır.

Bir gün, (2) Abu Abdillah Ahmet bin Ebî Du'âdın yanında idim. Orada Selméveyn, İbin Maseveyh ve Yahtışu' bin Cibril bulunmakta idiler. Onlara şu sual soruldu: tiryak, yılan sıkmasına yarar mı? bazıları dedilerki yılanın soktuğu kimseye, yılan kafasını kıvrımadan önce ulaşırsa tiryak faydalıdır; ulaşılmazsa faydasızdır. Çünkü tirtak, lüzumundan az verilirse zehir insanı öldürür, lüzumundan çok verilirse bu sefer ilacın fazlası insanı öldürür.. O vakit dedim ki İbnül Acûzün bana anlattığına göre, yılanlar zehirlerini dökmek için kıvrıl-

(1) Burada Câhızın kûmun ve zuhur bahsine temas ettiği görülmektedir.

(2) Bu satırdan itibaren, biraz yukarıda görüldüğü gibi, Câhız ilmi reybilige pek haklı olarak girmektedir.

mazlar. Fakat sonuna kadar sapladıkları iğri dişlerini etten sıyırmak için kıvrılırlar.. Bu sözüm üzerine İbin Ebi Du'ât uediki belki doğru söylüyorsun; ne çabuk reybiliğe düştün.. Sözüme devam ederek dedim ki, sonra yılanları çekmek, tiryakı esirgemek veya bezletmek meselesine gelince, yılanı, kıvrılmadan önce ulaşmak nasıl mümkün olur. Yılan kıvrıldıktan sonra tiryakın azlığı nasıl faydasız oluyor, çokluğu nasıl öldürür... Ama ben sana söyleyeyim: kuvvetli ve iyi cinsten bir miktar tiryak verilirse faydalıdır.. Tekellüf ve zahmete katlanmak akıl kârı değildir. Tiryakın onlarca faydalı olan miktarını tayin etmek mümkün olmıyan şeylerdendir. Bazı akıllılara göre de yılan soktuktan bir veya iki saat sonra tiryakı içirmek faydasızdır.

ARAP VE ACEM ATEŞLERİ (1)

Bu beşinci cüz'üde Arap ve Acem ateşleri hakkında başladığımız bahse devam edeceğiz. Sonra, ateşin menşei, cevheri, ve kûmun ve zunûru hakkında izâhat vereceğiz. Meselâ ateş zuhûr etmeden önce aynen mevcut mudur, yoksa dış tesirlerden mi husule geliyor? Ateş kâmin değilse (2) ve ârâzın isbatına hizmet eden deliller doğru ise, ateş nasıl husule geliyor. Havanın istihalesinden mi yoksa odunun ateşe münkalip olmasından mı? Daha sonra, odundan çıkan alevle taştan çıkan kıvılcım hakkında ve ateşin rengi hakkında bildiklerimizi söyleyeceğiz.

Şimdi âtideki şu suallere cevap verelim: Kıvılcım, tabiatı itibariyle ateşten farklı mıdır yoksa ateşin bütün cevherleri arasında ihtilâf bulunmayıp hepsi bir midir? Böyle bir ihtilâf mevcut olduğu takdirde, bu ihtilâf, dahili ve harici sebeplerin ve ateşi karşılayan ve alevlendiren kuvvetlerin te'sirile mi vakidir?

Allahın isim ve yardımına güvenerek, Ebu İshak'ın sözü ile başlayalım. Ebu İshak der ki: Ateş yakmağa ve aydınlatmağa verilen isimdir. Ateş ısıttı deyince ateşin -yekdiğerine girift olan suhnet ve ışık gibi iki vasfından- ancak suhneti kassetmiş oluruz.

Cahız der ki: Ebu İshak'ın iddiasına göre suhnet, yükselici bir cevher olmakla beraber, yükselişte ışık cevherine eşit değildir. Çünkü ulvî âlemde biri diğèrinin üstüne çıkar. Kesin söz söylemeğe alışkın olan Ebu İshak der ki: Bu iki cevherden ışık cevheri hararet-

(1) Kitabül Hayvan C (5) S. (2) Bu fasıl baştan sona kadar kûmun ve zuhur bahsine aittir.

(2) İçinde gizli demektir.

ten ayrılınca üste çıkar.. Ebu İshak Nazzam bu fikrin isbatı zimmında der ki: biz tandırı söndürünce dibinin, yanlarının ve havasının sıcak olduklarını buluruz. Fakat aydın olduğunu görmeyiz. Çünkü yerde ve yere karışan bütün maddelerin içinde ışık kalmamıştır.. Yakılan ateşin harareti topraktaki harareti izhar etmiştir. Hararet harareti çekerek yerinden oynatmış bulunuyor. Fakat yakılan ateşin ışığı, toprağın içinde harekete getirecek ve oynatacak başka bir ışık bulunmamıştır. Onun içindir ki tandırın dibini, havasını ve divarlarını sıcak bulduğumuz halde aydın görmüyoruz.

Ebu İshak der ki: ateşin taşa ve odunda bulunduğu delil, ciheilerin ihtilâfıdır. Bunu inkâr edenlerin susamda ve zeytinde yağın bulunmadığını inkâr etmeleri icab eder. Bu fikirde bulunanlar, insanda kanın bulunmadığını, ve kanın ancak deri kesilince hasıl olduğunu iddia edebilirler. Sarı sabırın acı cevheriyle balın tatlı cevheri arasındaki farkın tadılmadıkça ve zeytin ile susamın aralarındaki farkın, sıkılmadıkça mevcut olmadığını söylemek de bu kabildendir. Acılık ve tatlılığın birer araz ve zeytin yağı ile sirkenin birer cevher olduğunu iddia etmek kâfi bir cevap değildir.. Balın tatlılığı ve sirkenin ekşiliği hakkında böyle bir fikir yürütenlerin, maddelerin renkleri hususunda dahi aynı zehâba kapılmaları icab eder. Meselâ naftın karalığı, safran-ın kızılıığı, altunun sarılığı, sebzenin yeşilliğı ancak gözle bakıldığı zaman husule gelir gibi bir iddiada bulunmaları lâzım gelir. Halbuki tetkik ve müşahadenin, bu maddelerin cevherleri üzerinde müessir olmadığı malûmdur.. Bu iddia sahipleri, cisimlerin renk ve tadları hakkında düşündüklerini, cisimlerin uzunlukları, genişlikleri suretleri, kokuları, vezinleri, yumuşaklık ve tatlılıkları hakkında dahi tatbik ederlerse cehâlet yoluna saparlar.. Dolu bir tulumu elleyüp, ağır buldukları halde "içinde su yoktur. Su, tulumun bağı çözülünce hasıl oldu" diyenlerle hemfikir olurlar. İsterlerse aynı fikri, batan güneş, ay, yıldız ve gözümüzden kaybolan dağlar hakkında da söylesinler.. Bu cehaletlere kapılanlar kaçtıkları şeylerden beterine düşerler. Onlar hakkında şöyle bir misâl bilirim: Kamburun biri kuyuya düşmüş, kamburu düzelmiş ama fitık olmuş. Onu tebriğe gelen bir arkadaşına demiş ki gelen gidene rahmet okutur.

Ebu İshak iddia ederdi ki: Zurâr bin Amir, kûmûnu inkâr etmekle küfrü inada katmıştır. Çünkü Zurura göre tevhit ancak kûmuna inanmakla kâimdir. Kûmun ise, insanın vücudunda kanın bulunduğu inanağı müstelzimidir. Kan ise ancak gözle görüldüğü vakit hasıl olan bir şeydir.. Halbuki Zurar bin Amir, insanın vücudunda ka-

nın bulunduğunu yakinen bilirdi.. Hayvanların kandan veya ona benzeyen başka bir maddeden mahrum olduklarını ve kansız yaşadıklarını söyliyener, ateşi ısıtmak ve karı soğutmak gibi gülünç hezeyanlarla uğraşırlar; ve idrak, duygu, besi, koklama gibi tabâyi'î inkâr etmiş olurlar. Bu da cehaletlerin bir başka türlüsüdür. Tevhidin, ancak insanda kanın bulunmasıyle, ateşin yakmasıyle ve sağlam gözün görmesiyle kaim olduğunu iddia edenler, pek kâsır ve gabi olduklarını ve yahut fevkalâde yalancı ve inatçı olduklarını isbat etmiş olurlar.

Ebu İshak derki: Odunun mürekkebatı inhilâl ve tecezzü edip atşe dumana, suya ve küle münkalip olunca, ateşten hararetle ışığın geldiğini, sudan sesin geldiğini, dumandan tadın, rengin ve kokunun geldiğini, külün ise tad, renk ve kuraklık verdiğini görürüz. Akan su, diğer bileşimlerin bütün vasıflarını toplayıp müfredattan müteşekkil bir çok cinsler ihtiva ettiği halde odun, yukarıki tarifimiz veçhile, tekillerden teşekkül etmeyip çiftlerden müteşekkildir (1).

Ebu İshak derki: Mütেকellim kıyas bilmez, ve kıyasa hakkını vermezse, ve meselâ, odundan çıkan dumana odundan akan suyun vasfını verirse, ya cahildir ya iddiacı.

Ateşin odunda bulunduğunu inkâr ederek ateşle dumanın odundan büyük olduklarını, ve büyük bir şeyin daha küçük bir şeyde bulunamayacağını iddia edenler, zeytin yağında ve nafitta dahi dumanın bulunmadığını söylesinler. Evet bu iddiaların ikisi de birdir. Çünkü odunun göze görünen hacmi, ondan çıkan ateşi ve dumanı sığamaz derlerse kıvılcımın çakmakta ve taştta bulunduğunu, kanın insanda bulunduğunu, yağın zeytinde ve susamda bulunduğunu inkâr etmelidirler.. Onlar, cisimlerin ancak görünüşte sığamıyacakları şeyleri inkâr etmekle iktifa etmeyip daha ileri gitmişlerdir. Bu inkârlarını sirenin ekşiliği, balın tatlılığı, suyun lezzeti, sarı sabırın acılığı gibi arazlar hakkında dahi tatbik etmişlerdir.. Bu kıyas üzre külün ateş ve duman gibi zuhur etmiş yeni bir cisim olduğunu düşünürlerse bütün cisimler hakkında da böyle düşünmeleri icab eder. Rengi, katılığı, şekli ve diğer hususiyetleriyle arpadan farklı olan unu misal olarak verelim. İddialarına göre un, buğdayın inhilâl ve tebeddülünden hasıl olmuş bam başka bir cisimdir. Bu iddialarına binaen sütün çalkanmasından hasıl olan yağın sütte bulunmadığını, ve peynirin süt ve sudan bambaşka bir şey olduğunu söyleyebilirler. Aynı iddiayı çömlek hak-

(1) Ebû İshakın bu sözü, Pitagor okulunun kemiyet hükümleriyle ilgili olsa gerek. cerh ediyor ki hocası Ebu İshakı hakikaten müşkül bir durumda bırakıyor.

kında da yürütebilirler. Öyle ki yumuşak ve bağıntısız olan toprağı, nemli ve akıcı su ile yoğurup sıcak ve kurutucu ateşte pişirince hüsule gelen çömleğin o maddelerden farklı olduğu görülür. Yani çömlek ateşe, suya ve toprağa ne görünüş itibarile ne elleme, ne tad, ne koku, ne de çınlama bakımından benzemektedir. Hakikat halde çömlek, insan eliyle karıştırılmış maddelerin halitasından başka bir şey olmadığı gibi odun da Allahın terkip ettiği maddelerin mecmuundan başka bir şey değildir. Netekim yumurtayı kıran taş, isterse insan eliyle vurulmuş olsun isterse rüzgâr tarafından devrilmiş olsun.. Hayır.. onlar çömleğin topraktan sudan ve ateşten başka bir şey olduğunu ve diğer bütün mürekkebat ve eşribenin dahi böyle olduklarını iddia ederlerse, Ebul Cahcâhın kıyas ve cevaplarına baş vurmaktan başka çareleri kalmaz. Ebul Cahcâh, duranın oturandan ve hamurun undan başka şey olduklarını söylememiş olmasına rağmen, ona atfen iddia ederler ki: buğday tanesi ikiye ayrılınca, o heyette iki ayrı cisim teşekkül eder. Ameliye tekrar edilince iki parçadan dört parça çıkar. Bunlar da mütemadiyen küçülerek bulgur, sonra da un taneleri olurlar. Sonra tekrar çiçek ve sebze olup davarlar tarafından otlanırlar ve böylece, kan, et, süt ve yağ olurlar.. Hakikatte en doğru söz Ebul Cahcâhın dediği gibi kûmûna inananların sözüdür.

Ebu İshak der ki: Ashâbı ârâz bize itiraz edip deseler ki, ateş odunda gizlenmiş değildir. Çünkü ateş odundan büyüktür. Fakat odunu oduna sürtünce kızışır ve aralarında kalan hava zerrelere ısınır. Isınan hava zerrelere sürekli delk neticesinde kızışır, incelik, kurur ve nihayet alevlenirler. İşte ateş, havanın böyle bir istihalesidir. Çünkü havanın aslı cevheri sıcak ve lâtıftir. Hava gayet latif olduğundan her boşluğu doldurur, ve sür'ati-teessür ve tebeddül hassalarıyla vasıflanırlar.. Odundan daha büyük ve daha çok görünen ateş işte havanın böyle bir istihalesinden ibarettir. Ateşin sönmesi ise bu ârâzın butlanı demektir. Çünkü hava ateşe ne kadar çabuk inkılap ederse tabiatı asliyesine de aynı çabuklukla inkılap eder. Odundaki ateş tükenince ulvî menş'eine ve şekli aslîsine döner. Çünkü ateşin odunda gizli bulunan eczası, havanın müvacehesinde yekdiğerlerine daha ziyade yaklaşmak ve zuhur ve intişar etmek imkânlarını bulurlar.

Ashâbı ârâz derler ki: hakikat halde hava ateşe inkılap etmiştir çünkü hava ateşe ve suya aynı derecede yakınlık gösterir ve her ikisini yekdiğerinden ayırır. Ateş kuru ve sıcaktır. Su yaş ve soğuktur. Hava ise aynı zamanda sıcak ve ıslaktır. Binaenaleyh hava, ıslaklık ve arıklık bakımından suya benzer. Sıcaklık ve hafiflik itibarile de ateşe

benzer. Dolayısıyla bunlardan herbirisine kolayca inkılap edebilir. Nettekim hava, fazla nemlenip tekâsüf edince eczasının yağmura inkılap ettiğini görürüz.. Su ateşin zıttıdır. Hava, her ikisinden farklı olmakla beraber onların zıttı değildir. Hiç bir cevherin kendi hilâfına inkılâp etmeden zıttına inkılap etmesi caiz değildir. Suyun havaya, ondan sonra da ateşe inkılab etmesi mümkündür. İnkılapta tertip ve tedric lâzımdır. Her cevherin kendine göre mukaddimleri var. Su çamuru kayaya çevirir. Fakat bu kayanın tekrar havaya inkılap etmesi için veyahut havanın tekrar kayaya inkılab etmesi için böyle bir tertip ve intikale ihtiyaç vardır. (1)

Ebu İshak Nazzam, Ashabı ârâzın hâzıklarına der ki: gördüğümüz ateşin odundan çıkmayıp odunu ihata eden havanın kızışarak ateşe tahavvül ettiğini iddia ediyorsunuz. O halde odundan, bol miktarda akan su dahi odunda bulunmayıp havadaki suyun bir istihalesidir. Odundan çıkan dumanın da öyle olması icab eder. Çömleklerin altında ve mutbakların tavanlarında toplanan isi de havanın bir istihalesi sayarsak külün dahi bir hava istihalesinden ibaret olması hâtıra gelebilir.. Fakat ağırlığın tesirile ocaklarda biriken ve muhtelif hâsaları ihtiva eden kül, havanın bir istihalesidir “diyeceğinize, deseniz ki“ odun tamamıyla inhilal etmiştir. Bir kısmı aslında bulunan ateşe tahavvül etmiştir; bir kısmı aslında bulunan suya tahavvül etmiştir; bir kısmı da aslında bulunan toprağa inkılab etmiştir. Hava ise küle tahavvül etmemiştir fakat odunun bazı terkipleri havanın müvacehesinde muayyen taammül ve mukabelelerle küle, dumana, suya ve ateşe inkılab etmiştir.” O zaman, benim bir az evvel izah ettiğim şekilde cevap vermiş olursunuz.

Câhız der ki: İşte ateş hakkında söylenen sözlerden bir fasıl. Şimdi de her iki fırkanın (2) bu husustaki diğer sözlerine Allahın yardımıyla devam edelim.

Ateşin odunda gizlenmiş olduğunu inkâr edenlerin bir kısmı der ki: ateşte bulunan hararet odunda gizlenmiş olsaydı, yanmamış odunu elleyenlerin onu, kızgın kömür kadar sıcak bulmaları icab ederdi; meğer o hararetin zuhuruna engel olacak dahilî bir manî bulunsun. Bu dahili manî soğuktan başka bir şey olamaz. Halbuki renk, tad, ko-

(1) Bu hatalar, eski zamanlarda olduğu kadar 8 inci ve 9 uncu asırlarda dahi, hava, ateş, su ve toprağın aslı madde olduklarını düşünmekten neşet ediyor.

(2) Kümuncularla Araziyecileri kastediyor.

ku ve buna mümasil şeyler harareti bozmadıkları gibi hararete zıt olan şeyler dahi (kendi muhalifleri gibi) onun zuhuruna mâni değildirler (1).

Fakat iddia edilse ki: yanmamış odundaki soğuk, oradaki hararete tekabül edecek, ve denkleştirecek nisbettedir, bunun için odunu elleyenlerin elleri yanmıyor” ve yahut dense ki: hararetin yakması ve yakıcı olması için, odundaki bürüdetin zail olması lâzımdır.” O zaman deriz ki: harareti denkleştiren soğuk, odunda gizlenmiş olsaydı külü elleyen bir kimsenin onu kardan soğuk bulması icab ederdi. Külün soğukluğu ise normal olduğundan odunda böyle bir şeyin bulunmadığına hükmederiz. İddianın ikinci şikkına gelince yani “soğuk, hararetle birlikte odundan kaçmış ve aksi istikamette gâip olmuştur.” diyenlere şöyle cevap veririz: neden hararet tek başına zuhuredip duyulduğu halde, soğuk duyulmuyor? Yahut hararet ve soğukluk müteâkis istikametlerde intişar edince, neden harâret her rastladığı şeyi yakıp kavuruyor da soğuk, her dokunduğu şeyi söndürüp dondurmuyor?.. İşte bu bahsin muhtelif teferruatını gözden geçirince, ateşin odunda gizli olmadığı sâbit olur. (2)

Ebu İshakı Nazzam cevaben der ki: biz iddia ederiz ki âlemi süflîde su ve toprak hâkimdir ki her ikisi de soğukturlar. Arzın derinliklerinde bulunan hararet ise, hâkim bir vaziyette olmayıp azdır. Az olan zelildir. Zelil olan gariptir. Garip olan da kıymetsizdir. Binaenaleyh aşağı âlemde fazla soğuk olduğuna göre, yanan odundaki soğuk, dâhili mâni'in zevalinde, arzın içindeki bürüdete sıçrama ve dalgalanma (3) tarikiyle mülâki olur.

Yerin dibindeki burudetin odundaki burudete tekabül eden nisbeti ise, güneş kursunun bir oda deliğinden giren ışık hüzmesine te-

(1) Odunda gizlenmiş olan soğukun da renk, tad ve koku gibi, hararetin zuhuruna mâni olmadığını söylemek istiyor.

(2) Ateşin odunda gizlenmiş olduğunu burada Câhızın bizzat kendisi inkâr etmektedir. Bu inkârını ne bir ferde ne de bir fırkaya atf etmemesi, onun tavâzuu ve hocasına olan fâri-hürmetinden ileri geliyor. Bununla beraber Câhız, Sokrat kadar müstehzi ve mukni' ifadesiyle Kümûnun bu şeklini öyle cerh ediyor ki hocası Ebu İshakı hakikaten müşkül bir durumda bırakıyor.

(3) (Transmission et oscillation) kelmelerine tekabül eden bu iki kelimeyi Câhız, arapça (tafra) ve (tahtif) şeklinde kullanmaktadır.

kabül eden nisbeti gibidir. Netekim delik kapatılınca ışık, aslı cevherine döner (1)

Câhız der ki: Ebu İshakın bu cevabına hasımlarının karşılık bulmaları için sıçrama ve dalgalanma nazariyesini cerh etmeleri icab eder. Ebu İshak mu'tarızlarına böyle bir cevap vermemiş olsaydı âlemin hâdis (yeni) olduğuna deliller vermiş olacaktı. (2)

EBU İSHAKIN FELSEFESİ HAKKINDA BİR HÜLÂSA

Ebu İshak iddia ederdi ki: kumaşın, odunun ve pamuğun yanması demek, ateşin onlardan zuhur etmesi demektir. Harici ateşin onları tutuşturarak yakması demek değildir. Fakat bunların içinde gizli bulunan ateş, kendiliğinden mani'ini izale edemediğinden onu harici bir ateşle kuvvetlendirmek lâzım gelir. Ateşin zuhuriyle odun tecezzü eder, kurur ve yıpranır. Binaenaleyh bir şeyi yakmak onun ateşini meydana çıkarmak demektir.

Yine iddia ederdi ki: yılanın zehri, zehirsiz bir vücuda işleyemez. O ancak zehirli bir vücuda tesir eder. Çünkü yılanın zehiri insanın vücudundaki zehirin muzaddını izale ederek zehirli vücudun itlâfına yardım eder. Onun için yılanın soktuğu insanları, yılanın zehrinden fazla insanların vücudundaki zehir itlaf eder.

Hamamda oturan insanâ ârız olan baygınlığın sebebini Ebu İshak, insanın içindeki hararete atf ederdi. Ona göre hamamın sıcaklığı insanın sıcaklığına inzımam ederek dahili mâni'in izalesine ve binnetice dahili hararetin inkişafına yardım etmiştir.

Yine onun iddiasına göre sabaha kadar yanan kandile gecenin muhtelif anlarında bakarsanız, aynı kandili gördüğünüzü sanırsınız. Halbuki son defa gördüğünüz kandil, ilk defa gördüğünüz kandil de-

(1) Ebu İshakın verdiği cevap aciz ve husran ile doludur. Çünkü Ebu İshak herkesin ve kendisinin bile arazlardan saydığı soğuğu her hangi bir maddenin molekülleri gibi oynatarak arzın derinliklerine kaçırıyor.

(2) Câhızın şu son ibaresi dikkatle okunursa, Ebu İshakı Nazzam ile fecî bir surette alay ettiği görülür; çünkü Câhız az önce, Nazzâmın iddiasını cerh etmiş ve odunda ateş yoktur demişti.

ğildir. İlk defâki kandil bu âlemden göç ederek dehre (1) kendi vezin ve eb'âdiyle karışmış bulunmaktadır. Şu kadar ki, ikinci, üçüncü, dördüncü veya dokuzuncu kandiller, ecza ve kısımlarının yekdiğerine yaklaştığı ve benzediği bir yerde bulduklarından akşamlayın gördüğünüz kandili sabaha kadar gördüğünüz kandilden ayırd etmeniz için elinizde hiç bir vesika yoktur. (2)

Yine iddia ederdi ki: kandilin ateşi, kandildeki yağı ne yer ne içer. Yağın eksilmesi, içinde gizlenen ateşin ve dumanın çıkmasından ileri gelir.

MUHTELİF FİZİK VE FİZYOLOJİK MESELELER HAKKINDA (3)

Ateş kurudur diyenlere Ebu İshak'ın cevabı.

Ebu İshak, ateş kurudur sözünden taaccüp ederdi. Ona göre, su ratıptır demek doğru bir sözdür. Çünkü su akıcı bir cisimdir. Ona göre, toprak kurudur, denince yalnız ufalanmış toprak kastedilmemelidir. Arzın yekdiğerine bağlı bulunan kısımları kastedilince, bu tâbir caiz değildir. Çünkü arzın kısımları arasında su bulunur ve su toprağın kuruluşuna mânidir. Toprağı kazarak arzın derinliklerine doğru inildikçe, sıvılığı gittikçe artan bir çamura ve nihayet suya rastlarız. Arz kara ile sudan; su ise, su ile karadan ibaretdirler. İsim ve tesmiye meselesine gelince, onlar cisimde çokluğu teşkilden maddeye tâbidirler. (4)

Ateş ise kuru değildir. Öyle olsa idi toprak gibi parçalanıp ufa-

- (1) Dehir: zaman, mazi, namütenahi, ömür, mânalarına gelir.
- (2) Ebu İshak bu fikrini İyon felsefesinin şu düsturundan alıyor. "Her an aynı nehirde yıkanmayız" zira nehrin suları göl suları gibi sâbit olmayıp her lahza değişiyorlar.
- (3) Kitabül Hayvan C (5) S. (12)
- (4) Burada Ebu İshak, Anaksagorun şu fikirlerinden mülhem olmuştur. Anaksagor der ki: "Her şeyde, her şeyden bir parça vardır... Fakat her şey kendinden başka olan şeylerden parçalar ihtiva etmekle beraber her şeyin zâhiri görünüşü, içinde en çok bulunan maddelerin görünüşüdür. Binaenaleyh biz diyebiliriz ki hava en çok soğuk ihtiva eden bir şeydir. Fakat havada bir miktar hararetin ve ateşte bir miktar soğğun bulunduğu bu iddiamızı nefyetmez."

lanması lâzımdı. Netekim su, rutubeti yüzünden akıcı olmuştur. Fakat ateşin, odundaki bütün cisimleri yekdiğerinden ayırdığını, ve rutubetin zuhurundan sonra, odunun yerinde külün biriktiğini görenler, külün kuraklığını ateşin tesirine hamledeleler. Halbuki ateş küle hiç bir şey vermemiştir. Şu kadar ki ateş, odundaki rutubetlerden ayrılınca gizlenmiş olan rutubetin zuhuruna bais olmuştur. Böylece odundaki külün dahi kendi menşei olan toprağa kavuşmasına âmil olmuştur. Çünkü odunda arzî, sıvık, nari, ve havaî cüzüleler vardır. Dolayısıyla ateş kurudur demek yanlıştır. Bunu diyenleler gözlerine aldanarak ulvî esrarın derinlelelerine nüfuz edemiyorlar.

EBU İSHAKA GÖRE İTİDÂLDAN UZAK OLAN MİLLETLERİN AKIL VE ZEKÂLARI DA ÖYLEDİR

Ebu İshak der ki: rahimlelerin olgunlaştırmadığı, ve vücutleleriyle, gözleleri ve saçlelarının rengiyle itidâlden uzak olan milletlelerin akıl ve zekâları da ona göredir. Ahlâkları, kültürlere, seciyeleri, menfî veya müsbet sahadaki faaliyetleleri de ona göredir. Bu hususta yedikleleri yemeklelerin hazırlanma tarzı, halitası, mayalı veya mayasız oluşu ve sairenin tesiri vardır. Akılları da vücut organlelarının birini teşkil eder. Misal olarak Slavlarla Zencileler arasındaki farkı zikredebiliriz. Aynı sözü âzânın terkibi ve muhtelif kabiliyetleleri hakkında dahi söyleyebiliriz. Görmüyormusunuz ki Çinlilelerin, Tibetlilelerin ve diğere ince san'at erbabının sınaî kabiliyetlelerinden, san'atın bütün inceliklelerine vukuflelarından, ve emsalsiz hünerlelerinden başka meziyetleleri yoktur. Böylece Allah bir kavme bazen sınaî kabiliyetleleri müyesser kılar ve bundan başkasını müyesser kılmaz.

EBU İSHAKA GÖRE KAYNAYAN SU NEDEN YÜKSELİR VE DÖNER

Ebu İshak, aynı zamanda hararetin, kuraklığı tevlid ettiğine itiraz eder ve bu fikri yanlıştır bulurdu. Çünkü hararet, ona göre, ancak sıcaklığı ve ona benzeyen şeyleleri tevlid edebilir. Kendisinden olmıyan şeyleleri doğurmaz. Faraza kendisinden başka bir şey doğursa bu başkalık ancak mecazî manada anlaşılmalıdır. Meselâ: yüzümü çevirdiğim için seni gördüm diyince görme hadisesi, yüzümü çevirdiğim zaman, gözümün tabii idrakiyle hasıl olmuştur. Dolayısıyla der ki: su do-

lu bir kabın altında yaktığımız ateşin suya karıştığını görürüz. Ateş, suyun içine hülul edince yükselici olması dolayısıyla suda bir kaynama hasıl olur. Bu kaynama sudaki hararetin yukarıya doğru hareket etmesinden ileri gelir. Ateş düştükçe içindeki latif rutubetler dahi düşmeye ve inmeye başlar. Ateşi yaktıkça ateş, bu rutubetleri, ulvî makarrı olan yükseklerle, beraber sürükleyip götürür.

Böylece hararet cisimlerde yerleşince rutubete karışmakla beraber, rutubeti sevk eder, ve rutubetler cisimlerden çıkmak imkânını bulunca cisimler kuru kalırlar. Bu suretle hararetin yegâne vazifesi ısıtmak, yükselmek ve yükselmek için dönmektir.

CAHIZA GÖRE DENİZ SULARI NEDEN TUZLUDUR VE NEDEN EKSİLMEZLER?

Arzın yüzünde ve içinde akan sular, yıkama ve eritme hassaları yüzünden, okyanusun büyük kufresinde toplanınca, yerdeki tuzları çekerler ve eritirler. Yerin içinde, başka maddelerle karışmış bir halde bulunan ateşin eczası suya geçerek sudaki latif maddeleri buhara kalb ederler. Buhar da, yağmura, kara ve doluya inkilab eder. Bunlar sel ve nehirler vasıtasıyla tekrar denizlere akarak tuzlanırlar.. Böylece aynı hadise tekerrür ederek denizin suları ne eksilir ve çoğalır. Bunu, bir delinin denizden aldığı suyu denize akan bir nehre boşaltmasına benzetebiliriz. (1) [Câhız, buharın güneş hararetinden neşet ettiğini söyleseydi yirminci asrın bir tabî'iyecesinden veya bir coğrafyacısından farksız konuşmuş olacaktı]

EBU İSHAKIN DEHRİLERE (2) İTİRAZI VE CEVABI

Ebu İshak der ki: Dehriler âlemimiz hakkında muhtelif fikirler yürütürler. Bir kısmı derki: âlemimiz hararet, bürudet, kuraklık

- (1) Câhızın şahsî kanaatleri Ebu İshakın kanaatlerinden ne kadar berrak ve sağlamdır.
- (2) Dehriye, dinden en uzak olan fırkadır. İranın ve bilhassa İyon'un ate (Athê) fikirlerine meclupturlar. Tevellüdü bizzat, yani kendi kendine doğma teorisine inanırlar. Diğer mevcudâtı, insana ancak faydalı veya faydasız olmaları bakımından tetkik ederler.

ve ıslaklık gibi dört unsurdan müteşekkildir. Bu dört unsura cisim nazarıle bakarlar. Diğer cisimleri bu dört unsurun neticeleri, terkipleri veya taamülleri şeklinde görürler. Bazıları ise âlemin kara, su, hava ve ateş unsurlarından müteşekkil olduğunu iddia ederler; harareti, burudeti, kuraklığı ve ıslaklığı, mezkûr cevherlerin arazları telakki ederler. Sonra bütün kokuları, renkleri ve sesleri bu dört cismin muhtelif nisbetler ve kesâfetler altındaki ittihat ve taammüllerinin mahsulü sayarlar. Bu hususta yalnız insanın ihtiyaçlarını nazarı itibare alarak diğer dört hâsemizi ihmal ederler. Dolayısıyla derler ki: biz yemekleri ya besleyici ya öldürücü buluruz. Kokular da öyledir. Sesler lezzet veya elem verirler. Öldürdükleri ve bunaltıp yatırdıkları da vakidir. Renklerin dahi zararlı, faydalı, zevk veya elem verici hususiyetleri meçhul değildir. Sıcakta, soğukta, kuruda ve ıslakta dahi aynı hususiyetler mevcuttur. Biz yeri soğuk veya kuru bulmayız, fakat onu tuzlu veya başka bir tadda, muayyen bir renk veya kokuda buluruz; muhtelif kısımlarını birbirlerine vurunca muayyen bir ses çıkarırlar. Mamafi bu ecramin soğuk, sıcak kuru veya ıslak olması, yerdeki taamların, kokuların ve renklerin vücuduna tâbi değildir. Gıdaların, kokuların ve renklerin mevcudiyeti dahi hararetin, burudetin, kuraklık ve sıcaklığın yerde gizlenmiş bir halde bulunmasıyla alakadar değildir. Hatta biz her şeyi zararlı veya faydalı, besleyici veya öldürücü, lezzet veya elem verici buluyorsak bunun sebebini ne arzın tuzlu olmasında, ne tatlı olmasında, ne küflü ne de küfsüz olmasında, ne kuru ne ıslak ne sıcak, ne de soğuk olmasında buluyoruz. Şu kadar var ki insanlar, ecsâma müşâreket ve mülazemet eden bu ârâzın üstüne fazla düşmüş ve onlara fazla kıymet vermiş bulunuyorlar.

Ebu İshak der ki: Dehriler, nasıl oluyor da yalnız bu hasseyi nazarı itibare alıyorlar. Mamafi biz dahi ıslaklıktan veya ıslatmaktan bir faide veya zarar beklemiyoruz.

Dehriler diyorlar ki: Alem aslında ışık ve zülmetten ibarettir. Sıcak, soğuk, renk ve tad bu iki unsurun muhtelif nisbetler altında karışmasından çıkar.

Onlara deriz ki: Ekmek sütle karışınca boz bir renk alır. Sarı sabır bal ile karıştırılınca bal acımtırak bir tad alır. Bu iki maddeden hangisinin mikdarı artarsa halitanın tadı üzerinde o nisbette değişiklik yapar. Bütün terkipler de öyledirler. Fakat yalnız göz ile idrak

edilen şeyleri mezcedince nasıl olur da el, dil ve burunla idrak edilen şeyler hâsıl oluyor? İşte tek bir duygu ile idrak ettiğimiz dört şeyden bütün şeylerin doğduğunu iddia edenlerin sözü bu kabildendir.

Ebu İshak der ki: Onlar burada ruh olan hîssi beşinci bir rükün olarak kabul edip onun müdahale ve tesirine müracaat ederlerse itiraz etmeyiz. Fakat iddia ederlerse ki: “eşyanın muayyen nisbetler altında imtizacından his doğar” o zaman onlara şunu sorarız: karışan şeylerden herbiri, haddi zâtında hissiz olduğu halde, veya takdir edilen nisbetlerden eksik veya artık olunca terkibi bozulduğu halde, nasıl olur da bu şeyler imtizac edince hassasiyet kesb ederler. Bu hususta azın veya çoğun hükmü birdir. Sonra neden iki ışığın birleşmesinden idrak yerine idraksizlik hasıl olmuyor..

Cevap olarak bize deseler ki: mizaç (1) tanen ve su maddelerinden her biri haddi zatında siyah olmadığı halde, yekdiğerleriyle karıştırılınca geceden, katrandan ve karga tüyünden siyah bir renk verirler.

Onlara deriz ki: Bu nokta üzerinde benimle sizin aranızda şu fark var. Ben iddia ederim ki bu maddelerin her birinde gizlenmiş olan ve göze görünmeyen bir siyahlık vardır. O siyahlığın görünmesine mâni' olan sebep ortadan kalkınca siyahlık zuhur eder. Aynı sözü ateş ve diğer şeyler hakkında da söylerim. Sözüme muvafakat etmezseniz başka bir cevap bulmanız lâzımdır...

RENKLER HAKKINDA

Câhız der ki: Sarı koyulaşınca kızıl olur. Kızıl koyulaşınca kara olur. Yeşil de yokulaşınca kara olur. Beyazla kara arasında tam bir tezat vardır. Diğer renklerin arasında da tabiatıyla bir tezat mevcuttur. Yemekler kokular ve el ile tutulan şeyler, renklere muhalefet etmemekle beraber muzatları değildirler.

Ecsama kail olanlar, bütün renklerin siyahla beyazın muhtelif nisbetler altında karışmasından neş'et ettiklerine, bu nazariyede kâfi bir delil bulmaktadırlar. Bu nevi halitalarda siyahın beyaza galip

(1) Dabağlıkta derilere siyah renk vermek için kullanılan halita.

olduğunu iddia ederler. Çünkü bütün renkler koyulaştıkça beyazdan uzaklaşıp siyaha yaklaşır ve nihayet siyah olurlar.

Daha yukarıda ışığı ak renkten ayıranların bulunduğunu söylemiştim. Onlarca her ışık ak olduğu halde her ak ışık değildir.. Bütün tabiblerin mütekellim olmasına ve bütün mütekellimlerin âlim olmasına bizim ve bütün hastaların ne kadar ihtiyacı var! Çünkü tıp hâzık mütekellimlerin bir zâdei-fikri olsaydı istinad ettikleri temellerin bu kadar çürük olduğunu görmezdik.

Ateşin kırmızı olduğunu iddia edenler gözle görünüşe aldanıyorlar. Ateş hakikat halde beyazdır. Buna kıyas ederek mecazî bir mânada hiddete kızıl derler; ve hiddeti ateşe benzetir'ler. Sonra bu kızıl hiddetin acı olduğunu söylerler. Hakikat halde ateşten bambaşka bir şey olan dumanın acı olması lâzımdır. Her nur veya ışık beyazdır. Fakat göze ârız olan bazı tesirlerin altında kırmızı bir renk alır. Göz o tesirlerden kurtulunca nurun veya ışığın beyaz olduklarını görürüz.

Netekim güneş ve ay ile aramıza duman girince onların kırmızı renge büründüklerini görürüz. Güneşin doğuda sarı gözükmesinin sebebi güneşle aramızda toz ve buharın bulunmasıdır. Fakat güneş kuru semanın kubbesine yükselip tepemizden bakınca, gözümüzle arasında kalan buhar mikdarı pek cüz'i sayıldığından, onu bütün aklı-ğı ile görürüz. Akşama doğru güneş tekrar ufka meyil edince aramıza giren toz, duman, buhar, sis ve diğer karartıların tesiriyle onun gâh kırmızı gâh sarı bir renk aldığı görürüz.

Ateşin dumanla az veya çok karışık olduğuna göre onun ma-vi, siyah ve beyaz olduğunu görürüz. Ateşin muhtelif renkler almasının sebeplerinden biri de odunun kuraklık ve ıslaklık derecesiyle ilgili zeytî maddelerin çokluk veya azlığıdır. Dolayısıyla onu gâh kırmızı, gâh yeşil görürüz. Bulutlar dahi vaziyetlerine göre ve diğer ârâza göre muhtelif renkler alırlar. Haddi zâtında beyaz olan bulut ufuktaki güneşle karşılaşınca sarı, kırmızı ve siyah renk alır.

SU HAKKINDA

Câhız der ki: derlerki su beslemez, fakat gıdanın terkip ve isâ-lına hizmet eder. Bu noktanın izahı için derler ki: her hangi sıvık ve

akıcı bir cismi pişirince katılaştır. Yalnız su katılmaz. Buna kıyasen derler ki: su, karaciğerimiz tarafından pişirilip katılmadığından ne et ne de kemik olur. Biz aynı zamanda hiç bir insanın yalnız su ile beslenerek yaşadığını görmedik. Suyun dışında ölen balıklara gelince onlar da su ile beslenmezler; fakat suyun içindeki diğer maddelerle beslenirler. Bu sözü söyleyenlere muhalefet edenler derler ki: suyun katılmamasının sebebi onda başka cevherlerden gelen kuvvetlerin bulunmasıdır. Su ise bütün kuvvetleri kabul eden bir cevher olduğundan bazı kuvvetlerle karışarak yağ olur, sirke olur, süt olur.

Bütün bu maddeler, ihtiva ettikleri kuvvetlerin tesiriyle değişik mahiyetler arz ederler. Bu maddelerin sıvık kısımlarında değişen cevher sudur. Her şeyin bütün kuvvetlerini ihtiva eden usaresi, onun suyudur. Dolayısıyla yabancı maddelerden mücerret olan suyu pişirsek katılmaz, ve buhar olup uçar; ama içindeki diğer maddeler katılırlar.

Arazcılar derler ki: hava ile su, aralarındaki rutubet ve leta-fet münasebeti dolayısıyla, biri diğerine sür'atle inkılab eder. Havayı suyun çekmesine şu delili verirler.. Sazın ucunu suya batırınca, su kamışın içine sirayet eder. Sonra, havada gece karanlığı ve gündüz aydınlığı görülür. Su dahi az derin olunca şeffaftır. Orta derinlikte olunca yeşil bir renk alır. Pek derin olunca da rengi siyah olur. Suyun rengi, kabının rengine, toprağına ve etrafındaki şeylere göre değişir. Binaenaleyh suyun renksiz olduğuna hükmedilebilir. Hava ve su yekdiğerlerine aynı zamanda şu bakımdan benzerlerki her ikisi de sıcaklığı ve soğluğu, güzel ve fena kokuları, sıhhatı ve fesadı kabul ederler..

KİTABÜL BEYÂNİ VEL TEBEYYÜN

Câhız, bu kitabını en olgun çağında büyük bir itina ile yazmıştır. Lisani ve uslubu bakımından mükemmel bir fasâhat ve belâgat nümunesi olduğu kadar, mevzuu bakımından da arap edebiyatının zengin bir ontolojisi sayılır. Zâten Câhız, bu kitabına Elbeyyan vel Tebeyyün (yani fikrin kusursuz bir surette ifadesi ve kapalı hakikatlerin düşünülerek keşfi) ismini vermekle, maksadını peşin açıklamış bulunmaktadır. Kitapta Cahiliye, Muhazramîn (1) Ümevî ve Abbâsî de-

(1) İlk dört halife devri.

virlerinin hatip ve şairlerinden edebî numuneler verirken her devrin belli başlı siyasî, içtimâî ve ahlâkî mevzularına (kendisine mahsus olan tarafsızlıkla) temas eder. Dolayısıyla kitabı okuyan bir kimse, arap edebiyatının en seçme ve güzel örnekleriyle karşılaştığı gibi edebî cereyanlarla ilgili fikrî, siyasî ve târihi olaylara da temas ettiği için derin derin düşünmek ihtiyacını duyar.

DEYNEK BAHSİ

[Şuubîler. (1) Arapların hutbe söylerken yay, çubuk ve değneklere dayanmalarını ve bu âletlerle işaret etmelerini tenkid ederlerdi. Câhız, deynek bahsinde, Şuubîlerin bu tenkidlerini zikrettikten sonra bu tenkidleri ayrı ayrı cevaplandırıyor.]

Câhız der ki: Şuubîler ve yabancılığa taassub gösterenler derler ki: çubuk vurmak içindir. Mısırak cenğ içindir. Deynek döğüşmek için, yay da atış içindir. Ne sözle deynek arasında bir münasebet, ne de söz ile yay arasında bir alâka vardır. Bu şeyler üstelik, akıl ve fikri karıştıracak mahiyettedirler. Onları elde tutmak veya onlara işaret etmek ne zekâyı bileyleyler ne sözü davet eder. Musikişinaslar iddia ederler ki saz çalmıyan hanende saz çalan hanendeden iyi söyler... Deynek taşımak, bayağılara, göçebe ve kaba insanlara, develerle düşüp kalanlara yaraşır.

Şuubîler derler ki: hitabet bütün milletlerde mevcuttur; ve her asırda ona fazla ihtiyaç vardır. Zenciler bile gabâvet ve zevksizliklerine, his ve fikirlerinin kabalığına rağmen, sözlerinin hatalarından ve manalarının kalınlığından sarfı nazar, insanlar arasında en uzun hutbeleri onlar irad ederler. Bizim bildiğimiz, insanların en hatib milleti İranlılardır. İranlıların en hatip kavmi ise Farslardır. En tatlı en kolay ve en ince söz söyleyenleri ise Meriv halkıdır. Farscanın Derî ve Pehlevî şiveleriyle en güzel konuşanlar Ehvaz halkıdır. Harâbize ve Mubizanların (2) nağmeleri hakkında malumat arayanlar, (Zemzeme) müellifin kitabını okusunlar.

(1) Şuubîler, Emevî ve Abbâsî imparatorluğundaki çeşitli unsurlardan, Arapları ve araplığı vurmak maksadiyle, kurulan teşekküldür.

(2) Reisler ve din adamları.

Yine derler ki: belâgat san'atını kapmak, ve lisanın zarâfet ve inceliklerine vakıf olmak isteyenler (Kârvned) kitabını okusunlar. Hikmeti ve edebiyatı sevenler, güzel söz, güzel mâna, ibret, meratip ve yüksek hayat nûmuneleri isteyenler (Siyerül Mülûk) kitabını okusunlar.

İşte hutbeleriyle, resâili, seçkin söz ve manalariyle İran. İşte resâili, hutbeleri, ilel ve felsefesiyle Yunan. İşte iyiyi kötüden ve doğruyu yanlıştan ayırd etmeye rehberlik eden kitapları, işte hikmetleri, esrârı, ilel ve siretleriyle Hint kitapları. Bu eserleri okuyanlar o akılların derinliğini sezer. güzide hikmetlerin, ve belagatli konuşmanın kimlerde olduğunu, ve bu san'atların nerelerde inkişaf ve tekemmül ettiğini öğrenirler.. İnce düşünceli, seçkin sözlü ve olgun fikirli bu milletler, neden konuşurken deynek, çubuk mızrak ve yayla işaret etmezler!..

Hayır, hayır. Siz deve ve koyun güden çobanlar olduğunuz için, göçebeliğin verdiği itiyatla bu deynekleri şehirlerde dahi taşıdınız. Onları harplerde kullandığınız için sulh zamanında da ellerinizden bırakmadınız. Develere hitabınızın verdiği uzun itiyat, sözlerinize öyle bir kabalık ve gırtlaklarınıza öyle bir kalınlık vermişki, yanı başınızdakilerle konuşurken bile sanki sağırlara hitab edersiniz. En çok deynekle döğüştüğünüz için, şairiniz, deyneklerle döğüşmemekle öğünüp der ki: (1)

Biz, ne deyneklerle döğüşür Ne taşlarla atışırız

Bir başkası der ki:

Silâh kullanmamıza mâni olursanız,

Para ile satılmayan silâhlarımız var:

Öyle avuç dolusu taşlar ki

Ustura ile kazılmış kellelere benzerler.

ŞUBÛİLERİN ARAP HARP ALETLERİ HAKKINDAKİ TENKİDLERİ

Şubûiler derki: Sizin mızraklarınız murrandandır (2). Ucları öküz boynuzlarındandır. Harpte atlarınızın çıplak sırtlarına binersi-

(1) Bu şi'r'in sahibi, Cahiliye devrinin neşur şairlerinden Âşâ Meymun olup, yedi Muallakadarn birinin sâhibidir.

(2) Dallarını uzun ve düz bir ağaçtır ki mızrak yapmaya yarar.

niz. Eğer yerine de üzengisiz bir deri parçası kullanırsınız. Halbuki üzengi, mızrak ve kılıç kullanan süvariye bir istinad noktası teşkil ettiğinden pek faydalıdır. Süvarileriniz tok ve sessiz mızrak kullanırlardı. Halbuki içi boş mızrağın daha kolay taşındığı, ve darbesinin daha müessir olduğu malumdur. Sonra mızrakların uzunluğu ile iftihar etmenize rağmen kargıyı bilmezsiniz. Halbuki uzun mızrak piyadeye, kargı süvariye, harbeler de hayvan avına yararlar. Uzun mızrakla öğündüğünüz gibi kısa kılıçla öğünürsünüz. Kısa kılıçla öğünmek yayalara yarasırsa da süvarilere, ancak uzun kılıçla öğünmek yararır. Uzun mızrak düşmanı kaçırmadan nasıl vurmağa yararsa, ve süvarinin gücüne nasıl iyi bir delil teşkil ederse, uzun ve enli kılıçta öyledir.

Mızrağınızın iki ucu da sivri ve keskindir. Çünkü süvariniz mızrağı kökünden tutmaz. Hatta mızrağını saplarken, kendi buduna ve atının hızına güvenir. Ortasından tuttuğunuz mızrağın önünde kalan kısmı arkanızdan kalan kısmına müsavidir. Mızrakla vuruşunuz savurma veya harfendazlıkla batırıp çekmekten ibâret kalırdı. Harpte hep yekdiğerinize güvenerek savaşırdınız. Halbuki harpte, servet ve kadında, başkasına güvenmek hatâdır.

Siz, harplerde ne gece baskınlarını, ne pusuyu, ne saffı harbı, ne sağı, ne solu, ne kalbi, ne cenahı, ne ana kuvveti, ne akıncıları, ne keşif kollarını, ne zırhlı hücum kıtalarını bilirsiniz. Harp âletlerinden ne kum serpeni, ne taş savurana, ne mancanîkı, ne hendeki, ne süngülü siperleri bilirsiniz. Bundan başka siz, ne pelerin, ne şalvar giymesini, ne kılıç kuşanmasını, ne davul çalmasını, ne sancak taşmasını ne örgülü zırh, ne çelik göğüslük ve kolluk takmasını, ne tulga geçirmesini, ne çingirak kullanmasını, ne de kement atmasını bilirsiniz.

Harpte pençgân, katran ve ateş atmasını da bilmezsiniz. Muharebe saflarının dışında kalanların veya kaçanların dönüp etrafında toplanacakları bir sancakdarınız yoktur. Savaşmanız kurnazca yaptığınız kısa hamlelerden veya adım adım ilerlemekten ibarettir. Geceleri harp etmediğinizi şu şiirler yeter derecede gösterir. Âmiri dedi ki:

Gece ve harem olmasaydı

Sahine (1) üzerine hamlemiz yaman olacaktı.

(1) Bir Arap kabilesi.

Hâris bin Zurâr dedi ki:

Üzerimize azgınca saldıran Amrin
Kafasına ışıldayan kılıç giydirdik.
Gece olmasaydı onlar kâmilten mahvolacaklardı.
Ve akrabalarına onlardan haber götürececek kimse kalma-
yacaktı.

ŞUBÛLERE CEVAP

Câhız der ki: Söylediğiniz şiirler, Arapların geceleyin harp ettiklerini nefyetmez. Hakkından mahrum olan, karanlıkların hevline ve şehirlerin hisarlarına aldırış etmeden geceleyin de harbeder, gündüzleyin de. Çoğu defa Araplardan iki muharip cemaatin karanlıkta harp etme ihtimali karşısında, siper alarak geceleri birbirlerini gözetledikleri vakidir. Arapların geceleyin harp ettiklerine misal olarak, Saad bin Mâlikin — Gassan kralı Kâab bin Müzeykiyyânın katli hakkında — söylediği şiirleri zikredebiliriz:

Tübba'ın gecesi ve Saadın taburu,
Uykuda üzerimize gizlice yürüdüler,
Fakat onların cesareti bizi yıldırmadı.
Kafaları ikiye bölen kılıç darbeleriyle,
Ve sağlam zırhları delen mızrak
Vuruşlarıyla askerlerine yüklendik.

Bundan başka Züâbi Esedî, düşman kuvvetlerini tâkip ederek Uteybe bin Hârisi zifiri karanlıkta öldürmedimi? Araplar harp için toplanınca, gündüzleri duman savurur, geceleri ateş yakarlardı.

Arapların pusuyu bilmediklerini iddia edenlerin sözünü, Ebu Kays bin Esletin şiirleri cerh etmeye kâfidir:

Düşmanın malını çapul ettik,
Ve Allahın yardımı ile harîmini çiğnedik.
Dürüstçe harp ettik: ne aldandık,
Ne kurnazlığa ne de pusuya baş vurduk.

Üzengi meselesine gelince, üzenginin Araplar arasında eski zamanlardan beri tanınmış olduğu ittifakla kabul edilmiştir. Şu kadar

ki Araplar demir üzeniği ancak Ezarika (1) zamanında kullanmağa başladılar.

Mamafi Araplar, üzeniği bilmekle beraber, ata binmek, için ayaklarını üzeniğe koymaktan çekinirlerdi. Onlar sıçrayarak ata binmeyi tercih ederlerdi. Ömer bin Hattap raziyal Lâhu anhü dedi ki: “Sıçrayan ve geren bir kimse kuvveten düşmez”, yani üzeniğe basmadan atın sırtına atlayan ve yay geren bir kimsenin kuvveti sarsılmaz. Yine Ömer dedi ki: “İstirâhat ve şişmanlık birer köstektirler” Halit bin Saif bin El’as bu illet yüzünden ölmüştü. Düşmanları ona yaklaşıncaya, atına binmeğe yardım edecek kimse bulamamıştı.... Ömer, Muhacirin ve Ansârin servete konduktan sonra, bir çoklarının Acemler gibi yaşamak istediklerini görünce dedi ki: “Mi’at (2) gibi yaşayınız.

Kalınlaşınız. Üzenilerinizi kesip atınız ve atlara sıçrayarak bininiz.” Başka bir münasebetle dedi ki: “bazan yayan, bazan da sandalla yürüyünüz. Felaketin ne zaman varacağını bilmesiniz.”

Araplar, develerin semerlerine üzenisiz atlarken eğerlere ne diye üzenî taksınlar. Mamafi onlar, üzenî taktıkları zamanlarda dahi bunları ancak zaruret halinde kullanırlar. Araplar, refah ve nimete gark olan milletlerin gevşeklik ve mecalsızlığına düşmekten sakınırlar. Ömeriden naklen Asmaî dedi ki: “Ömer bin Hattab raziyel Lâhu anhü, sağ eliyle atının sol kulağını tutardı; ve bir yay gibi sıçrayarak hayvanın sırtına çivilenirdi.” Velid bin Yezid, Hişamın (3) veliahdî iken Ömer gibi atının sırtına bir sıçrayışta binmiş ve bu harekete şahit olan Mesleme (4) sormuş: — baban böyle yapmasını bilir mi? Mesleme demiş ki: — Babamın nezdinde senin gibi yapan yüz kölesi var... Herkes o zaman bu cevabın yerinde olmadığını söylemiş. Abbas oğullarından Hilafete geçenlerin hepsinde de bu sportif meziyetlerin bulunduğunu iddia eden bazı ihtiyarlarımız vardır.

Arapların mızrakları hakkındaki tenkitlerinize gelince iş, tasavvur ettiğiniz gibi değildir. Arap mızrakları, muhtelif sınıflara ayrılır ki şu isimlerle yad edilirler: neyzek, dörtgen, beşgen, tam ve boyluca. Bu sonuncusu fazla uzun olması dolayısıyla çok sallanır.

(1) Haricî fırkalarından biridir.

(2) Kureyş kabilesinin eski cedlerinden.

(3) Emevî halifelerinden Abdül Melik’in oğlu Hişamdır.

(4) Mesleme Abülmelik’in oğullarındandır. Anadoluya akınları ie meşhurdur. Çok kıymetli bir kumandan olmasına rağmen halifelîğe seçilmemişti. Zira annesi Rum idi. II ci Mervan müstesna, bütün Emevî halifelerinin anneleri Araptı.

Araplar arasında bu boyluca denilen mızrağı ancak pek kuvvetli olan kimseler taşırlar. Onları gören süvarinin korkmamasına ve onlara yanaşmasına imkân yoktur. Bu mızrağı taşıyan bir kimse tecavüze maruz kaldığı zaman bu mızrağını daha iyi kullanır.

Mızrakların en kısası olan neyzek muayyen zamanlarda kullanılır. Kaçan süvarileri uzaktan vurmak hususunda dörtgen ve beşgenler işe yaramazlar, onların yerine küçüklüğü ve hafifliği dolayısıyla neyzeki kullanırlar. Kaçan süvari ile yan yana gelmek tehlikesini bertaraf etmek için neyzek uzaktan savrulur.

Araplar çok baskın yapan bir millet oldukları için, muhtelif kovalama silâhları kullanmak mecburiyetindedirler. Uzun mızraklar kullanmaktan maksatları, kuvvetlerini göstermek olduğu gibi kısa kılıçları kullanmaktan maksatları da şecaatlerini göstermektir. Kâab bib Mâlik dedi ki :

Kısa kılıçlarımızı adımlarımızla ekleriz.
Ulaşmadıkları yerlere onları böyle ulaştırırız.

Beni Temimden birisi dedi ki:

Harbin dehşeti içinde yassı ve keskin kılıçlarımızı
Adımlarımızla ekleyerek vuruşmak imkânını bulduk.

Mızrağın iki ucunu keskin kılmaktaki gayeleri ise bu ucların her ikisini icabında kullanmaktır. Kutâde ve adamlarının rivayetine göre, Araplardan biri karşısına çıkan iki kardeşten birini mızrağın bir ucu ile, diğerini mızrağın öbür ucu ile öldürmüştü. Mamafi şunu da söyleyim ki Araplar uzun mızrak gibi uzun kılıç dahi kullanmışlardır.

Sözümü bitirirken şunu da söylemek isterim: Biz, hutbe söyleyen milletler arasında ancak Araplarla Farısları görürüz. Hintlilere gelince onların müdevven mânaları ve mücellet kitapları, hiç bir kimşenin şahsî malı olmayıp ne tanınmış bir adama ne meşhur bir âlime nisbet edilirler. Geniş kültür ve edebiyatları, nesilden nesle intikal ederek herkesin ağzında dolaşır.

Yunanlılarda ise felsefe, san'at ve mantık vardı. Fakat mantık

müellifinin bile dilinde bir ukde varmış. Sözün kısımları, mânaları ve hâssaları hakkındaki geniş bilgisine rağmen, iyi söz söylemekle tanınmış değildi. Onlarca Calinyüz iyi konuşan adam olarak tanındığı halde hitabet, ve buna benzer belagat alanında büyük bir şöhret sahibi değildi.

İranlılar arasında hatipler vardır; fakat İranlıların bütün sözleri nihayet uzun düşünme, çalışma, danışma ve düzeltme eseridir. Onların herhangi bir fikir eseri, ananevi bir mesai mahsulüdür. Sonraki nesil ondan evvelki nesilden alır; üçüncüsü de ikincisinin ilmine başka şeyler katarak evvelkilerin fikir hülasasından istifade eder.

Halbuki Arapların her sözü bedihî ve mürteceldir. O söz, sanki bir ilhamdır. Onda özenme, uğraşma, fikir yorma ve yardım isteme izleri görülmez. Elverirki Arap konuşmak istesin. Derhâl muhayyilesini konuşmak istediği mevzua musallat eder. Kendini harp sahnesinde, kuyu başında, deve sürüsünün arkasında veya muhavere hengâmında tasavvur ederek, istediği üslup ve insiyak dahilinde ağzından sözün aktığı görülür.

Sonra, Arap, söylediği güzel sözleri ne kendi namına kayd eder ne de kendi çocuklarına öğretir. Bununla beraber Araplar yazmak bilmeyen ümmilerdir. Çok iyi söz söylemesini bilen bu kavmin tabiatında tekellüften eser yoktur. Hatiplerin sözleri başkalarının sözlerinden daha kısa ve daha kolaydır. Onların seçkin söz söylemek için ezbere ve derse ihtiyaçları yoktur. Başkalarının sözlerini meşk ve taklid etmezler. Hafızalarında kalan manzum veya mensur sözler cehitsiz ve tekellüfsüz bir surette toplanmıştır. Mamafi onların söyledikleri sözlerden yalnız elimize varanları toplayıp saymak, bulutun damlalarını ve toprağın zerrelerini saymak kabilinden bir şeydir. Bizim, Araplara atfettiğimiz belâgat sınıflarından kaside, ürcüze, nesir, seci', müzdeviç ve gayri müzdeviç gibi sözlerin kendi malları olduğuna kat'i şahitlerimiz ve ilmî delillerimiz vardır. Sözlerindeki asâlet ve berraklık, terkipleindeki kevvet ve metanet, bu günün en belîğ şairlerine az müyesser olur. Halbuki herkesin elinde dolaşan ve Farslara atfedilen resâilin hakikî veya düzme olduklarını, eskiden veyahut bu günlerde yazıldıklarını bilmiyoruz. Acaba İbnül Mukaffa', Sehil bin Harun, Ebu Abdillah, Abdül Hamid, Gaylan ve filan ve felan edipler, farscaya atfedilen

bu gibi resâil ve haberleri kendileri yazamazlar mı!.. (1)

Şuubîlere, Araplar hakkında söylediklerimizi isbat etmek için onları ellerinden tutup su katılmamış Arapların arasına götürünüz. O zaman iddialarımızın hakikat olduğunu gözleriyle görürler.

Şimdi (ey kâri) şu söyleyeceklerime dikkat et ve inan ki bu Şuubîler kadar şefil, dinsiz, yüzsüz ve beyhude şeylerle uğraşan bir millet yoktur. Yüreklerinde kaynayan kîn ve intikam hislerini, ve içlerinde alevlenen buğz ateşini bir türlü tatmin edemiyorlar. Onlar böyle yapacaklarına, her milletin ahlâkını, dilini kıyafetini, mizaç ve adetlerini, muhtelif işaret ve aletlerini tetkik ederek aralarındaki farkların esbabını araştırıp illetini bulmağa çalışsalar hem başkalarını rahat bırakırlar hem kendilerini bu azaptan kurtarırlar. (2)

KİTABÜ FAZAILİ ETRÂK VEYA

Türk Üstünlüklerinin kitabından tercümeler

Câhız, bu kitabında iki esaslı nokta gözetiliyor: birisi, Türk milletinin meziyetlerini tebarüz ettirmek; diğeri Türkler hakkındaki görüşlerini, objektif ve müsbet esaslara göre, tam bir tarafsızlıkla ifade ederek mübalâğa ve garezkârlıktan sakınmak. Onun için Câhız, bu kitabın mukaddimesinde aynen şöyle konuşuyor:

a) “Biz.... harp âletlerini zikrederken, bunları kimlerin daha iyi kullandığını söylemekle kimlerin daha zeki ve harp sanatında daha ileri olduklarını tarafsız bir suretle tedkik etmek imkânlarını arıyacağız.”

(1) Câhızın bu şüphesi cidden üzerinde durulacak bir noktadır. Hakikaten İranın yıkıldığını gören bu büyük muharrirler, millî gayretin saikasıyla farsca anonim eserler yazmış değildirdirler. Zira biz, Câhızın zikrettiği bu muharrirlerden bir buçuk iki asır sonra yaşamış büyük İranlı fakihlerin ve âlimlerin çok iyi farsça bidüklerini biliyoruz. Firdevsî bu nesilden iki asır sonra şehname-sini yazmıştır.

(2) Câhız bugününün kafasıyla şuubîlene ilim yapmayı öğretiyor. Kîn ve nefreti bırakı; ilim yapın diyor.

b) “Benim asıl isteğim, kitabımın maksada doğru gitmesidir; hakşinaslıktan ayrılarak, bir milleti israf derecesinde övmek ve değerini yerin dibine batırmak değildir. Aksi takdirde kitabım yalanla şâibeli olur, ve kendine itiraz ve tenkidi çeker.”

İşte Câhızın; tam bir ilim ve ahlâkî nezâhetle yazdığı bu eser bize, Türkler hakkında çok şeyler öğretiyor; dokuzuncu asırda Türklerin ferdî ve bilhassa maşerî meziyetlerinin pek parlak olduğunu ve dünyaya tarihinde, bu meziyetlere lâyık bir rol oynamaya yeniden namzed olduklarını düşünmeye sevk ediyor. Netekim bu kitap yazıldıktan bir buçuk asır sonra, Türkler yakın Şark tarihinin, az sonra da orta çağ dünyasının mihver unsurunu teşkil ettiler; ve tarih boyunca, talihlerinin ikbal ve idbarına rağmen Türkler, bu kitapta tebârüz ettirilen hayâtiyetlerini bugüne kadar muhafaza etmektedirler. Türk istikbalinin parlak vaitlerle dolu olduğu gün geçtikçe daha iyi anlaşılacaktır.

KİTABIN MUKADDİMESİNDEN BİR ÖZET

Câhız der ki: bu kitapta Türklerin seciyeleriyle, Hilafetin diğer cinslere mensup askerlerinin meziyetleri arasında bir mukabele ve mukayese yapmakla, iki taraf arasında husûmet çıkarmak ve kötü maksatlara hizmet etmek istediğimiz düşünülebilir. Hakîkatte biz bu kitabımızı, zuhûr edecek böyle bir ihtilafı önlemek için yazıyoruz. Hatta devletin askerleri arasında (1) mevcut olan tanışma ve sevişmeyi arttırmak, onları bir söz etrafında toplamak ve birbirlerine yaklaştırmak için daha müsait bir zemin hazırlamak istiyoruz. Maksadımız, aralarındaki nesep ve sıhriyet farklarını anlasınlarki, şaşkırtıcı, ve aldatıcı düşmanların yaldızlı yalanlarına kanmasınlar. Bilgili, münafık ve sinsî bir düşman, zaif akıllı kimselere kötülüğü iyilik şeklinde, dalâlati hakikat şeklinde gösterebilir.

Biz, işittiğimiz, okuduğumuz ve gördüğümüz bütün harp aletlerini zikredeceğiz. Bunları kimlerin daha iyi kullandığını söylemekle Türklerin daha zeki ve harp sanatında daha ileri olduklarını tarafsız bir surette tetkik etmek imkânlarını arayacağız. Bu hususta kafamızdan hiç bir şey uydurmadığımız için kimseyi kimseye tafdil etmiş sayılmayız. Böylece kitabımızı itiraz ve münakaşa sahasından ve şahsî menfaat ithamlarından uzak tutmuş olacağız.

(1) Abbâsî Devletinin.

Bismillâhir Rahmanir Rahim.

Bu kitabı, Allah ondan râzı olası ve yüzünü ak edesi Mütasım (1) zamanında yazdım. Fakat şerhi uzun ve lüzumsuz sebepler yüzünden eline varmamıştı. Benim asıl istediğim, kitabımın maksada doğru gitmesidir; bir milleti — haksınashktan ayrılarak — israf derecesinde öğüp diğerini yerin dibine batırmak değildir. Aksi takdirde kitabım yalanla şaibeli olur, ve menfur olduğu kadar itiraz ve tenkidi mücib olur. Halbuki övgünün faydalı olması ve yürekler üzerinde silinmez izler bırakması için, doğru olması ve övülen kimsenin evsafına uyması lâzımdır..

Bana kalırsa, Türklerin menkıbelerini tebarüz ettirmek, diğer askerlerin kusurlarını saymakla olacaksa susmak, bu işten vazgeçmek ve bu kitabı yazmaktansa hiç yazmamak daha hayırlı olur. (2)

Bir milletin iyilikleri hakkında nekadar konuşsak konuşalım, bu hâl, başka bir millet hakkında söyleyeceğimiz bir kaç kötülüğe takabül edemez. Bir şeyin güzel tarafını görmek insan evladı için bir nevi ödev ise, yalnız çirkin tarafını görmek te bir haksızlık, hatta bir nevi kabâhattir. Her milletin kendine göre meziyetleri ve bir miktar kusurları vardır. Gizli veya açık kusurlardan arık olan ve bütün meziyetleri kendinde toplayan kimse yoktur. Nâbiğa bu manada der ki:
der ki:

Kusurlarına göz yummayacağın bir dostu,
Elde tutamazsın, kusursuz kimse varmı..

Hurayş Sâdî der ki:

Öyle bir arkadaşım varki dostluğu,
Hayatın renkten renge giren günlerine benzer.
Sevmediğim huyları beni ondan ayırssa,
Sevdiğim huyları beni ona yaklaştırır

(1) Abbasi Halifelerinin sekizincisi Almütasım Billâh.

(2) Mamaffi Câhızın bu eseri yazmaktan maksadı, Türk askerini çok seven ve annesi Türk olan Halife mutasıma ve onun büyük Türk veziri Hakan oğlu Fethe hoş görünmek içindir. Belki de kitabını Feth'in işaretiyle yazmıştır. Zira Fetih, Câhızın büyük hâmisî idi.

Beşşâr der ki:

Arkadaşına her hareketinden sitem edersen,
Dünyada sitem etmeyecek kimse kalmaz.
Ya tek yaşa yahut arkadaşına sarıl;
O, seni kâh gücendirir, kâh bundan sakınır.

İnsanların ve insanlara ahlâk ölçüleri verenlerin mefkûreleri bu merkezde ise; halkın hatalarla şâibeli müsbet görüşleri; ve zaaf ile karışık seciyeleri — işlerini yürütmek ve ekmeklerini kazanmak maksadiyle — onları öyle bir inâna sevk ediyorsa; Allahü taâlâ, büyük önder (1) ve reisimize - asaletine, fazilet ve muvaffakiyetlerine rağmen, yerine göre affetmesini, müsamahakâr veya mütegâfil davranmasını herkesten iyi bildiği içindir ki - hilâfeti emanet etmiştir.

Burada Türkler bahsine gelmekle, lâhavle velâ kuvvete illâ bil-lâhil Aliyyil Azîm diyerek söze başlayalım:

Muhammed Cehm, Sümame bin Eşras ve Kâsım bin Seyyar ile herkese kapuları açık bulunan Darülhilâfenin müdavimleri dedilerki:

Hamîd bin Abdil - Hamîd ile Yahsâdı Soğdî, Ebu Şücâ' Şebib bin Buharhüdayi Belhî, Yahya bin Muâz ve harp sanatında tecrübeli olan diğer cengâverler bir arada oturmuş konuşurken, yanlarına Halife Memûnun mabeyncisi gelerek dedi ki:

“Emirül - Müminîn hepinize ayrı ayrı ve toplu olarak buyurur ki: her kumandan, güvendiği dost ve ahbablarından müteşekkil tam techizatlı bir kuvvetle, yüz Türk ilemi, yüz Haricî ilemi, karşılaşmak ister? Her biriniz kendi fikrini söylesin ve cevabını yazı ile bildirsin”

Oturanların hepsi dediler ki: yüz Türk ile karşılaşmayı, yüz Haricî ile karşılaşmaya tercih ederiz. Yalnız Hamîd susmuştu. Orada oturanlardan her biri kendi fikrini izahettikten sonra, mabeynci Hamîde dedi ki: “Herkes düşündüğünü söyledi. Sen de kendi fikrini söyle, ve söylediğini leh veya aleyhinde şahadet etsin diye yazı ile bildir.”

Hamid dedi ki: ben yüz Haricî ile karşılaşmayı tercih ederim. Çünkü Haricîyi bütün muhariplere üstün kılan vasıflar — Türk ile Haricî mukayese edilince — bu vasıfların Haricîde eksik, Türkte tam olduklarını gördüm. Haricî bütün muhariplerden nekadar üstünse, Türk Haricîden okadar üstündür. Türkü, Haricîye üstün kılan meziyetlerle bu ikincinin hiç bir alâka ve münasebeti yoktur. Türkün bu meziyetleri, Türk ile Haricî arasındaki müşterek vasıflardan, kıymet ve faidece çok üstündürler.

Hamid sözüne devam ederek dedi ki: Haricîlere zafer getiren en güzide meziyetleri şunlardır:

Birincisi, bunların ilk hamlede gösterdikleri savlet ve indirdikleri müthiş darbedir. Onlar ne yapacaklarsa bu anda yapar, ve ne alacaklarsa bu anda alırlar.

İkincisi: onların, tırıs giden hayvanlarının sırtlarında, yaptıkları uzun gece yürüyüşlerine olan tahammülleridir. Sabaha karşı düşmanlarını fena bir vaziyette, uyku sersemi ve parçalanmaya amâde bir et yığını halinde bastırır, ve ayılıp toparlanmasına zaman bırakmadan vurup geçerler. Hiç kimsenin bu uzun mesafeleri aynı zamanda kat edeceğine inanmayışları bu hususta müessir bir rol oynar.

Üçüncüsü: Haricînin şöhreti ve herkesce şöylece tanınmış olmasıdır: “O, istediğine erişir, fakat istenince kendisine erişilmez.”

Dördüncüsü: Haricîlerin pek az malzeme ve azık taşımaları ve atlardan ziyade katırlara binmeleri; ve vuracaklarını vurup kıracaklarını kırdıktan sonra bir memlekette akşamlayıp başka bir memlekette sabahlamaları; ve savaşa giderken arkalarında ne imrenilecek büyük bir servet, ne sık ağaçlı serin bahçeler, ne muazzam saraylar, ne köy, ne çiftlik, ne tombul kadınlar bırakmış olmamaları; ve üzerlerinde askerinin tamamını tahrik edecek mal veya ziynet taşımamalarıdır. Onlar yarımı düşünmeyen ve zâhire biriktirmeyen kuşlar gibidirler. Öyle kuşlarki her yerde içecek ve yiyecek bulurlar. Bunu bulmadıkları takdirde mesafeleri kısaltan ve engelleri hiçe indiren kanatları var.

İşte kuşlara benzeyen Haricîler, bir yerde yiyecek bulmadıkları takdirde, yüksüz ve çevik oldukları için, hızlı katır, beygir ve kısrakların sırtında, gıdanın bol bulunduğu yerlere uçarlar.

Beşincisi: Padişahların kendi askerlerine hiffet ve sürat kazandırmak maksadile Haricilere karşı aynı sayıda ve aynı silahla mücehhez asker gönderdikleri zamanlarda dahi, hiç bir netice elde edemeyişleridir. Zira yüz asker hiç bir veçhile yüz Haricîye bedel olamaz. Haricilere karşı kalabalık ordular gönderince de bu kesif orduların hareketlerindeki ağırlık, Haricîleri kovalamaya manidir. Hatta bu yüzden Haricîlerin sık sık taarruzlarına uğramaktan kendilerini alamazlar. Çünkü Haricî, düşmanın zaif noktasını görür görmez fırsatı kaçırmadan vurur. Tehlike zuhûrunda da kaçıp kurtulmaktan emindir. O istediği zaman düşman saflarına saldırır, irtibat ve intizamlarını bozar, ve beğendiği kıtayı esir eder.

Hamid dedi ki: İşte Haricîlerin kumandanlarımızı yıldırان ve onlarla karşılaşmaktan korkutan başlıca meziyetleri bunlardır.

Kasım bin Seyyar atılarak dedi ki: buna ilâveten onların bir hasletleri daha varki o da yürekleri oynatan, ödleri koparan ve dizlerin bağlarını çözen şecaatleridir. Şecaatlerinin şöhreti, halkın ağzında bir darbı mesel gibi, asker ve muhariplerin kulaklarına akseder. Ez cümle:

Cimriler, evlerine yaklaşan konuğu görünce,
İnce ve kuru (1) bir Haricî görmüş gibi titrerler

Kâsım bin Seyyarın bu mütalaasından sonra, Hamid sözüne devam ederek dedi ki:

Türk ise ilk hamlede Haricîden daha metin, daha hazırlıklı ve daha muvaffakiyetlidir. Çünkü Türk, gerçekten savaşarak, sarsılmaz bir azimle hedefine doğru gitmek için, beygirini dolu dizgin gitmeğe ve çevirmek istese de çevrilmemeye alıştırmıştır. Türk, beygirini evvelâ bir iki defa döndürür, fakat hayvanın ne hızını keser, ne onu yolundan çevirmeğe uğraşır. Böylece Türk, verdiği karardan fikrini çevirecek veya himmetini soğutacak, ve düşmana çarpmanın dehşeti karşısında ona hayatı hatırlatacak, hasılı onu oyaliyacak bütün bahanelerden yüz çevirmiş bulunur. Mamafi Türk, böyle bir hengâmede, beygirini dönmemeye, kendisini dinlememeye ve iki safın arasında bekleyen ölümün pençesine atmaya alıştırdıysa, o muhakkak surette düşmanın zaif noktasını görmüş ve ona göre davranmıştır.

(1) Haricîler ibadet ve oruçtan cılız ve kuru idiler.

Kendini bu müşkil duruma, bile bile sokan Türk, döğüşmeye adeta mahkûm olan, ve kaçma ve geri dönme ümitlerinden mahrum olduğu için de, her çareye baş vurmak zorunda kalan bir kimsenin durumuna sokmak istemiştir.

Haricî harbin en kızgın zamanlarında mızrak darbelerine güvenir. Türkler de Hariciler gibi mızrak kullanırlar. Bin Türk süvarisi, karşılaştıkları bir düşman süvarisinin üzerine kargılarını bir anda savursalar, onları toptan yere sererler. Dünyada böyle bir sadmeye dayanacak ordu yoktur. Bundan başka Hariciler ve umumiyetle Araplar at üstünde atış yapmaya âşinâ değildirlere. Halbuki Türk, beygiri üstündeyken insanları, canavarları, dikilmiş, asılmış ve yere yatırılmış hedefleri ve her nevi kuşu vurur. O hayvanını dört nala koştururken dahi, okunu sağa, sola, yukarı ve aşağı atar. Haricinin düzlüklerde atına veremediği bir hızla Türk, atını dağlardan aşağı sürüp vadilerin diplerine koşar.

Türkün ikisi yüzünde ikisi ensesinde olmak üzere dört gözü vardır.

Haricinin savaş sonunda, Horasanlının da, savaş başında birer kusurları vardır: Horasanlılar muharebeye girerken yaptıkları manevra akabinde yüz çevirdilermi bozuldukları andır. Fakat çoğu defa, Horasanlılar, düşmanlarına cesaret ve muvaffakiyet ümidi vermişken, ve durumlarının vahametini anlamışken dahi toparlanmak imkânını bulmuşlardır. Hariciler ise kaçtılar mı, bir daha tutunmamak üzere kaçarlar. Müstesna ahval şüphesiz sayılmaz.

Türkte Horasanlının manevra kabiliyeti yoktur. Fakat yüzünü bir çevirmesin!! O zaman müthiş bir belâ ve öldürücü bir zehir olur. Çünkü o, savaşırken nasıl ok atarsa kaçarken de öyle ok atar. Sonra bu arada onun attığı kementten de kimse emin olamaz. Kemen-dini öyle bir hızla atıp kaçarki, ya suvariye kapar veyahut altındaki atı uçurur. Attığı kemend tutmazsa kurnazlığından bu muvaffakiyetsizliğini kendi beceriksizliği ve hasmının çevikliği gibi gösterir. Tarih-te Türk'ün attığı kementten ancak El-Mühelleb bin Ebî Sufra, Hurays bin Hilâl ve Abbâd bin Husayn kurtulmuşlardır.

Türk süvarisi iki veya üç yay ve o nisbette kiriş taşır. Müşkül zamanlarda kendine, silâhına, hayvanına ve hayvanının koşumuna

lâzım olan bütün tedbirleri alır. Hele onun hayvanını koşturarak memleketten memlekete hiç durmadan yaptığı gece yürüyüşlerine olan tahammülü harikulâde bir şeydir. Bu yürüyüşlerde Haricînin atı Türk'ün beygiri kadar mütahammil değildir. Üstelik Haricî, kendi atına herhangi bir kimseden iyi bakmasını bilmez. Türk ise bir baytardan daha hâzıktır. Beygirine istediği terbiyeyi vermekteki ihtisası at mürebbilerinkinden üstündür. Beygir onun elleri arasında doğar büyür ve doğduğu günd'en eğlendiği güne kadar peşinde gezer. Koşunca ardından koşarak, deve, katır veya eşekler duydukları emir seslerine nekadar alışkın iseler Türk'ün beygiri kendi sahibine okadar alışkındır.

Türk'ün ömrü boyunca, beygir sırtında geçirdiği günleri hesap larsak yerde geçirdiği günlerden uzun buluruz. Türk, aygırına veya kısraklarından birinin sırtına atlıyarak ava, sefere, savaşa veya herhangi bir maksatla, yola dizilince diğer kısrak ve tayları da peşinden gelirler.

Türk insan avlıyamazsa canavar avlar; onu da bulmayıp aç kalacağını anlarsa, hayvanlarından birinin damarını sızdırıp emer. Susayınca kısraklarından birini sağlar. Bindiği hayvan yorulunca yere inmeden diğerine atlar.

Dünyada Türk'ten başka her insan yalnız et yemekten hastalanır. Beygiri de kendisi gibi yalnız ot ve ağaç kabuklarıyla beslenir. Türk, beygirine ne güneşte bir gölge, ne güzde bir sığınak arar.

Türk'ün sürekli tırışlara tahammülü, Sağrîlerin, Farânikilerin, hadımların ve Haricîlerin bir şahısta toplanan kuvvet ve mukavemetlerinden üstündür.

Türk'ün yanında ancak uzun ve yorucu seferlerden elene elene arta kalmış beygirler yaşar. Onun yorup çatlattığı veyahut savaşa sokmaktan çekindiği beygirlerinin bile sabır ve tahammüllerine, ne Haricîlerin atları ne Tahâristân beygirleri katlanırlar.

Türk, kendi beygirinin çobanı, seyisi, mürebbisi, cambazı, baytarı ve suvarisidir. Binzenaleyh, her Türk tek başına bir cemaat teşkil eder.

Türk, yabancı askerlerle sefere çıktığı zaman, asker on mil yürüse, kendisi yirmi mil yürür. Çünkü o, askerden sık sık ayrılarak gördüğü avın peşinde sağa sola açılır, dağ zirvelerine tırmanır, vâdilerin diplerine iner. Bu arada yürüyüp koşan ve uçup konan her avı vurur .

Türk seferlerde herhangi bir asker gibi doğru yürümez: uzak menziller arasında sık yürüyüşler yapan; gece yarılarında ve öğle sıcaklarında, yürümekten usanmış ve yorgunluktan bunalmış olan yolcular, susup kendi içlerine kapandıkta; kavurucu sıcaklarda ve dondurucu soğuklarda, en zinde adamlar bile mesafenin bitmesini diledikleri ve gördükleri her hayâli konağa yaklaştıracı bir işaret tasavvur tikleri bir anda; nihayet konaklarına varıp atlarından indikte, şırınga yemiş çocuklar gibi bacaklarını ayırarak yürüdükleri ve hastalar gibi inil inil inledikleri veya esneyerek, gerinerek, bitkin bir halde yerlere uzandıkları bir anda; Türk, yürüdükleri yolun iki mislini yürümüş ve yay germekten kolu yorulmuş olduğu halde, konağa yakın bir yaban eşiği veya bir geyik görse ve yahut gözüne bir tilki veya bir tavşan ilişse hemen peşine takılır, ve yola yeni çıkmış bir yolcunun neşesiyle, avını kovalar; sanki o uzun yolları kendisi yürümemiş ve o yorgunlukları bir başkası yorulmuş.

Yolcular bir vâdinin patikasında veya bir köprünün medhalinde tikanınca, Türk beygirini mahmuzlıyarak ileri atılır. Az sonra karşıki yamaçta bir yıldız gibi parlar. Dik bir yokuşun eteğine geldikleri zaman, doğru yolu bırakır, dağın yamacına tırmanır. Sonra geyiklerin inemedikleri bir yerden sarkarki hayatını hiçe sattığını sanırsın. Halbuki öyle bir şey olsaydı, bu hâdisenin tekerrürü dolayısıyla, onun hayatta kalmaması icabederdi.

Haricî istediği zaman hedefine ulaşmakla ve arandığı zaman, savuşup kurtulmakla öğrenür. Türk, zaten kurtulmak ihtiyacını duymaz. Çünkü onu kovalamak ve ona ulaşmak mümkün değildir. Mümkün olmayan şeylerle kim uğraşır!

Sonra bilindiği gibi, cins ve menşelerinin ihtilafına rağmen, Haricilere cesaret telkin eden kuvvet, din kuvvetidir. Onlar savaşmanın bir nevi tedeyyün ve ibadet olduğuna inanırlar. Bu noktada Sicistanlı, Cezireli, Yemenli, Magribî, Ummanlı, Ezrakî, Niddî, İbâzî, Safârî, Mevlâ, Arap, Acem, Bedevî, köle, kadın, esnaf ve rençber, hep müttefiktirler. Onları birbirlerine yalnız itikad ve dindarlık yaklaş-

tırmış ve benzetmiştir..... Türk ise, kendi memleketinde ne bir din, ne bir mefkure, ne bir kırallık için harbeder; ne mizaç ayrılığından, ne asabiyet, ne kıskançlık, ne düşmanlık yüzünden savaşır; ne mukaddesâtını himaye, ne vatan ve hanesini müdafaa, ne de mal mülkünü kayırmak maksadiyle döğüşür. O, ancak istediği zaman ve yalnızca çapul için harbeder. Ne kaçtığı zaman bir ceza göreceğini, ne de iyi cengettiği takdirde bir mükâfat alacağını düşünür.

İşte Türkler kendi memleketlerinde ve yahut baskın ve savaşlarında böyledirler. Türk, istediğine erişir, ama kendisine erişilmez. Türk'ün celadeti, kendi tabiat ve bünyesinin mahsülüdür. Onun zaten muayyen bir mefkureden ilham almasına ihtiyacı yoktur. Üstelik ona fazla bir kıymet verilmez. Hiç kimse ondan bir şey koparamıyacağını bilir. Bu ahlâk ve tabiatte olan bir kimse müşkül bir durumda kalırsa; kıskançlık, gazap veya dindarlık sâikasıyla galayana gelirse; yahutta diğer muharipleri harekete getiren başka sebep ve illetlerin tesiri altında harekete geçerse; neler yapacağını bir düşününüz.

Haricinin mızrağı tok ve uzundur. Türkün kargısı ise boş ve tedrici surette incelir. İçleri boş olan kargılar, daha hafif, vuruşları daha müessir olur.

İranda uzun mızrakları Arap piyadesi kullanır. Bu mızraklar, geçitlerin, siper ve hendeklerin müdafasında işe yararlar. Mamafi bu işle meşgul olan askerlerimiz, Horasanlılarla Türklere eşit değildirlere. Çocuklarımız (yani Arap askerleri) en çok hisar kapılarında ve dar geçitlerde mızrak kullanmasını bilirler. Türkler ise süvaridirler. Orduların son zaferini süvari hücumları sağlar. Orduyu bir defterin yaprakları gibi üst üste katlamak veya darmadağın etmek süvarinin işidir....

Hiç şüphesiz, hisarların, hendeklerin ve dar geçitlerin etrafında, Arap ordusu müstesnâ bir surette harbeder. Fakat şunu da unutmıyalımki o, verilen emirlere harfiyen itaat etmek kaydı ile, sıkı bir surette kayıtlıdır. Üstelik piyadenin kumandanı mutlaka atlı olmalıdır. Halbuki süvari kuvvetlerinin başında bir piyadenin kumanda etmesine imkân yoktur. At üstünde mızraklaşmayı ve ok atmayı bilen

bir muharip, mecburiyet karşısında bu silâhları yaya olarak kullanınca, aynı silâhları at üstünde kullanmak zorunda kalan bir yayadan iyi idare eder. Türklerin beygirlerinden inerek yerde harbettikleri de vakidir. Şair derki:

Yere inemediniz; biz indik.
Asıl harp eri yerde döğüşür.

Hamîd sözüne devam ederek dedi ki: — Dünyada Türklerden başka her millet, tesanüd ve elbirliğile harbetmekten zarar görür. Zira tesanüd ve iştirakta, hased, nefret, fikir ihtilâfı ve başkasına güvenme gibi mahzurlar var. Halbuki Türkler bizim bildiğimiz mânâda mütesanid ve müşterek bir surette harbetmezler. Onlar bir orduyu seferber edince, onun aksayan taraflarını hepsi de görmüş ve anlamıştır. Ordu yenilmeyecek kadar mükemmel ve kusursuz olup, harekete geçmeye müsait bir durumda ise, hepsi de bu fikirde bulunmuş ve bu fikri beğenmiştir. Bu suretle tek bir yürek ve tek bir kafa halinde ileri giderler. Onlar vak'aları tevil eden ve şi'ir söylemekle öğünen insanlardan değildirler. Asıl gayeleri, işlerini sağlama bağlamaktır. Dolayısıyla aralarında ihtilâf azdır.

İranlılar, Arapların birbirlerine güvenerek harbettiklerini ayıplar ve derler ki: harpte kendinden başkasına güvenenler, kadın ve siyaset işinde başkasına güvenenler gibidir.

Hamîd sözüne nihayet verirken dedi ki: tesanüitten zarar görmiyen bir millet efradının birbirleriyle yarış edercesine savaşınca nasıl savaştıklarını düşününüz.

Hamidin sözü Halife Memunun eline varınca dedi ki: — Türkler hakkında Hamid'ten başkasının hakemliğine hacet yoktur. Zira Hamîd, her iki tarafı denemiş ve yakından tanımıştır. Sonra Hamîd Horasanlı bir Arap olduğu için, tarafgirlikle itham edilemez. Haber Zül - Yemîneyn Tâhir bin Hüsey'n'e (1) varınca dedi ki: Hamîd çok yerinde ve güzel söz söyledi. Sözünde ne kusur ne ifrat var.

(1) Memûnun iki vezirliğini bir elden idâre eden Oorasanlı kumandan.

KİTABÛL BUHALÂ

Câhızın bu kitabı, sekizinci asrın ortalarından dokuzuncu asrın ortalarına kadar, Irak şehirlerinde yaşamış olan arap şehirlisinin tasarruf ve iktisat hakkındaki aşırı kanaatlerini tehzil etmektedir. Kendilerine (Musallihîn = İslâhçılar) ismini vermiş olan bu tabakaya Câhız, (El - Buhalâ = Cimriler) ismini vermiştir. Şu kadar ki muharrir, bize onlar hakkında verdiği malûmat veya naklettiği haber ve masallarda, Arap cemiyetinin bedavet hayatını tamamiyle bırakmış olduğunu ve şehircilik hayatının emrettiği iktisadî ve ma'şerî şartlara nasıl uyduğunu öğretiyor. Bilvesile Irak şehirlerinde evlerin mimarî tarzından, yer ve duvar tezyinatından, ağaçlarından, mobilya ve mefruşatından, halkın melbusat ve me'külâtından, memleketin ağaç nehir ve kanallarından, muhtelif mahsullerinden, ma'îşet tarzından, fertler arasındaki hukukî ahlâkî, iktisadî telakki ve teamüllerden ve her nevi içtimai münasebetlerinden bahsetmektedir. Kitabül Buhalâ' diyebiliriz ki, dokuzuncu yüz yılda yaşayan medenî arap cemiyeti hakkında yazılmış câzip ve eğlenceli bir folklor kitabıdır.

BASRALILAR'DAN MESCİDÎLERİN HİKÂYESİ

Basra camiine devam eden arkadaşlarımız anlatırlar. Tapınakta toplanan ve parayı biriktirmek ve kayırmakla tanınmış olan bazı kimseler, nafakalarda tasarruf ve malı nemâlandırmak işini san'at edinmişlerdi. Bu prensip, kendi aralarında sevişmeyi ve kaynaşmayı mucip olan bir akrabalık, ve yekdiğerlerinin imdat ve yardımına koşmayı emreden bir mîsak mesabesinde idi. Câmide halkalarını kurdukları zaman, bu mevzuu ortaya atıp, zevk ve istifade maksadiyle ders ve müzakere eder, ve tetkik ve münakaşasıyla meşgul olurlardı. Aralarından bir ihtiyar dedi ki:

Kuyumuzun suyu, bildiğiniz gibi pek acı olup, hurma ağaçlarını kurutur. Eşek ondan tiksiniyor. Develer de bir türlü beğenmiyorlar. Nehir evimizden uzak olduğu için tatlı suyun tedariki bize pek pahalıya mal oluyor. Bir zamanlar, kuyu suyunu tatlı su ile karıştırarak eşeğe verdik. Fakat çok geçmeden, eşek bu halitadan da tiksindi ve bize isyan etti.

Eşegin içini bozan bu su derimizi de bozar, kokusu ile, ben ve kocakarı, tatlı su ile yıkanmağa başladık. Çifaide ki üzerimize döktüğümüz bu tatlı ve berrak su, boş yere heder olup gidiyordu. Nihayet kafama bir islah çaresi doğdu... gusulhanenin kenarına bir çukur açtım ve onu öyle düzeltip sıvadım ki adeta oyulmuş bir kayaya benzedi. Çukura suyu götüren oluğu da mükemmel sıvadım. Şimdi iyi su orada saf ve berrak bir surette toplanıyor. Zaten derilerimizin üstünde ne pislik varki.. Hakikat halde yıkanmak bir ibadet borcudur. Yoksa vücudumuzun en kirli köşelerinin derisi, sık sık yıkanmadığı halde, neden kokmuyor. Derinin mukavemeti mevzi'ine ve vazifesine göre değişir.

Şimdi çukurda toplanan cenabet suyundan eşek tiksiniyor. Hayvana bu sudan vermekle, hiçte suç işlemiş bulunmuyoruz. Onu nehyeden ne bir kitab ne bir hadis mevcuttur.. İşte bir kaç gündən beri Allahın inayet ve tevfiğiyle elde ettiğimiz bu azim faide, vücudumuzu ve malımızı hayli büyük külfetlerden kurtarmıştır. Mal ise hal kın malıdır. (1)

Bu anda başka bir ihtiyar yanlarına gelerek dedi ki:

İşgüzar Meryemin vefatından haberiniz var mı? O dahi muktasit islahçılardandı. Hayır, dediler. Bizi onun hakkında tenvir et. İhtiyar dedi ki: Onun nevâdiri çok ve bahsi uzundur. Size onun hakkında fikir vermek için nevâdirinden bir tanesini nakledeyim.

On iki yaşında evlendirdiği kızını altın ve gümüşle donattı. Ona Mervin işlemeli elbiselerinden tutunuz da alacalı ve ipeklisine varınca ya kadar giydirdi. Safranlısından baharlısına dek yedirip dağıttı. Böylece kızını, hem güveyisinin hem kaynanasının gözünde büyüttü.

Kocası, bu malın nereden geldiğini sorunca, Meryem, Allahtan diye cevap verdi. Kocası dedi ki: Lafı bırak ta bana izahat ver. Sen ne para sahibiydin ne de yeni bir mirasa kondun. Sonra, ne namusuna ihanet ne de kocanın parasına hiyanet ettin. Meğer bir define bulmuş olasın. Bu iş nasıl oldu? Anlatıver bakalım. Üzerimden ne tahammül edilmez bir yük attın ve başımdan ne büyük bir bela savdın.

(1) Kendilerine islahçı ismini veren bu zümre, halkın emeği ile topladıkları malı, halka yarayacak bir surette kullanmak mecburiyetinde olduklarını düşünürlerdi. Onun için ellerindeki mala (halkın malı) derlerdi.

Meryem dedi ki: Kızımı doğurduğum günden evlendirdiğim güne kadar gündelik ekmek unumuzdan bir avuç kaldırırdım. Her gün ekmek yoğurduğumuzu bilirsin. Biriktirdiğim undan bir kile topladıkça satardım.

Kocası dedi ki: Allah aklına kuvvet versin; ve bu aklın dolayısıyla yâri olduğun ve eşi bulunduğun kimseyi bahtiyar eylesin. Peygamber Efendimiz buyurdular ki: “deve, deve daha, iki deve eder. Ve her deveden bir kaç deve çıkar.” Çocuklarının da senin soyuna çekmelerini ve senin yolunda yürümelerini Allahtan dilerim. Beni asıl sevindiren şey, neslime bu gibi yüksek meziyetleri kazandırman ve miras bırakmandır.

İhtiyarı dinliyenlerin hepsi kalkıp Meryemin cenazesinde yürüdüler. Namazını kıldıktan sonra, kocasına giderek tâziyetlerini sundular, ve matemine iştirak ettiler.

Ondan sonra ihtiyarlardan biri sözü alarak dedi ki: Arkadaşlar, hiç bir şeyi küçüktür diye istihfaf etmeyiniz. Her büyük, başlangıcında küçüktür. Küçüğün kadrini büyütme ve yahut azı çoğaltmak Allahın arzusuna bağlı bir şeydir.. Büyük servetler dirhemle sayılmaz mı!.. Altun kıratlardan teşekkül etmez mi. Sahil kumları ve deniz suları da öyle değildir. Beytülmalın (1) milyonları şuradan bir dirhem, buradan bir dirhem değildir?

Arzı Arapta (2) yüz cerib (3) gibi büyük bir akara sahip olan bir işportacı gördüm. Kıratla biber ve nohut satıyordu. Biber ağacından çıkardığı bir veya iki habelik kazancını üst üste koyarak yüz ceriplik bir akar sahibi olmuş.

Sonra dedi ki: Uzun zamandanberi öksürükten müşteki idim. Bazı kimseler, bana şekerli buğday haşlamasını tavsiye ettiler. Başkaları, şâhenc, şeker, badem yağı ve emsali şeylerden yapılan harîreyi tavsiye ettiler. Ben ise bütün bu zahmet ve külfetlerden sarfı na-

(1) Devletin hazinesi demektir.

(2) Basraya yakın zengin bir toprağın adı.

(3) Memlekete göre değişen bir mesaha ölçüsü.

zar ederek Allahaan sağlık diledim.. B6ylece g6nleri biri biri ardından savarken muvaffakiyetli arkadaşlardan biri bana dedi ki: “ne duruyorsun? kepek suyu isene! kepeği kaynat suyunu sıcak sıcak i.”

Dediğini yaptım. Meğer kepek suyu ne tatlı ve lezzetli Őeymiř. Üstelik açlığı bıçak gibi kesiyor. O g6n6 6đleye kadar acıkmadım. 6đle yemeğini yiyip bitirinceye, ve ellerimi kurulayıncaya kadar ikinci oldu. B6ylece 6đle yemeği ile akşam yemeği arasında pek kısa bir aralık kaldığından, akşam yemeğini sıradan d6ř6rd6m. Ondan sonra kocakarıya d6n6p dedim ki: “neden b6t6n ev halkına sabahları kepek pişirmiyorsun? Suyu, g6đs6 yıkıyor; kuvvetli bir gıda olduğu için de açlığı kesiyor. Sonra bu pişirdiğin kepekleri kurutursun. Kuruyunca eski fiyatlarına satarsın. Pişmemiş kepekle pişmiş kepek arasındaki taf6zul, elimizde k6r kalır.” Kocakarı dedi ki: “V6cuduna ve kesene b6y6k faydalar temin eden bu kepeği sana m6yesser kılan Cen6bı Hak, bu 6ks6r6đ6n y6z6 h6rmetine, bizi bitmez t6kenmez nimetlere gark etti.” Dinliyenler dediler ki: “evet, doğru s6yl6yor. Bu gibi Şeyler danışmakla 6đrenilmez. Bu, olsa olsa bir ilh6mı rabb6nıdir.”

HAMİD OğLU Z6BEYDE’NİN HİK6YESİ

Sarraı Hamıdin oğlu Z6beyde, kapısının 6n6ndeki bakkaldan iki dirhem ve bir kırat borç almıştı. Borcunu altı ay sonra, iki dirhem 6 arpa olarak 6dedi. Bu hale 6fkelenen bakkal dedi ki: Sen y6z bin dinarlık bir adamsın. Ben ise y6z akçesi olmayan bir bakkalım. Bir veya iki habbeyi arttırarak alnımın teriyle geçinirim. Kapının 6n6nde bir hammal, parasını bağıra çağıra isterken, vekilin (1) g6zden kaybolmuştu. Senin yerine iki dirhem d6rt arpa vererek adamı savdım. Sen du parayı bana altı ay sonra, iki dirhem 6 arpa olarak 6d6yorsun. (2)

Z6beyde bakkala dedi ki; deli adam, sen bu borcu bana yazın vermiştin. Ben ise kışın 6d6yorum. 6 kışlık arpa ise d6rt yazlık arpadan daha nemli ve daha ağırdır. Bunda senin k6rlı olduğuna hiç Ő6p-hem yok.

(1) Vekilharcın demek istiy6n.

(2) Burada habbe ve arpa tabirleri madeni ufak para ifade eder. İşin zarif tarafı da bunadadır: Hasis sarraf, madeni arpa ile hakiki arpa arasındaki işim birliği 6zerinde oynamakla bakkalın bir arpacık parasını y6tmak istiy6n.

KİNDİ'NİN HİKÂYESİ

Ömer bin Nehbevi bana anlatıyor: Kindî kiracılarına, bazan da komşularına dermiş ki: “evde aşeren bir kadın var. Ateş üstündeki tencerelerinizin güzel kokusundan çocuk düşürmesi muhtemel. Yemek pişirince iştahasını bir avuç veya bir kaşıkla defediniz; gönül az şeyle kanar. Size bu haberi verdikten sonra, söylediğimi yapmazsanız, bu günahınızdan ancak bir köle azad etmekle kurtulabilirsiniz.

Dolayısıyla günde komşularının kazanlarından hanesine gelen yemekler, ona ve çocuklarına bir kaç gün yetecek kadardır. Mamafi komşularının bir çokları bu kurnazlığın farkında olmakla beraber, göz yumarlardı. Kindî de, ailesi efradına ara sıra şu yolda hitab edermiş: “Siz köy ve çiftlik sahiplerinden daha müreffeh yaşıyorsunuz. Onlar günde bir çeşit yemek yerken, siz günde bir kaç çeşit yemek yiyorsunuz.”

Muhatabım sözüne devam ederek dedi ki: Bir gün Kindî'nin nezdinde öğle yemeğini yerken komşularından birisi geldi. Bu komşu benim dahi dostlarımdandı. Kindî misafiri yemeğe davet etmedi. Ben utandım ve adama dedim ki, “sen de yaklaşıp bizimle yesene!” Komşu “Vallahî, yedim.” dedi. Kindî fırsatı kaçırmıyarak “Bu and üzerine laf olmaz” dedi. Adamı bu sözle öyle kısıvrak bağladı ki, artık kımıldamasına, ya Eba Osman (1) imkân kalmamıştı. Çünkü yemeğe elini uzatsaydı. “Allahın ismile oynuyorsun” diyerek onu kâfir çıkaracaktı.

Mabed (2) dedi ki: Kindî'nin evinde oturduğum bir yıl küsur müddetce, kirasını muntazaman verir, işlerini görür, şartlarını yapardım. Mabede, dedim ki: kirayı muntazaman vermenin ve işlerini görmenin ne olduğunu anladım. Fakat şartlarını yapmak sözünü anlayamadım.. Mabed dedi ki: Kindî evinde oturanlara bazı şartlar koşardı. Ezcümle: hayvan ve davarın tersile yemlerinin artığını ona vermek. Elek ve süzgeçten artan şeyleri ve kemikleri sokağa atmayıp ona bırakmak. Hurma çekirdeklerini ve nar kabuklarını ona teslim etmek. Bundan başka, evde pişirilen aştan evinin gebesine bir kepçe göndermek. Mamafi istediği kimseleri bu şartların bazısından

(1) Câhızın künyesi.

(2) Anapça bir adamın ismi.

affederdi. Herkes de onun hüsnü niyetini, müthiş hasisliğini ve güzel sohbetini nazarı itibare alarak bu şartlarını kabul ederdi.

Mabed sözüne devam ederek dedi ki: işte Kindi'nin evinde bu şartlar dahilinde otururken, amca zademle yeğenim ziyaretime geldiler. Çok geçmeden ondan şu meâlde bir yazı aldım "misafirlere yapılan bir gecelik müsamahanın ekseriya bir kaç gece şeklinde tefsir edilmesine rağmen, ziyaretçilerinizin nezdinizde ancak bir iki gece kalmalarına müsaade ediyoruz. Evinizin kirası otuz dirhemdir. Altı kişi olduğunuza göre adam başına beş dirhem düşer. Şimdi iki kişi daha artmış olduğunuzdan, iki beşlik daha ilâve edilerek, bu günden itibaren, evinizin kirası kırk dirheme iblâğ edilmiştir" Ona yazdım ki: misafirlerimin yanımda bulunmasından, ve dağları taşıyan arza, vücutlarının verdiği ağırlıktan sana ne zarar var? Onların zahmetini sen çekecek değilsin ya!.. Bu yaptığın zammın mucib sebeplerini yaz da anlayayım" Ona böyle bir hücum yapmakla, başıma neler açtığımı bilmiyordum. Bana yazdı ki: "bu zammı mucip olan esbap çoktur ve aşikârdır. Ezcümle lağamın çabuk dolması ve onu temizletmenin meşakkat ve masrafları. Sonra ayakların çoğalması nisbetinde damların çamuru kabarrır, yerlerin alçısı oyulur, eşikler yıpranıp dökülür. Merdivenin kalasları esner ve basamakları kırılır. Sonra, eve girip çıkma, kapıları açıp kapama, anahtarı sokup çıkarma arttıkça kapular aşınır ve menteşeleri oynar. Çoluk çocuk çoğaldıkça bu nevi felaketler artar. O zaman kapuların çivilerine varıncaya kadar sökülür. Ceviz ağacı bile kırılır. Toprağında çukurlar ve kuyular açılır. Etrafındaki mermerler silindir taşı altında param parça olurlar. Dıvarlar, güya raf yapmak için, çakılan kazıklarla bozulur. Sonra, ziyaretçiler, davetliler ve gidip gelenler çoğaldıkça su sarfiyatı artar, ve su sızdıran desti ve küplerin miktarı bir kaç misline iblağ edilir. İşte bu sızıntılar, ve yerlere sık sık dökülen kuyu suyu, zamanla duvarların temellerini çürütür, ve çatlayıp yıkılmalarını intac eder. Sonra ev halkı arttıkça hamur yağurma, yemek pişirme ve ateş yakma ihtiyacı artar. Ateş ise her şeyi silip süpürür ve evi çıra gibi yakar; evde ne var ne yoksa alıp götürür. Binaları bu suretle yok eden nice yangınlar emlak sahiplerini en büyük ziyanlara sokmuştur. Bazan bu cinayetler, komşu evlerine geçerek can ve mal kaybına sebep olurlar. Bu felâket üzerine ev sahibini kendi derdiyle bıraksalar yine iyi. Hayır, bu yetmiyormuş gibi, onu uğursuz sayarlar. Her yerde istiskal edip, aleyhinde söylemedikleri kötülük kalmaz.

Evet, sonra da evin geniş sahanlığı ve zemin katı dururken odalarda ve damlar üstünde yemek pişirirler.

KİTABÛL MAHASİNİ VEL AZDÂD

Bu kitabın bazı bahislerinde, Câhızın şahsiyeti bütün hususiyetleriyle görünmektedir. Üslûbunun akıcılığı, zekâsının hamleleri, şakacı mizacının sıcaklığı duyulmakta ise de, bazı bahisler, hiç te Câhızın şahsiyet ve üslubiyle alâkadar olmayacak kadar soğuk ve yeknesaktır. Dolayısıyla eser Câhız tarafından hazırlanmış olmakla beraber ölümünden sonra, kendi şakirt veya dostlarından biri tarafından ele alınmış, ve bazı ilâveler yapılarak yine Câhız namına neşredilmiş olabilir. Onun içindir ki ben, Câhızın kaleminden çıktığını tahmin ettiğim bazı bahislerden tercümeler yaparak, bu kitabıma son vermeyi düşündüm.

Kitabın muhtevası hakkında bir fikir

Câhızın biografisinde onun reybiyeci olmaktan fazla ihtimalci (probabiliste) olduğunu söylemiştik. Câhız, bu kitabında, eşya ve hâdiselere muhtelif zaviyelerden bakıldığı takdirde, onların yalnız iyi ve yahut yalnız kötü olmadıklarını iddia ediyor. İyilik ve kötülük vasıflarının itibârî olduklarını, herkesin anlayacağı bir şekilde izâh etmek için Câhız, tarihten, Arap ve Acem hikâyelerinden, filozof sözlerinden ve Arap şiirlerinden bize bitmez tükenmez misaller vermektedir.

Her şeyin meziyetlerinden bahsettikten sonra kusurlarından bahsetmekle iyi ve kötü tarafları arasında bir denkleştirme yani, paralelism yapmaktadır. Yunan tefekküründe ehemmiyetli bir yer tutan paralelism, Câhız vasıtasile Arap tefekkürünün malı oluyor. Onun için muharrir, bu eseriyle, İslâmları nisbî (relatif) ve ihtimalci bir surette düşünmeğe alıştırdığı gibi, Arap edebiyatına büyük bir hizmette bulunmuş oluyor.

Zaten Câhız, bu kitabının mukaddimesinde şöyle demektedir: Elmahasinü vel Azdâd ismini verdiğim bu kitabın şimdiye kadar ne benzeri yazılmış ne de bir kimse tarafından teklif edilmiştir. Ona, yazının ve kitapların meziyetlerinden bahisle başladım ve ölümün meziyetlerinden bahsederek son verdim.

Kitap, Câhızın yazdığı son eser olsa gerektir. Zira Halife Mu'tez Billah zamanına ait vakayii ihtiva etmektedir. Câhız, Mu'tezzi istihlaf eden Halife Elmuhtedi Billah zamanında ölmüştür.

GÜZEL MUHATEBELER (1)

İbnu Kariyye, bir gün, Abdülmelik bin Mervanın nezdinde otururken Halifenin çocukları içeri girdiler. İbnu Kariyye ile Abdül-Melik arasında şöyle bir mükaleme oldu:

İbnu Kariyye — Bu gençler kimlerdir, ya Emirel Mü'minîn!

Abdül-Melik — Emirül Müminîn çocukları.

İbnu Kariyye — Allah seni babana nasıl mübarek kıldı ise, onları sana öyle mübarek eylesin; ve babanı sana nasıl mübarek kıldı ise, seni de onlara öyle mübarek eylesin.

Bu sözü üzerine Abdül-Melik, misafirinin ağzını inci ile doldurmuş.

Ebu Abbas (2), Amâre bin Hamzeye nefis cevherlerin verilmesini emretmişti. Onun üzerine Amâre şöyle teşekkür etti:

Allah sana elini uzatsın, ve ihsan eylesin ya Emirel Mü'minîn! İhsanlarına şükrelemek icab edince, Allah bizi seviyye ve mertebenin ne kadar aşağısında tuttu ise, teşekkürlerimiz de nimetlerimizin o kadar aşağısında kalmaktadır.

İshak bin İbrahim Mûsulî, Reşid'in (3) huzuruna çıkınca aralarında şöyle bir konuşma oldu:

Harun Reşit — Nen var?

İshak bin İbrahim — (nazm ile cevap verir)

Malım gösteriş hususunda çoktur
Fakat bildiğin gibi (4) elimde avucumda bir şey yoktur.
Hasisliği emredene, yeter dedim.
Sen olmayacak şeyler istiyorsun.
Emirül Müminin cömertliği severken
Yoksuzluktan nasıl korkarım, parasız nasıl kalırım,

-
- (1) Karşılıklı güzel söz söylemek.
(2) İlk Abbasi Halifesi, Ebu Abbasi Seffah
(3) Halife Harun Reşit
(4) Hitab mevhum bir kadına yapılmaktadır.

İnsanları cömertlere dost buldum;
Fakat hasislere dost olan bir kimse görmedim.

Harun Reşit — İşte manası doğru, terkibi kuvvetli, işitmesi ve söylemesi güzel şiir buna derler. Çocuk!.. İshak'ın evine elli bin dirhem yüklet. İshak bin İbrahim — Ya Emirel Müm'nin, hediyenizi nasıl kabul edeyim ki şiirim hakkında buyurduğunuz sitayişler, hakkınızda söylediğim medihden yüksektir.

Yahya bin Halit Bermeki, Harun Reşide, Mecusî gençlerinden Fazl bin Sehilin terbiye ve malûmatını öğerek, onu Memun'un maiyetine verdirmişti. Bir gün Harun Reşit Yahya'ya dedi ki: "Şu Mecusî gencini içeri al da göreyim ve ihsanda bulunayım." Genç, halifenin huzuruna çıkınca heyecandan dili tutuldu. Reşit, bu çocuğu vaktiyle öğmüş olan Yahya'ya mânidar bir surette baktı. Fazıl bin Sehil, hâmisini bu müşkül vaziyetten kurtarmak gayretiyle toparlanarak dedi ki: — Efendimizin heybeti karşısında, bu naçiz kulun duyduğu dehşet, onun fartı hassasiyetine pek belîğ bir delil değil midir? Harun Reşit: — Aferin, eğer bunu söylemek için sustunca güzel!.. Hayır, sözden kesilince hatırına doğan bir şeyse, daha güzel!..

Ondan sonra Fazl'a ne sorduysa umduğundan iyi cevap aldı.

Fazl bin Sehil, Memun'a, Semerkant dihkanlarından bazılarının işleri için ricada bulunmuştu. Memun dahi bu işlerin sür'atle infazını emrettiği halde infazı gecikmişti. Onun üzerine Fazl bin Sehil Memuna şu yolda hitab etti: — Vadinizi kendiliğinizden hatırladığınızı farz ediniz; ve sâillerinize tatlı ihsanlarınızı müjdeleyiniz. Bu tavâzunuz herkesin güzide teşekkürlerini celbetmeğe vesile olsun. O zaman yürekler size bağlanmayı borç bilir, diller cömertliğinizi itiraf ederler. Memun — İstidâcılara benim yerime icabet etmeyi sana bırakıyorum. Dileklerini el altındaki en hazır mallarla is'af et. Emre tâlik ve sallandırmaktan seni mesul tutarım.

Fazıl — O halde onların medihleri ile kıvançlanmanızın, ve uzun ömürleriniz için duada bulunmalarının lâzım geldiğini bilmemin hiç bir faydası kalmamıştır.

Günün birinde Fazl bin Sehil Memnu'a şöyle bir nasihatta bulundu.

— Ya Emirel Müminin, kullarınızın üzülerək âbırû dökmelerini, ih-sanlarınız önlesin.,

Memun — Evet billah, öyle olsun.

Atâbî günün birinde Memunun huzuruna çıktı.

Memun — Ey Atâbî, ölüm haberini duyup mağmum olmuştum. Sonra yanıma geleceğini öğrenince neşelendim.

Atâbî — Sizi nasıl methedeyim, nasıl vasfedeyim ki dinimiz ve dünyamız ancak sizinle kâimdirler.

Memun — Benden dilediğini dile.

Atâbî — Verici elleriniz, isteyici dilimden çözüktürler.

— ZITTI —

Ebu Alkama'î Nahavi, Tabip Â'yene giderek dedi ki:

Ebu Alkame — Gebermiş koyun eti yedim. Beni müthiş bir hıçkırık tuttu. Bu yüzden, vâbile ile de'be'î unuk arasında, beni yakalayan elim bir veca' inkişaf ve nema bularak, ta şerâsife karıştı. Şimdi senden bir ilâç istiyorum.

Âyen — Havfak, sarbak ve rakrak al. Temizce yıka. Sonra su ile karıştırarak iç.

Ebu Alkame — Anlayamadım.

Âyen — Ben de senin dediğini anlayamamıştım.

Ebu Alkama'yı sokak ortasında sar'a yakalamıştı. Etrafına toplanan halk, baş parmağını sıkarak kulağına ezan okumeğa başlamışlardı. Ayılınca etrafına bakarak dedi ki: — Dâ'î cünûna müptelâ bir kimesne gibi başıma ne yığılıp teke'kü' eylediniz? Varın savulun.

Halktan birisi: — Bırakın, bırakın: Adamcağızın şeytanı Hint diliyle konuşuyor.

Günün birinde kan aldırarak istediği bir berbere dedi ki: — Kasabâtı mülazimeyi sıkıca bağla; usturaların iyi bileyle; vaz'ı tah-

fif ve nez'i tâcil eyle. Şartın, vahiz suretinde, massın nehiz şeklinde olsun. Ehli ibâ'm üstüne varma, ve yavuzların karşısına dikilme.

Perükâr hiç bir söz söylemeden, çıkardığı hacamat şişelerini tekrar torbasına doldurarak uzaklaşmış.

GÜZEL CEVAPLAR

Kisra Perviz'in yanına bir adam girip köyünü gasbeden valisini şikâyet etmiş.

Kisra — Bu köy kaç yıldan beri elindedir?

Adam — Kırk yıldan

Kisra — Kırk yıldan beri yediğin bir köyü, valimin bir yıl yemesinden ne çıkar!..

Adam — Padişahlığı bir yıl da Behramgûr yese idi efendimize ne olurdu!..

Kisra — (Muhafızlara) Bu herifi iteliyerek dışarı atınız. Adam dışarı atıldıktan sonra bir fırsatını bulup içeri baktı ve Kisraya kapudan bağırarak dedi ki:

— Yanınıza bir haksızlıkla girdim. Yanınızdan iki haksızlıkla çıkıyorum. Kisra Perviz (Muhafızlara) — Bu adamı tekrar içeri alınız; dedi ve ona köyünü iade ettikten sonra maiyetine aldı.

Peygamberin amcası Abbas bin Abdil Muttalib'e sormuşlar: "Sen mi büyüksün, Peygamber mi?" Abbas demiş ki: "Peygamber Efendimiz benden büyüktür. Ama ben, ondan önce doğdum."

Halife Mehdi yolda rastladığı bir ihtiyar kadına sormuş:

Mehdi — Hangi kabiledensin?

Kadın — Tay kabilesinden

Mehdi — Neden Tay kabilesinden ikinci bir Hatem (1) çıkmadı?

(1) Cömertlik ve kibarlığı ile meşhur Hatemi Tay

Kadın — Araplar arasında size benzeyen başka bir Halifenin çıkmamış olmasından.

Mehdi kadının cevabından memnun olmuş ve ihsanda bulunmuş.

Iraklılar, Abdullah (2) bin Zübeyir'e kat'i surette iltihak edince, İraka gitmiş olan kardeşi Mus'ap bin Zübeyir, ona biy'at etmek üzere bir heyet göndermişti. Abdullah, Irak murahhaslarına şöyle hitab etti: "Keşki her beşinizin yerine bir Suriyeli bulabilseydim?"

Bu sözüne, heyet efradından biri şöyle cevap verdi:

— Ya Emirel Müminin, biz sana bağlandık; sen ise Suriyelilere bağlanmışsın; Suriyelilerde Mervan oğullarına bağlanmışlar. Bu vaziyetimizi A'şadan (3) iyi tasvir eden olmamıştır. A'şâ dedi ki:

Bana tapan kadına, bir sevdalı tutulmuş
O adama meğerse, başka bir zen tutulmuş

(Cahız derki) bu kadar güzel bir cevaba nâdiren rastlanır.

— ZİTTİ —

Peygamberin nezdinde Zibrikan bin Bedir ile Amir bin Ehtem bulunmuşlardı. Amir, Zibrikan'dan bahs ile Peygambere dedi ki:

— Sana anam babam feda olsun ya Resülallah! Zibrikan dost ve akrabalarının tâatını kazanmış, cömert, sözü tok ve kendisine sığınanları kayıran bir adamdır.

Zibrikan — Sana anam babam feda olsun ya Resülallah! bu adam benim hakkımda daha çok şeyler bilir ama beni kıskanıyor.

Amir — Ey Allahın Peygamberi! sana yemin ederim ki, bu adam sebatsız ve titizdir. Üstelik, amcası alçak ve dayısı ahmaktır.

(2) Abdullah bin Zübeyir, Mekke'de, Yezid bin Muaviyeye, Mervana ve Abdül-Melike isyan etmişti. Hilâfeti eline almasına ramak kalmıştı. Kusurları yüzünden muvaffak olmadı.

(3) Âşa Meymun: Muallakat şairlerindedir.

Zibrikan hakkında birbirini tutmayan sözler sarfeden Amir, Peygamberin yüzünde hasıl olan teessürü okuyunca tekrar sözü alarak dedi ki:

Amir — Ya Resülallah! birinci sözüm yalan değildi. İkincisi de doğrudur. Gönlüm boş iken bildiklerimin en iyisini söyledim. Öfkelenince de bildiklerimin en kötüsünü söyledim.

Peygamber dedi ki: — “İnne minel beyani lesihren ve inne minel ş'ri lehikme” Bazı sözlerde sihir, bazı şiirlerde de hikmet vardır.

Velit bin Ukbe (1) ile Akil (2) bin Ebi Talip arasında şöyle bir muhavere cereyan etmişti:

Velit bin Ukbe — Ali, serveti ve taliblerinin çokluğu ile seni altetti.

Akil bin Ebi Talip — Fakat cennet yolunda beni de seni de geçti.

Velit bin Ukbe — Osmanın kanından avurtlarının, billah şıştiğini görüyorum.

Akil bin Ebi Talip — Senin Kureyişle ne alış verişin var. Sen onlar için boş bir kumar oku mesabesindensin. (3)

Velit bin Ukbe — Bütün dünya halkı bile, Osman'ın katlinde methaldar olsalardı bir çıkmaza saplanırlardı.

Akil bin Ebi Talip — Hayır, hiç babanla beraber olmak istermisin! (4)

DİLİNİ TUTMANIN İYİLİKLERİ

Eksem bin Sayfi dedi ki: “İnsanın ölümü iki çenesi arasında-
dır”, yani dilindedir. Yine Eksem dedi ki: “harpten kötü söz olur, ve
her düşeni toplayan bulunur.” Yani ağızdan düşen her sözü topla-
yanlar bulunur... Mühelleb, çocuklarına dedi ki: “Dil sakatlığından sa-
kınınız. Erin ayağı sakatlanır, fakat iyileşmesine, ayağa kalkarak ve
tekrar yürümesine mâni olmaz. Ama dilinden bir sakatlık düşünce
mahvolduğu gündür.”

(1) Afrika fatihi Ukbe bin Nafiin oğludur. Emevilerin adamlarındandı.

(2) İmam Alinin kardeşidir. Velit bin Ukbe, Akili, Osman bin Affanın katlinde methaldar olmakla itham ediyor. Akil de ona diyor ki: senin Kureyiş kabi-
lesiyle ne alâkan var. Bu işlere karışma.

(3) İslâmiyetten önce Kâbede bulunan fal oklariyle kumar oynanırdı. Boşa çıkan oklar kayberedi.

(4) Yani “sen, babanın mezar çıkmazına saplanmak istermisin?”

Yunus bin Abid dedi ki: “İnsanın bütün iyiliklerini bir arada toplayan meziyeti sükûttur.” Kusâma bin Zübeyir dedi ki: “Ey halk, siz çok konuşur, az susarsınız. Doğru söz söylemek için, sükût ve tefekkürden yardım dileyiniz.” Derler ki insan, basacağı yeri nasıl yoklarsa söylyeyeceği sözü de öyle yoklamalı. Dilini kullanmasını bilmeyen bir kimse onu kendi ölümüne musallat kılar. Şair dedi ki:

Kılıç yarası tedavi ile geçer,
Dilin açtığı yara ebedidir.
Mızrak yaraları zamanla kaynaşır
Ama dil yaraları bir türlü kaynaşmaz.

Bu mevzu hakkında, dört padişah, tek yaydan atılmış dört ibare söylemişlerdi:

Kısra dedi ki: “ben söylediğim sözden değil, söylemediğim sözden kolayca sıyrılabilirim.

Hint padişahlarından biri dedi ki: “ben sözüme ağızdan çıkınca ya kadar hâkim bulunmaktayım. Ağızdan çıktıktan sonra, söz bana hâkimdir.

Kaysar dedi ki: “ben, söylemediklerime pişman olmadım ama, söylediklerime pişman olduğum vâkidir.”

Çin İmparatoru dedi ki: “söylenmiş sözün acısı, söylenmemiş sözün pişmanlığından büyüktür.”

Başka birisi dedi ki:

Dilini tut, söyleyip başına belâ alma;
Bela. nutka musallat olan bir derttir.

Ruh ve fikrimizi tatmin edenlerle bulunduğumuz zaman, konuşmaktansa onları dinlemek evlâdır. Zira dinlemekte selâmet ve istifade var. Bir filozof dedi ki: “İyi konuşmasını bilen, iyi susmasını da bilir.”

Peygamberimiz dedi ki: “bağıra çağıra, boş yere söz söyleyenlerden Allah bile hoşlanmaz. Bilakis sözü kısa kesip bir çırpıda istediklerini anlatan kimseleri sever.”

Mühelleb (1), onu söven bir adama seslenmemişti. Bu vak'aya

(1) Her halde Mühelleb bin Ebi Sufra olsa gerektir. Abdül Melik'in Basrada Irak valisi idi.

şahid olanlardan birisi, Mühellebe dedi ki: “Onu her halde affettiniz” Mühelleb dedi ki: “hayır, fakat kusurlarını bilmediğim için iftirada bulunmak istemedim.”

— ZİTTİ —

Filozoflardan biri, sözün faydalarını itiraz götürmeyen şu ibare ile izah etmişti. “biz sükûtun faydalarını sözle anlatırız. Fakat hiç bir zaman sözün faydalarını susarak anlatamayız” Diğer birisi, bu mânada dedi ki: “Allah sükûtun cezasını versin. İnsanın dilini bozar ve ifadesini kısırlaştırır. Ateş, kuru çalıkları nasıl yakarsa, hakkını pervasızca müdafaa etmek te pısrıklığı öyle yakıp yıkar.” Bu adama demişler ki: “Fakat söz alıp vermenin ne kadar fena bir şey olduğunu bilmiyormusun?” Adam demiş ki: “onun zararı yine sükûtun zararlarından hafiftir. Hiç olmazsa insanın içinde dert bırakmaz..” Filozoflardan biri der ki: “Dil öyle bir uzuvki çalıştırmazsan körleşir.”

Af ile karşılaşan serzinişliğe şu misali verirler: Şehrâmı Mirvezi ile Sahibül Devle Ebu Müslim Horasanî arasında geçen uzun bir muhavere esnasında, Şehrâm öfkelenerek Ebu Müslime “Ey piç” demiş. Ebu Müslim derhal sözü kesmiş. Şehrâm, işlediği suçun büyüklüğünü anlıyarak pişman olmuş, ve Ebu Müslim’in önünde son derece küçülerek, ondan özür dilemeğe ve kabahatinden sıyrılmaya çalışmış. Onun üzerine Ebu Müslim demiş ki:

Ebu Müslim — bir sözdür söylendi. Zannımda meğer yanılmışım. Gerçi öfke bir şeytan işidir. Fakat kabahat bendedir. Çünkü sana fazla müsamaha ederek dil uzatmana cesaret verdim. Suçunu eğer isteyerek işlediyse, bu suçun bir kısmı bana düşer. Hayır, istemiyerek işlediysen seni mâzeret sığar. Her ihtimale karşı seni affediyorum.

Şehrâm - Ey Kral, senin gibilerinin affinde gurur olmaz.

Ebu Müslim — Hayır, öyledir.

Şehrâm - Kabahatım bana rahat vermeyecek kadar büyüktür. (Ve mâzeret dilemekte ısrar edince,

Ebu Müslim — Acayip şey!.. Fenalıklarına hep iyilikle mukabele ettim. Şimdi de iyilik etmeye kalkışırsan fenalık ederim.

DANIŞMANIN İYİLİKLERİ

Birisi dedi ki: “İstişareye sığınan kurtulur” Diğer bir hakim dedi ki: “Aklınızın yarısı başkanızdadır. Onun için başkalarına danışınız.” Başka birisi dedi ki: “Allah bir kulun helâkini isterse, onu kendi aklına bırakır. Bir başkası dedi ki: “Danışma aklın iğriliğini düzeltir”

— ZİTTİ —

Ulemeden birisi dedi ki: Danıştığın kimsenin karşısında zayıf kalmak ve onun reyine müftakir görünmek, danışmanın faydalarını bırakmağa ve minnetini üzerinden atmağa kâfidir. Danıştığım bütün kimselerin karşısında, kendimi küçümsemiş ve onları büyüksemiştim. Karşılarında alçalmakla, onlara gurur vermiştim. En sıkıntılı günlerde, şaşkınlıkla en büyük hataları bile işlesen, sakın kimseye danışma. Derler ki en büyük rehber ilimdir ve en iyi danışma akıldır.

Danıştığı kimselerin reyî hilâfına hareket edenlerden birisi Şa'bîdir. Şa'bî, ibnül Eş'as'la (1) beraber Haccacın huzuruna çıkmadan evvel, Haccac'ın kâtibi Yezid bin Ebî Müslimi görüp ona dedi ki: “Bana akıl öğret” Yezid dedi ki: “Ne öğreteceğimi Vallâhi bilmiyorum. Elin-den geldiği kadar itizâr et” Diğer bütün arkadaşlar da bana aynı tavsiyede bulundular.

Ş'âbî dedi ki: Haccac'ın huzuruna çıkınca onların tavsiyesi hilâfına hareket ettim; ve büsbütün başka türlü yaptım. Evvelâ Haccac'ı “Emir” diye selâmladım sonra dedim ki:

— Allah Emire kuvvet versin. Herkes bana, Allahın doğru bilmediği sözlerle itizâr etmemi emretti. Fakat bu makamda hakikatten başkasını söylemeyeceğime Allah şahid olsun.. Uğraştık ve aleyhinizde bulunduk. Fakat ne istibdad kuvvetiyle hareket ettik, ne de lekesiz bir temizlikle. Nihayet, Allah sana nusret verip bize muzaffer kaldı. Şiddetli davranırsan, suçumuzun cezasını çekmiş oluruz. Affedersen, sırf senin kendi iyiliğindir; elinde aleyhimize kullanacak deliller var.

(1) Bunlar, Haccaca karşı isyan etmiş ve mağlup olmuş Arap beyleridir.

Bu sözüm üzerine Haccac bana dedi ki:

— Kanımız kılıcından damlarken, karşıma çıkıp “Vallahi ne ettim, ne gördüm” diyenlerin sözünden ziyade senin sözün hoşuma gider. Ey Şâbî, sağ ol.. Onun üzerine dedim ki:

— Ey Emir, bu suçumdan sonra, korku beni sardı. Gözlerime uyku girmedi. En yakın dostlarımdan ayağımı kestim. Fakat Emîri düşündüğümün hilâfı bulmadım. Haccac “Doğru söylüyorsun” dedi ve yanından ayrıldım.

Hapse katlanmanın güzellikleri

Kisrevî dedi ki: Hürmüz oğlu Kisra Mecusilerden birine şu sözü yazmış: “Felâkete katlanan felâket görmemiş gibidir. İpini uzatan onunla boğulur. Hesapsız yiyen telef olur.”

Afşin (1) hapse atılınca, İbnül Zeyyât (2) zindana giderek ona şu şiirleri okudu :

Kayış ve kösteklere alışmayan (3) Kimseler gibi şu cefaya katlan.

Afşin ona şu cevabı verdi:

— Bu dünyada yaşayan iyisini de görür, kötüsünü de; tatlısını da tadar acısını da.

Sonra şu şiiri okuyarak İbnül Zeyyat'a mukabele etti:

Dünyanın hayır ve şerrinden kimse kurtulmaz. Kişi isen onun zehirlerini hatırla. Ahmak emellerin dünyasında çalkanıyorsun. Köpüklü dalgaları henüz eteklerini yalamakta. (4)

-
- (1) Afşin Abbasi devletini, Papak Hurremi gaillesinden kurtaran meşhur bir Türk kumandanıdır. İslâm görüldüğü halde ateşperest olup Türkistanda İstiklâl teşebbüsünde bulunduğu anlaşılmıştı. Halife Mutasım onu muhakeme ettirerek katlettirdi.
 - (2) İbnül Zeyyât, Halife Mûtasımın veziri idi.
 - (3) Afşin bir Türk Beyi olduğu için, hapse ve cefaya alışkın olmadığına işaret etmek istiyor.
 - (4) Filvaki İbnül Zeyyât, Halife Mûtevekkil zamanında iğneli tandına atılarak işkence ile öldürülmüştü.

İbnül Mu'tez (1) dedi ki:

**Hapiste uçkur dokumayı öğrendim.
Bundan önce padişah idim.
Çarkı felek dönünce, küheylanların
Sırtından inüp kösteklere vuruldum.
Havalarda uçan kuşlara baksana!.
Kehkeşana ulaşacak gibiymişler.
Felâketin gözü onlara değince,
Kurulan ağların içine düştüler.
Kuşlar yükseklerden avlanır,
Denizin dibinden de balıklar.**

Öldürüldüğü hücrenin zeminine yazdığı şu iki beyit okunmuş-
tur:

**Hey gönül sabret; belki sonun hayırlıdır.
Uzun emniyetten sonra, kader sana hiyanet etti.
Seher vakti uçan kuşlara dedim ki:
Ne mutlu size, ne mutlu, keşke siz olaydım**

(1) Halife Mu'tez Billah idi ki halk arasında "İbnül Mu'tez" lakabıyla tanınmıştı. Pek ince ve hassas bir şairdi. Hapisten çıkarılıp Halife yapılmıştı. Sonra tekrar hapse atılarak öldürülmüştü.

ESERDEKİ OSMANLICA KELİMELERİN TÜRKÇE KARŞILIĞI

A

- Abd = Kul
 Adem = Yokluk
 Âdem = İlk Peygamber
 Âdemî = İnsan
 Ahd = Verilmiş söz
 Ahed = Tek Allah
 Ahsen = Daha güzel
 Ahz = Alma
 Akide = Belirli bir inanç (doktrin)
 Akılcı = Akıl ve mantıktan ayrılmayan
 Akılî = Akıl ile ilgili
 Âlâ = Nimetler
 Âl = Gil, giller
 Amel (âmâl) = Din emirlerinin tatbiki
 Ayn = Bir şeyin tam kendisi, karşılığı değil
 Âzamî = En çok
 Azim = Çok büyük

B

- Ba's = Ölümlerin âhirette dâirtilmesi
 Basar = Görme
 Basîr = Gören Allah
 Basiret = Görgü
 Bâtîn = İçte gizli
 Bâtînî = Kur'an ayetlerinin gizli mânâ-
 larını bildiklerini iddia eden-
 lerin fırkasına mensup olan
 Bedel = Bir şeyin yerine geçiş veya ka-
 bul edilen karşılık
 Bedr = Ayn ondüördünde mehtâb
 Bedr = Peygamberimizin meşhur muha-
 rebesine adı verilen kuyu
 Belâğ = Bir haberi ulaştırma

- Belâgat = Mânâyı değerlendirecek ko-
 nuşmak, yazmak,
 Belîğ = Mânâyı değerlendirecek konuşan
 ve yazan.
 Berâet = Bir suç veya iftirâdan temiz o-
 larak sıyrılmak
 Beyt = Ev [Âli-Beyt] Peygamberimizin
 evinde oturan en yakın akra-
 bâları
 Bid'et = Hoşa götmeyen yenilik
 Bidâyet = Başlangıç
 Bürûdet = Soğukluk
 Büldân = Memleketler

C

- Cebriyye = İnsanın bütün fi'illerinde
 mecbur olduğunu söyleyen-
 lerin fırkası
 Cedel = Fikir münakaşası, polemik
 Cehâlet = Bilgisizlik
 Celalet = Allahın şanlı büyüklüğü
 Cemâd = Taş, buz, maden gibi duygu-
 suz şeyler
 Cevher = Maddenin aslı unsuru. Mânevî
 bir şeyin özü
 Cevr = Zorbalık
 Cihad = Temiz ve yüksek bir amaç uğ-
 runda savaş

D

- Dakik = Pek ince
 Dalâlet = Şaşkınlık
 Dâvâ = Müdafaa edilen fikir, hak veya
 görüş
 Derece = Yukarıya çıkan basamak

Dereke = Aşağıya inen basamak
Delâlet = Rehberlik
Delîl = Rehber. Bir şeyi açıklayan vasıta
Deyyân = Allah
Deymûmet = Dâim olma
Din = Diyanet
Dirâyet = Kavrayışlı bilgi
Diyâr = Mesken toplulukları
Dünyevî = Dünya işleriyle ilgili
Düstûr = Esas tutulan kaide

E

Ehli Sünnet vel Cemâat = Peygamberimizimizin sıyret ve sünnetine ayak uyduran Müslümanların çoğunluğu
Ehvâ = Hevesler
Ehven = Daha kolay, daha hafif
Esbâb = Sebepler
Esmâ = İsimler
Eşhâs = Şahıslar
Eşkâl = Şekiller
Eş'ariyye = İmam Ebu Hasan Eş'arinin fırkası

F

Fâ'il = Yapan
Fâniğ = Boş
Fâsid = Bozuk
Fâsik = Allahın emir ve yasaklarına aykırı işler yapmaktan utanmayan
Fasâhet = Mânâsına tıpa tıp uyan açık söz söylemek, yazmak
Fasih = Açık ve sağlam söz söyleyen, yazan
Fâtır = Yaradan Allah
Fazilet = Üstün meziyet
Fazâyih = Açığa vurulmuş ayıplar
Fenâ = Eriyerek yok olma
Fer' = Dal, kasma
Fer'î = İkinci sırada gelen
Fıkah = İslâm hukuku
Fıret = Doğuştaki tabii hâl
Fıtrî = Doğuştan gelen tabii istidad

Fi'li = İş ve aksyonla ilgili
Feyz = Bolluk, bereket
Feyyâz = Feyzli, verimli, bereketli

G

Gasb = Zorbalıkla alma; haksız koparmak
Gâsib = Başkasının hakkını veya malını gasbeden
Gâfil = Etrafını ve gerçeği görmeyen
Gaflet = Aklın uykusu
Gâlip = Her şeyi alt eden Allâh
Gazab = Kızgınlık
Gazûp = Kızgın
Gurûr = Boş şeylere aldanmak

H

Haber = Kur'an ve sünnetin bize öğrettikleri şeyler
Hâdis = Yeni olmuş
Hadîs = Konuşma
Hadîs = Peygamberimizin söyledikleri ve yaptıkları
Hakk = Gerçeğin kendisi
Hakikat = Gerçeğin ifadesi
Halk = Yaratma
Hâlık = Yardan Allâh
Hâlık = Helâk bulan, ölen
Halîka = Yaradılış, yaradılmış mevcûdat
Hark = Öteye geçme
Harkul mutaâd = Henkesce bilinen şeyin ötesine gitme
Hasene = Sevap işleme
Hayy = Yaşayan Allah
Hayy = Diri, Canlı
Hayâlî = Hayatla ilgili
Hayvân = Canlılar
Hayyiz = Boşlukta doldurulmuş bir yer
Hicâb = Perde, utanma
Hikmet = Düstûr yerine geçebilen bir söz. Belirli bir düstûra göre yapılmış ve düşünülmüş
Hüsna = İyilik, iyilik yolu
Husûmet = Ablaşmazlıktan veya uzlaşmazlıktan doğan gerginlik

İ

İâde = Geri verme
İâre = Ödünç verme
İâşe = Besleme
İbâne = Gösterme
İbtidâ' = Başlamak
İbtihal = Tapınıp yalvarmak
İcbâr = Zorlamak
İchâd = Çok yormak
İfşâ = Gizli şeyi açığa vurmak
İfsâd = Bozmak
İfrât = Aşırı gitmek
İftira = Başkasının hesabına yalan söylemek
İhânet = Başkasını küçük düşürmek; ba-
yağlaştırmak
İhâta = Etraflıca kavramak
İhbâr = Haber verme
İhdâ' = Hediye vermek
İhdâs = Yeni yapmak
İhmâl = Yüz üstü bırakmak
İhsâ = Toplatıp saymak
İhsân = İyilik etmek
İhtidâ = Müslüman olmak
İhtilât = Karışmak
İhtimâm = İlgilenmek
İhtisâr = Kısaltmak
İhtiyâr = Beğenip seçmek
İhtizâr = Can çekişmek
İhzâr = Hazırlamak
İkâz = Uyandırmak
İktibâs = Başkasından fikir almak; baş-
kasından ateş almak
İktisâb = Kendine mâl etmek
İlca = Bir şeyi yapmak veya almak zo-
runda bırakmak
İltica = Sığınmak
İltibâs = Birbirlerine benzeyen şeyleri
ayırt edememek
İmân = Yürekten inanmak
İmâm = Arkasından yürünen ve namaz
kılınan
İmtihan = Denemek
İrade = İstek
İrcâ' = Geriye çevirmek yürütmek
İrtibât = bağlanmak

İrticâl = Hazırlanmadan nutuk ve söz
irâd etmek
İrzâ = Râzi etmek
İş'âr = Bildirmek
İşhâd = Yaptığına, söylediğine başkasını
şahid kılmak
İşgâl = Meşgûl olmak. Boşluk doldurmak
İşkâl = Güçleştirmek
İs'âf = Yardım maksadıyla başkasının iş-
sini yürütmek
İskâf = Köşker; ayakkabıcı
İskân = Yerleştirme; oturmak için yer
vermek
İskât = Susturmak
İskât = Düşürmek
İsnâd = Başkasına dayatmak
İsrâf = Lüzumundan çok harcamak
İsticâl = Çabukluk istemek
İstihsan = Hoş görmek
İstihzâ = Aley etmek
İstikra = Tümden gelme
İstikbâr = Büyüklük taslamak
İstikrâr = Yerleşme
İstimbât = Derin düşünmekle elde etmek.
Derinden su çıkarmak
İstitâ'at = Bir şeyi yapmak veyahut
yapmamak istidadında bulun-
mak
İtibâr = Değer verme
İtidâl = Orta bir durumda bulunmak
İtikâd = Bir şeye inanmak
İtimâd = Güvenmek
İtinâk = Bir mezhebî veya fikri kabul
etmek veya kucaklamak
İtizâl = Mu'tezile fırkasının fikirlerini
gütme
İtizâr = Özür dilemek; özrünü söylemek
İz'an = Düşünerek yola gelmek
İz'âc = Rahatsız etmek
İzdivâc = Evlenmek
İzâh = Açıklama
İzhâr = Belirtmek
İzmâr = İçinde saklamak

K

Kâdim = Evveli olmayan Allah
Kâdir = Herşeyi yapmağa kâdir olan Al-
lah

Kâdir = Herşeyi yapabilen Allah
 Kader = Alın yazısı
 Kadâ' = Adâlet yapmak, adâlet dağıtmak
 Kâin = Bulunan, mevcut olan
 Kanâ'at = Lüzumundan fazlasını aramamak; yeter derecede inanmış olmak
 Kâni' = Yeter derecede inanmış
 Kasd = Güdülmüş bir arzû
 Kasım = Pay sâhibi
 Kâsır = Bir şey yapmağa eli veya gücü yetmiyen
 Kazâ = Önüne geçilmeyen olay
 Kebîre = Büyük suç (kebâ'ir) büyük suçlar
 Kelâm = konuşma
 Kelâm = İslâm akidesinin ilmi
 Kelâmî = Kelâm ilmi ile ilgili
 Kelim = Musa Peygamber'in lâkabı
 Kerem = Cömertlik
 Kevn = Âlem (ekvân) âlemler
 Keyf = Nasıl
 Keyfiyet = Bir şeyin nasıl olduğu
 Kezîb, kızîb = Yalan
 Kibr = Kendini beğenmek
 Kiyâset = Akıl ve mezâket kaidelerine göre hareket etmek
 Kiyâs = Bir veya daha çok noktalarda birbirine benzeyen şeyleri, birbirlerine ölçmek
 Küfr = Bilinen bir şeyi veya yapılan bir iyiliği tanımamak

L

Allâhümme = Ey Allâhım
 Lain = Mel'ûm (İblis, Şeytân)
 Levh = Ezeli yazı levhası
 Lezzet = Daha çok, maddî olan zevk. (çoğ. lezâ'iz ve lezzât)
 Liyâkat = Değer
 Lutf = İyilik, Allahın kıymetli bir bağışı

M

Mâ'dûm = Yok olmuş, yok edilmiş
 Mehlûk = Yaradılmış

Mağdûr = Gadre uğramış, müstahak olmadan kötülük görmüş olan
 Mağrûr = Boş şeylere kapılan
 Makdûr = Allah kudretinin yaptığı şey
 Maksûd = Ona doğru gidilen şey
 Mâ'kûl = Akılın erdiği şey
 Mâsiyet = Verilen emri dinlememek
 Masnû' = Yapılmış sanat eseri olan
 Mâsûm = Suç ve kötülük işlemekten kayırılmış
 Masûn = Dokunulmamış
 Mazâhik = Gülünç şeyler
 Me'cûr = ücretle çalışan; mükâfâta müstehak sayılan
 Mef'ûl = Yapılmış, yapılan şey
 Menhî = Yasak şey; (menhiyyât) yasak şeyler
 Menhûs = Uğursuz
 Menfûr = Nefret edilen şey
 Menkûl = Nakledilmiş
 Mensûh = istimalden düşürülmüş, hükümü kalmamış
 Menzile = Konak
 Merhale = İki konak arasındaki mesafe
 Mertebe = Yüksek veya şerefli bir mevki
 Mes'ud = Bahtiyâr
 Maşâkil = Güçlükler
 Meşîyyet = Allahın yapma isteği
 Metbû = Ondan buyruk alınan
 Metrûk = Bırakılmış
 Mevhûm = Vehim ve zan eseri olan; gerçekte bulunmayan
 Mevsûk = Sıhhati vesikalarla desteklenen
 Mevzûn = Vezne uygun, âhenkli
 Mezheb = Aynı bir görüş yolu
 Mezkûr = Anılan
 Mî'âd = Belirli bir buluşma zamanı
 Mikyâl = Kab ölçü
 Mizân = Dara ölçüsü
 Mi'râc = Peygamberimizin herkesten gizli duran ulvî esrarın şahıkasına çıkışı
 Mu'âkib = Henkesi cezalandırmak hakkını elinde tutan Allâh
 Muakâb = Cezalandırılmış
 Muakkib = Arkadan gelen

Mübdî = Her şeye başlangıç veren; her şeyi başlangıçta yaratan Allah
 Muhdis = Yeni yapan
 Muhdes = Yeniden yapılmış
 Muhammed = İyilik ve övgülere mazhar olmuş
 Muhammed = Peygamberlerin sonuncusu ve en büyüğü
 Muharrık = Harekete getiren
 Muharrek = Harekete getirilmiş
 Muhyi = Hayat veren Allah
 Mukayyed = Bazı şartlara bağlı
 Mümnit = Ödürmek hakkını elinde tutan Allah
 Murâd = İstenilen şey
 Mürid = İsteyen
 Mürid = İsteyen Allah
 Mü'essir = Tesir eden
 Münfa'il = Başkasının tesiri altında bulunan
 Mürsit = Doğru yolda yürümek için rehberlik eden
 Müsta'id = Fazlasiyle elverişli
 Müteessir = Başkasının tesirine sahne olan
 Müteâref = Muhtelif kimseler arasında kabul edilmiş kıymet v. y. hüküm
 Mutâ' = İtaat gören, itaat edilen
 Mu'tî = Veren Allah
 Mutî = İtaatlı
 Mu'tad = Alışılmış şeyler
 Mütedâhil = Birbirine girmiş, girift olmuş
 Mütebâid = Birbirinden uzak
 Mütekâbil = Karşılıklı
 Mütekârib = Birbirine yaklaşmış
 Mütekellim = Konuşan
 Mütekellim = Kelâm ilmi ile uğraşan
 Mütekebbir = Büyüklük satan
 Mütekebbir = Bayağılıklardan sakınan Allah
 Mütenâzir = Karşı karşıya bakan
 Müterâdif = Ardarda gelen; aynı manâda olan sevelerin tekrarı
 Mutavassıt = Ortaç, aracı
 Müvejjid = Doğurtan bir şeyin olmasına sebep

Müvellid = Melez
 Müyesser = Kolay edilmiş, Allah tarafından kolaylaştırılmış.

N

Nâdir = Az bulunur
 Nâfi' = Faydalı
 Nakl = Bir yerden diğerine götürme; geçmişten günümüze taşımak
 Neklî = Başka kimse, başka yer veya başka zaman hakkında verilen bilgi, zıddı, akfî
 Nakz = Yıkmak; başkalarının iddialarını çürütmek
 Nakız = Bir şeyin tam zıddı
 Nâsîh = Bir şeyin yerine geçmek üzere gelen; nâsîh âyet, mansûh âyetin yerine geçer
 Nazar = Bakış; kelâm ve felsefede muhakeme manâsına gelir
 Nâzım = Boncuk dizen; çeki düzen veren
 Nazım = Mevzun veya ölçülü söz
 Nebî = Peygamber
 Nedâmet = Pişmanlık
 Necat = Kurtuluş
 Nef' = Fayda, istifade
 Nektbet = Kötü durum
 Nefes = Ciğerden alıp verilen hava çoğ. enfâs)
 Nefs = Kişinin manevî şahsiyeti, (çoğ. nûfûs)
 Nefsi = Nefisle ilgili. Enfûsi: kendi nefsimizden mülhem (sübcektif)
 Nefis = Çok değerli, çok kıymetli (çoğ. nefâ'is)
 Ni'met = Maddî v. y. mânevî bir kıymet ifade eden bağış
 Nikâb = Peçe, yüz örtüsü, ince örtü
 Nisâb = eŞriat v. y. kanunca tâyin edilen len miktar
 Nûlste = Zarif bir söz v. y. fıkrâ

R

Rabb = Tanrı, Allah
 Rabb = Efendi, evin büyüğü
 Rahîm = Pek şefkatli olan ulu Tanrı
 Rahmân = Şefkatin kaynağı olan ulu

Tanrı

- Rahâvet = Gevşeklik
Rahmet = Kavrayışlı büyük şefkat
Râşid = Akli eren; doğru dürüst düşünen
Râsânet = Sağlamak
Rasın = Sağlam temel üzerine oturmuş
Ravza = Yeşil bahçe, park
Rivâyet = Başkasından naklen anlatılan şey
Reşâd = Doğru ve isabetli fikir, doğruluk ve dürüstlük yolu
Reşit = Ergin
Reyb = Şüpheli
Reybi = Şüpheli
Riyâ = İki yüzlülük
Riyaset = Başkanlık
Riyâzet = Sıkı bir disiplin altında, bir maksada ulaşmak için çalışmak
Rücû = Eski yere dönmek; rec'i: eskiye dönmek tarafđarı)
Rüchân = Üstünlük; daha ve değer bakımından üstünlük
Rûkn = Temelin ayağı veya köşesi
Rüsûl = Elçiler (tek: resûl)
Rüşd = Erginlik

S

- Sâbık = Evvelki, önceki
Sâdık = Doğru söyleyen
Sâdir = Belirli bir yerden gelen v. y. çıkan
Sadme = Çarpma (çoğ. sadmeler, sademât)
Sadâket = Dostluk
Sahâvet = El açıklığı
Sâkıt = Düşmüş
Sâlih = Uygun, elverişli
Sâlim = Kusursuz, sağ
Sarîh = Açık, belli
Savt = Ses
Sayd = Av
Sa'y = Çalışma (sıkı yürüme)
Sebkat = Önce gelme
Selâmet = Sağlık
Selâset = Üslupta akıcılık
Semere = Meyve, netice
Seri' = Tez
Seyyâl = Akıcı (su gibi)

- Seyyîât = Kötülükler
Sıdk = Doğru söz
Sıddık = İnanglı, (Doğru şeye inanan)
Sıddık = Ebû Bekir Hz.
Sırât = Geniş ve düz yol
Siyret = GÜdülen yol, örnek yol
Siyret = Peygamber ve büyüklerimizin hayat ve menkıbelerini anlatan tarih
Sücüd = Tapınmak, yere kapanmak
Sükûn = Hareketsiz kalmak

Ş

- Şâyi' = Herkesçe bilinen şey
Şakâvet = Eşkiyalık
Şakî = Bedbaht
Şebâb = Gençlik
Şeffaf = Işığ ve görüşü arka tarafa geçiren; cam gibi
Şerr = Kötü ve kötülük
Şarefe = Balkon (Asılı; Şürfe)
Şeriat = Dini kanun ve hükümler topluluğu
Şevk = Tabii ve güzel temayül
Şeytan = Kötülük ve zarar etmekte kendini mükellef bilen ruh

T

- Taaccüb = Şaşmak
Taâkub = Arka arkaya gelmek v. y. gitmek
Taâmül = Tekrar edile edile bir âdet v. y. kaide hükmüne girmiş olmak
Taâriuf = Tanışma
Ta'âruz = Aykırı gelmek, aykırı düşmek
Ta'assub = Bir inan v. y. düşünceye körü körüne bağlanmak
Tâcil = Hızlandırmak
Tadlil = Şaşırtmak, yanlış yola sürmek
Tafaddul = İstendiğinden çok bağışta bulunmak
Tafdil = Bir şeyi diğerinden üstün tutmak
Tahaddî = Maydan okumak
Tahayyüz = Boşlukta yer tutmak
Tahlîk = Yaratmak
Tahlîl = Söküp ayırmak
Tahr'ib = Bozma, yıkmak

- Tahrif = Bir şeyin yolunu v. y. şeklini değiştirmek
 Tahtif = Dalgalanma yoluyla geçmek v. y. geçirmek
 Tahvil = Değiştirmek
 Takârüb = Birbirine yaklaşmak
 Takarrub = Yanışmak
 Takib = Arkadan gelmek
 Takrib = Yaklaştırmak
 Taksim = Parçalara bölmek
 Ta'lil = Bir olayın sebebini açıklamak
 Talim = Öğretme
 Ta'mim = Tüme gütme
 Tanzim = Düzen vermek
 Ta'rif = Tanıtmak
 Tarsin = Sağlamlaştırarak; sağlam temele oturtmak
 Tasaddi = Yeltenmek
 Taşdi' = Baş ağrısı vermek; rahatsız etmek
 Taşdik = Bir şeyin doğruluğunu kabul etmek
 Tashih = Düzeltmek
 Taşlih = Tamir etme
 Tasnif = Sıraya koymak
 Tasmin = Bir şeyi yapmağa karar vermek
 Tasrih = Açıklamak
 Tatâbuk = Birbirine uymak
 Tatil = Süsten sıyırmak; boşaltmak
 Tatvil = Üz atmek
 Tavsif = Vasfetmek
 Ta'viz = Karşılık veya bedel vermek
 Ta'vin = Bir şeyin ne olduğunu, kim olduğunu, nerede olduğunu, ne vakit bulunduğunu söylemek
 Ta'zib = Azab vermek
 Ta'zim = Büyütmek; çokça saygı gösterme
 Tebâdü'l = Değiş, tokuş etmek
 Tebâ'ud = Birbirinden uzaklaştırmak
 Tebâyün = Birbirinden çok farklı olmak
 Tebliğ = Haberini yerine ulaştırmak
 Tecrib = Tecrübe etmek
 Tedaîf = Fikirlerin birbirini çağırması birbirinden çıkması
 Tedkik = İncelemek
 Tedricen = Peyder pay, adım adım
 Tedvir = Yürütmek, işletmek
 Tedvin = Kitap halinde yazmak
 Te'anni = Dikkatle, yavaş yavaş yapmak
 Te'essür = Müteessir olmak
 Te'essüf = Esaf etmek, üzülme
 Tefelsüf = Akıl satmak, ukalalık etmek
 Tefrik = Ayırmak
 Tefviz = Selâhiyet vermek
 Tegafül = Göz Yummak
 Tehâcü'm = Üşüşmek
 Tehafüt = Tehlikeye koşuşmak ve düşmek
 Tehlil = İbadette veya korkuda lâ ilâhe illallah ibaresinin tekrarlama
 Tekasüf = Toplanıp sıkışmak
 Tekasül = Üşenmek
 Telâkki = Kendi aklına ve isteğine uydurmak
 Telâ'ub = Kalleslik etmek
 Telfik = Derme çatma şeylerden toplamak
 Te'lif = Bir araya getirmek
 Telkin = Başkasını kurmak
 Temâstül = Birbirine bazı hususlarda benzemek
 Temâzüc = Birbiriyle kaynaşmak
 Temâyül = Birbirine meyletmek
 Temdid = Yere sermek, uzatmak
 Temdin = Medenileştirmek
 Temrin = İdman yapmak, eğzersiz yapmak
 Tenakül = Birbirinden almak
 Tenasüb = Muhtelif kısımların arasında nisbet bulunması
 Temafür = Birbirinden nefret etmek
 Tenâkuz = Birbirine çok aykırı olmak
 Tenâzü' = Çekişmek
 Teneffüs = Cigerlere hava alıp vermek
 Tenfiz = İcrâ etmek, yürürlüğe koymak
 Tenkil = Pek ağır bir surette cezalandırmak
 Tensik = Bir kaide v. y. usule göre düzenlemek
 Tenzih = Temize çıkarmak
 Terğib = Şevklendirme
 Tertib = Düzen vermek
 Teşdid = Şiddet göstermek
 Teşmil = Umumileştirmek

Teşrî' = Kanun yapmak
Teşvîk = Şevk vermek
Tesâhub = Sahîp çıkmak
Tesâmüh = Geniş davranmak
Tebhîh = «Süphânellah» ibaresini tekrarlamak
Tesellüm = Mesûliyetine almak
Tasettür = Örtünmek
Teslîm = Selâm vermek; başkasına emanet etmek
Tevâfuk = Birbirine uymak
Tevâtür = Çok kimselerin ağızdan duyulmuş olmak
Tevazün = Birbirine denk olmak
Tevdî' = Başkasına emanet etmek
Tevekkül = Başkasına güvenmek
Tevhid = Allah birliğinin ilmi
Te'vil = Manâ düzmek
Tevlîd = Bir şeyi bir şeyden çıkartmak, (aslı, doğurtmak)
Tilâvet = Okumak

V

Vâhid = Bir
Vâhid = Tek olan Allah
Va'd = Verilmiş söz
Va'id = Tehdid
Vâcib = Bilinmesi v. y. yapılması gereken şey
Vahy = Allah'ın, Peygamberimize telkin ettiği fikir
Vâhız = Va'zeden, dinî öğüt veren
Vâlid = Doğuran, peydahlayan
Vâlide = Doğuran ana
Vasat = Orta
Vâsî = Geniş
Vasâyet = Bir kâsırın işlerini idare etmek hakkı
Vasîy = Başka kimsenin idare ve kontrolüne terk edilen kâsır
Vasîyet = İsmarlama (çoğ., vasâyâ)
Vâsıl = Ulaşmış
Vâsıta = Araç
Vazife = Ödev, öğün (çoğ., vazâ'if)

Vâzih = Açık, belirli
Vebâ = Salgın
Vebâl = Suç sorumluluğu
Vedî'a = Emaneten verilen şey
Vefât = Göçme, ölme
Vecd = Derûnî aşk
Vech = Yüz, surat
Vecibe = Ödev, öğün (çoğ., vecâ'ib)
Velâdet = Doğurma
Veled = Çocuk
Velûd = Çok doğuran
Velime = Ziyâfet
Vesile = Bağ, bahâne (çoğ., vesâ'il)
Veyl = Dert, belâ
Vezn = Dara (çoğ., evzân)
Vezîr = Padişah yardımcısı v. y. vekîli
Vikâye = Kayırma
Vilâyet = Vâlilik
Vizr = Yük, suç
Vucud = Varlık
Vuslat = Buluşma
Vusûl = Ulaşma
Vuzûh = Açıklık

Z

Zâ'id = Artan, artı
Zâhir = Görünen (zîd. bâtın)
Zafer = Şerefli ve sevinçli muvaffakiyet
Zann = Şüpheli kanâat
Zebûn = Aciz, düşmüş
Zehâb = Kendine göre düşünüş
Zeheb = Altın
Zihn = Düşüden, fikreden dimağ
Zihni = Düşünce ve fikirle ilgili
Zikr = Anma
Ziraat = Tarım
Zill, züil = Alçıklık
Ziyet = Süs
Zülcelâl = Ulu ve güzel Allâh
Zulmet = Karanlık
Zuhûr = Gözükme, belirme
Zühd = Dünya işlerinden yüz çevirme
Zülâl = Berrak su
Zûr = İftirâ, yalan

MÜRACAAT EDİLEN KİTAPLAR İLE HAŞİYE VE METİNDE ZİKREDİLMİYEN
KİTAPLARIN BİR KISMI

Kitap isimleri :

Risalat al Tavhîd	Şeyh Muhammed Abdüh. Mısır 1316
Usul al Dîn	Abdülkahir al Bağdadî. İstanbul 1928
Al İslam ve Usul al Hukm	Ali Abdurrâzık, Mısır 1925
Şerh al Fîkh al Akbar	Ali al Kârî, Delhi 1890
Kitab al Tamhîd	A. B. Mad. Bakillâni, Mısır 1947
Al Tarika al Muhammadiyya	A. Birgivi, İstanbul 1260
Kitâb al İbâna	Aş'ari, Haydarabad 1371
Makalât al İslamiyyîn	Aş'ari, İstanbul 1929 - 30
Dairat al Maarif	Büstâni (Butros), Beyrut 1882
Kitâb al Hayevân	Cahız, Mısır 1323 - 24
Kitâb al Beyân	Cahız, Mısır 1333
Arâ' Ahl al Madinah al Fazlah	Fârâbi (Tercüme), İstanbul 1950
Tarih al Fırak al İslamiyyah	Garrâbi, Mısır 1948
İhyâ' Ulûm al Dîn	Gazâlî, Mısır 1306
Tahâfut al Falasifah	Gazâlî, Mısır 1321
Al Risalah al Laduniyyah	Gazâlî, Mısır 1306
İlcam al Avam	Gazâlî, Mısır 1306
Şarh al Akaid al Nasafiyyah	Kestelli, İstanbul 1320
Maâlim Usul al Dîn	Râzi (Fahrüddin), Mısır 1923
Al Riyadah fi al Hidayah	Sabûni (yazma) Millet Kitabevi, İstanbul
Al Maarif	Semerikandi (yazma) Millet Kitabevi İst.
Şavahid al Rubûbiyye	Semerikandi (yazma) Millet Kitabevi İst.
Al Milal ve al Nihal	Şehrîstânî, Mısır 1317
Al Fark beyne al Fırak	Abdülkadir, Mısır 1367
Al Şar' al Devli fi al İslam	Armanazî (Nacib), Mısır 1930
Tarih al Umam ve al Mulûk	Tabarî, Mısır 1336
Şerh al Akaid	Saad al Dîn Teftazânî İstanbul 1320
Makamât Bediül zamân	Hemedânî, Mısır
Tehzib Tarih İbni Asâkir	İbin Aşâkir, Dîmask 1329 - 30
Tebyin kezib al mufteri	İbin Asâkir, Dîmask 1347
Kâmil al Tavarîh	Ibn al Asîr, Mısır 1302
Vefiyyat al Ayân	Ibin Hallikân, Mısır 1299
Kitab al Fasl	Ibin Hazm, Mısır 1317
Muhtasar al Duval	İbin al İbrî, Beyrut 1890
Al Fihrist	Ibn al Nadîm, Mısır 1348
Kitab al Nacât	İbni Sîna, Mısır 1331
Risalah fi al Hudud	İbni Sîna, İstanbul 1292
Tahafüt al Tahafüt	İbn Rüşd, Mısır 1321
Makâsîd al Talibîn	Taftazânî (Sad al Dîn), İstanbul 1277
Al Tasavvuf al İslâmî	Tibavî (Abdullatif) Beyrut 1928

Sah/Sat	Hata	Savap	Sah/Sat	Hata	Savap
8/18	şartlarından	kaidelerinden	50/2	kıldı	kıl da
11/33	red	te'vil	50/5	Ali	Mahmud
13/12	Na'im	Nuaym	50/12	Muhtalfül	Te'vil Muhteleful
13/26, 35 — 14/16	—	15/9, 18	50/32	Peygamberleri	Peygamberi
48/22	Cehni	Cuhani	52/13	tenasübe	tenasübe
15/29	Kisri	Kasri	53/24	kelamürüknü	kelam rüknü
15/32	1750	750	53/34	O	o
19/18	eder	eder	61/32	dildi	edildi
23/18	Mahkeme	Muhakkime	63/3, 10	Semerf	Simmeri
24/31	Kisaniyye	Kaysaniyye	63/4	tekebbüz	tekebbür
24/33	Şamtiyye	Şumaytiyye	64/21	olduöu	olduğu
24/35	Mağiriyye	Muğiriyye	69/24	kinden	kendinden
25/15	Enes b. Malik	Malik b. Enes	69/28	taşimesi	taşması
27/18	Tevhid ve adl	tevhid	69/31	basa	basar
31/31 — 39/35			70/19	has has	has
42/6	Nemiri	Nümevri	71/2	ihtiatlarına	ihtiyarına
32/15 — 32/16 — 42/15 — 52/17 —			71/37	Eş'ari	Eş'ari
52/23 — 52/25 — 53/10, 15, 16, 19, 28, 33			72/16	Peygamberimizi	Peygamberimiz
54/4, 10, 11, 19, 26, 31 — 55/2, 10, 29, 35			73/15	menfaati	menfaati
58/34 — 68/32, 36 — 76/18			74/14	namzı	nazmı
77/28	Cebbâi	Cubbâi	74/32	imana	imama
34/19 — 35/18 — 36/33 — 39/14			74/33	etmişlerdir	etmiştir.
39/11 — 42/10			75/10	mütekellimin	müttekellimân
48/32, 37	Fâtî	Fuvati	75/24	duygus ubizde	duykuyu bizde
41/15	tevhir	tevhid	77/27	kimselede	kimselere
41/34	tâbi'i	tâbi'i	79/36	nedebiylik	reybîlik
42/18	cisimleri-bir fena ile	bir fena ile-cisimleri	82/4	imensiz	emansız
42/26	ksenefan	ksenofân	84/39	Ifcamül	İlcamül
43/32	İmparatorluğunu	İmparatorluğunun	85/39	Gazri	Gazâlî
45/13	kamomenli	klozomenli	95/39	İbnülHatib	Elhatib
45/19	susunda	susamda	97/37	Uumül ahhâr	Kitabül Umde
45/31	ısıyan	ısıya			

M Ü L Â H A Z A T

Sah. 11. sah. 29: — Mu'tezilenin Kur'ana itirazlarından maksad şudur: Onlar zahirde akıl ile bağdaşamayan ayetleri kabul etmeyip te'vil ederler.

Sah. 13: — İbnül Vezirin (Kitabül Avasım vel Kavâsım) daki fikri, Kevserinin (El-farku beynel Firak) kitabına yazdığı mukaddimeden alınmış.

Sah. 14 sat. 21, 25: — İlahların başlangıçta Allah ile kul arasında birer vasıta iken, sonraları Allah'a şerik oldukları söylenmişse de, bu tertibi aksetmek dahi mümkündür.

Sah. 19, sat. 35 ile sah. 36 sat 37: — Bu ibareleri şöyle söylemek muraccaktır: «Fuvati Kur'ana aykırı fikirler yürüttü»

Sah. 19 sat. 26: — Mutazile ile Havaricin kanaatleri, ancak tövbesiz ölen fasıkı tekfir etmekte birleşir; fasıkın tövbesi halinde kanaatleri değişir.

Sah. 21 sat 4: Ehli Sünnet bilahare akla dahi dayanmaya başladılar.

Sah. 38: — Teftâzânî bir cümlesinde derki «kelâm sıfatı din adamlarının en çok uğraştıkları meselelerin başında geldiği için, bu bahis üzerindeki münakaşalarında «kelâm» ismini verdiler.»

Sah. 42 sat. 9: — Ma'merin tefsirimizden başka birşey kasetmiş olması da muhtemeldir.

Sah. 66 sat. 28, 29: — (ya red eder veyahut) ibaresi fazladır.

T E N B İ H

Memleketimizdeki ve memleket dışındaki yazmalar tedkik edildikçe, İslâm fırkaları hakkındaki ve bilhassa Mu'tezile ve Havâriç hakkındaki kanaatlerimizin ehemmiyetli rotüşlere muhtaç oldukları anlaşılmaktadır. İlerde bu fırkalar hakkında daha sağlam ve daha geniş bilgiler vereceğimizi umarız.

— S O N —

A. Ü.
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ

14696

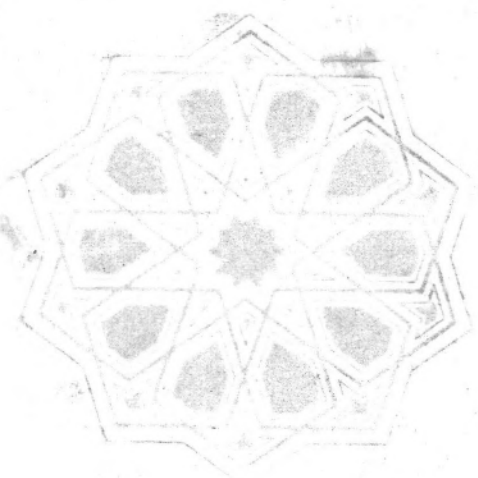

Güven Matbaası — ANKARA

1 9 5 5

O A

FAKULTAS TEKNIK

1997

15 yıllık bir fasıladan sonra, 1949 da, Ankara'da yeniden kurulan İlahiyat Fakültesi, muâsır içtimai hareketlere, millî inkılâplara ve ilmî mu'talara dayanarak vazifesine başlamış; bir yandan nüfusunun büyük bir kısmı müslüman olan milletimizin muhtaç olduğu din adamlarını ve âlimlerini yetiştirmek, diğer yandan İslâm tefekkürünün bugünkü ilim karşısında gelişmesine hizmet etmek gibi iki cepheli bir gayeyi gerçekleştirmek yoluna girmiştir.

İslâm memleketlerinin muâsır medeniyetler muvacehesinde geri kaldığı devirlerdeki irfan müesseselerinin tedrisat usûl ve programları, islâmî tefekkürün durmuş ve bir çıkmaza girmiş olduğunu gösteren bâriz delillerdir. Garp milletleri, dinî tassuba rağmen ilim ve tekniğin inkişafı için çalışır ve her vasıtayı meşru sayarken islâmiyetin esasından inhiraf etmiş olan ulema zümresi, İslâm dinini her türlü ilerlemeye mani bir dinmiş gibi telâkkiye devam etmiştir.

İlahiyat Fakültesi, mazideki hatalardan ders alınarak kurulmuştur; onun için din çerçevesi içinde çağdaş zihniyete uymak yolunu tutmuş, Tefsir, Hâdis, Kelâm, İslâm Mezhepleri gibi ilimler yanında İslâm dinî ile muhtelif cephelerden alâkalı bütün mevzuları ilmî usul ile tetkik ederek din âlimleri ve bilgili din adamları yetiştirmeye çalışan bir (ilim merkezi) olma yoluna girmiştir.

Fakültenin tedrisat sistemi, İslâmiyetin en temiz anlayışına dayanmak suretile (nakil ve akıl) ı mihver ittihaz etmiştir. Ayeti kerimelere ve hadisi şeriflere dayanarak İslâm dininin esaslarını ilk sömestirlerde bir nevi başlangıç şeklinde talebeye öğretmeye çalışırken bunun yanında, derinleşmeyi mümkün kılacak klâsik şark dillerine yâni *Farsca*, bilhassa *Arapca*'ya da

büyük ehemmiyet vermiştir. I. sınıfta 8, II. sınıfta 6, III. ve IV. sınıflarda ise 4 er saat olarak tedris edilen Arap dili müstakbel din ve ilim adamlarının eski ve yeni Arapca metinleri kolaylıkla anlamalarını sağlayacaktır.

İslâmiyetin intişarı bu temel bilgiler yanında önemli bir mahiyet taşımaktadır. Tarihi vesikalara dayanılarak tedris olunan *İslâm Tarihi*, sadece vakayi'i kronolojik bir tasnif içinde sıralayan klâsik tarih öğretiminden sıyrılarak, hâdiseleri, zaman ve mekân şartları içinde tetkik eden, aynı zamanda bunlardan hal ve istikbale makûs olacak ibret örneklerini çıkarmaktadır. Arap, Acem ve Türk topraklarındaki İslâmî tecelliler ve bunların mukayeseleri, iki yıl devam eden İslâm Tarihi öğretimının esas konularıdır. Son iki sınıfta okutulan *İslâm Mezhepleri Tarihi* ise bu öğretimin tamamlayıcısıdır.

Müsamahanın en geniş örneğini veren İslâmiyetin, semavî dinlere karşı takındığı tavır malûmdur. Bunun dışında binlerce Peygambere yer veren dinimiz, dört semavî dinden başka diğerlerinin de tetkikini lüzumlu kılar.

Tarihi bilgimizin nüfûz edebildiği devirlerden bu yana, gelmiş geçmiş bütün dinleri, tarih ve sosyoloji görüşü ile tetkik ettikten sonra siklet merkezini Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyete intikal ettiren *Mukayeseli Dinler Tarihi* dersi, indî mukayese ve hükümlerden uzak bir ilim koludur.

Garp âlemi, İslâmiyete tevcih ettiği tenkitler arasında İslâmiyetin güzel san'atları ihmal, hattâ menettiği iddialarında bulunmuştur. Hakikatte bunun aksi olduğunu, aynı garp âlemine bildirmek lâzım gelirken, İslâm âlimleri sükûtle mukabele etmişlerdir. Birçok noktalarda tereddütsüz olarak garp eserlerinden üstün olan ve hattâ onlara tesir eden İslâmî eserler meghul kalmıştır. Dinî duyuş ve düşünüşün yüksek ifadelerini taşıyan mimarî ve tezyinî san'at eserlerimizin değerlerini önce kendimize, sonra da dünyaya tanıtmak lâzım geldiği düşüncesiyle *İslâm San'atları Tarihi*, *Türk ve İslâm Tezyinî San'atları*

ve *Paleografi* dersleri ihdas olunmuştur. Ayrıca Türk ve İslâm San'atları Tarihi Enstitüsü ile faaliyetlerini genişleten bu saha, kısa bir zaman içinde değerli neşriyat ve faaliyete sahne olmuştur.

Fakültenin öğretim programındaki diğer bir hususiyet, *Felsefe*, *Mantık*, *Din Psikolojisi* ve *Din Sosyolojisi* derslerinin program içerisinde yer almış olmasıdır. Başlangıçta da temas ettiğimiz gibi, akli birinci derecede değerlendiren İslâm dininin şerh ve tefsirinde akıl ve mantık kaidelerine dayanmak şarttır. Kur'anı Kerimin ve hadisi şerifin, akıl ve mantık ile teâruz halinde hiç bir noktası gösterilemez. Aksine olarak, her hüküm, en geniş ve derin manasile mantıki esaslara istinad ettirilmiş ve hurafe yolu kapatılmıştır. Bu bakımdan Felsefe ve Mantık, dinî tedrisatın zaruri ve tamamlayıcı dersleridir. II. sınıfta umumî bir çerçeveye içinde okutulan bu dersler, III. sınıfta, hususî meselelere geçmek suretile devam ederken, diğer sınıflarda, *Kelâm*, *İslâm Felsefesi* ve *Filozofları* öğretimi ile ikmal olunmuştur.

İslâmî sahada tetkiklere büyük önem veren garp âleminin yayınladığı araştırmalara bigâne kalmamayacağı aşikârdır. Diğer taraftan, milletlerarası ilim efkârı umumiyesinin kontrolünden geçmeyen tetkikler, kısır kalmağa mahkûmdur. Bu itibarla üç garp dilinden biri serbest bir tercihle iki yıl yabancı mütehassıslar tarafından okutulmaktadır.

Bütün bu dersler yanında, İslâm İlâhiyatının, öğretme sisteminde merkezi rolü oynadığını zikretmek gerekir. *Kur'anı Kerimin Tefsir* ve *Nuzul sebeplerini* ilmi mesnedler müvacehesinde öğretmek, diğer taraftan, İslâm Dinini en iyi ve müsama-halı şekilde anlamaya ve anlatmaya yarayan *Hadisi Şerifleri* okutmak bu sistemin esasını teşkil eder. Yine, aynı tedrisatın tamamlayıcı bir cüz'ü olan *İslâm Hukuku*, saf islâmiyetin anladığı hukuk telâkkisi ile, bütün temayüllerini, mukayeseli bir şekilde izaha yardım etmektedir.

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERS PROGRAMI

Sınıf I	Saat	Sınıf II	Saat
Arapca	8	Arapca	6
Farsca	4	Farsca	2
Yabancı dil (Al. Frs. İng.)	5	Yabancı Dil (Al. Frs. İng.)	5
Klâsik Dinî Türkçe Metinler	3	Klâsik Dinî Türkçe Metinler (Hitabet)	2
Kur'an ve İslâm Dini Esasları	2	Kur'an ve İslâm Dinî Esasları	2
İslâm Tarihi	2	İslâm Tarihi	2
	24	Din Psikolojisi	1
		Din Sosyolojisi	3
		Felsefe ve Mantık (Mantık)	1
			24
Sınıf III	Saat	Sınıf IV	Saat
Arapca	4	Arapca	4
Tefsir	2	Tefsir	4
Hadis	2	Hadis	4
İslâm Dini ve Mezhepleri	2	İslâm Dini ve Mezhepleri	2
Kelâm	2	İslâm Felsefesi ve Filozofları	2
İslâm Felsefesi ve Filozofları	2	Dinler Tarihi	2
Felsefe ve Mantık (Felsefe)	2	İslâm San'atları Tarihi	2
Dinler Tarihi	2	Terbiye ve Öğretim Usulleri	1
Din Psikolojisi	2	İnkılâp Tarihi	2
İslâm Hukuku	2	Tasavvuf Tarihi	2
İslâm San'atları Tarihi	2	Türk ve İslâm Tezyinî San'atları Tarihi ve Paleografi	1
Türk ve İslâm Tezyinî San'atları Tarihi ve Paleografi	1		
	25		25

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

Dekan : Ord. Prof. Sabri Şakir ANSAY

Sekreter : Şükrü Tolun

Öğretim üyeleri :

<i>Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay</i>	İslâmı Hukuku
<i>Prof. Suut Kemal Yetkin</i>	İslâm San'atları Tarihi
<i>Prof. Dr. Bedî Ziya Egemen</i>	Din Psikolojisi ve Pedagoji
<i>Prof. Tayyib Okiç</i>	Hadis
<i>Prof. Muhammed Tancî</i>	İslâm Felsefesi ve Filozofları
<i>Prof. Dr. A. Schimmel - Tari</i>	Mukayeseli Dinler Tarihi
<i>Doç. Dr. Neşet Çağatay</i>	İslâm Tarihi
<i>Doç. Dr. Kâmuran Birand</i>	Felsefe ve Mantık
<i>Doç. Dr. Adnan Erzi</i>	İslâm Tarihi

Öğretim görevlileri :

<i>Hasan Hüsnü Erdem</i>	Tefsir
<i>Kemal Edib Kürkçüoğlu</i>	Tasavvuf Tarihi ve İslâm Dinî Esasları
<i>Rıfka Melûl Meriç</i>	Klâsik Dinî Türkçe Metinler, Paleografi, Türk ve İslâm Tez yinî San'atları Tarihi
<i>Nafiz Danışman</i>	Kelâm

Okutmanlar :

<i>Izzet Hasan</i>	Arapça
<i>Miss V. Gordon</i>	İngilizce
<i>J. Roche</i>	Fransızca

Asistanlar :

<i>Dr. Mehmet Taplamacıoğlu</i>	Din Sosyolojisi
<i>Dr. Hüseyin Yurdaydın</i>	İslâm San'atları Tarihi
<i>Dr. Cavit Sunar</i>	İslâm Felsefesi
<i>Dr. Halûk Karamağralı</i>	İslâm San'atları Tarihi
<i>Rahriye Uçok</i>	İslâm Tarihi
<i>İlâtfi Doğan</i>	Kelâm
<i>Necati Öner</i>	Felsefe ve Mantık
<i>Esat Kılıcer</i>	İslâm Hukuku
<i>Talât Koçyiğit</i>	Hadîs
<i>A. Hamdi Savlu</i>	Tefsir
<i>İ. Agâh Çubukcu</i>	İslâm Felsefesi

MEZUNLARA DAİR

İlâhiyat Fakültesi üç devrelik bir tedrisat için de 78 mezun vermiştir. İslâmî ve dinî mevzularda olduğu kadar, Arapça, Farsca ve üç garp dillerinden birine aşına olan mezunlar, resmî ve hususî müesseselerde iyi karşılanmışlardır. Bugün lise derecesine yükselen İmam-Hatip Okullarında, talebeye, İslâmî mevzularda ders verdikleri gibi, buldukları şehirlerde lise ve ortaokullarda aşına oldukları garp dilini ve diğer muhtelif dersleri okutmaktadırlar. Millî Müdafaa Vekâleti tarafından fakültede okutulan talebelerin bir kısmı, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Moral Dairelerinde vazife almışlar, diğer bir kısmı da muhtelif bölgelerdeki askerî eğitim alaylarında dinî ve kültürel tedrisatla görevlendirilmişlerdir.

Yine, mezunlardan dinî sahalarda derinleşmek isteyenler ve talebelik hayatında çalışmaları ile yüksek başarı gösterenler, fakültede asistan olarak kalmışlardır.

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

- 1 — J. Sauvaget : İslâm Dünyası «Kısa Kronoloji»
Türkçeye çevirenler : Prof. Suut Kemal Yetkin-F. Reşit Unat, Ankara 1952 Fiatı : 75 kr.
- 2 — E. Kühnel : Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür Türkçeye çevirenler : Prof. Suut Kemal Yetkin - Prof. M. Özgü, Ankara 1952. Fiatı 750 Kr.
- 3 — Prof. Dr. Bedi Ziya Egemen : Din Psikolojisi (Saha, Kaynak ve Metod üzerine bir deneme), Ankara, 1952. Fiatı : 125Kr.
- 4 — Prof. Yusuf Ziya Yörükan : İslâm Aka'idine dair Eski Metinler, Ankara 1953. Fiatı : 100 Kr.
- 5 — Kemal Çığ : Türk kitap Kapları, Ankara 1953. Fiatı : 250 Kr.
- 6 — Rıfki Melül Meriç : Türk Nakış San'atı Tarihi Araştırmaları I. Ankara 1953. Fiatı 750 Kr.
- 7 — Doç. Dr. Kâmiran Birand : Dilthey ve Rickert'te Manevî ilimlerin temellendirilmesi, Ankara 1954. Fiatı : 250 Kr.
- 8 — Prof. Suut Kemal Yetkin : İslâm San'at Tarihi, Ankara 1954. Fiatı : 20,00 Kr.
- 9 — Brockelmann Çev. Doç. Dr. Neşet Çağatay İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi. Ankara 1954. Fiatı : 10,00 Kr.
- 10 — Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay : Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku I. Ankara 1954. Fiatı : 500 Kr.
- 11 — Rıfki Melül Meriç : Türk Cilt San'atı Tarihi Araştırmaları II. Fiatı : 350 Kr.
- 12 — Nafiz Danışman : Kelâm İlmine Giriş, Ankara 1955. Fiatı : 500 Kr.

İlâhiyat Fakültesi Dergisi : Üç ayda bir çıkarılır.

Şimdiye kadar çıkanlar :

1952	Senesi	I,II - III,IV.	Sayıları
1953	»	I,II - III,IV.	»
1954	»	I-II, III-IV.	»

Basılmakta olan eserler :

- 1* — Prof. A. Schimmel - Tarı : Dinler Tarihine Giriş.
- 2 — Nevzat Ayasbeyoğlu : İbn Rüşd'ün Felsefesi.

KAYIT ve KABUL ŞARTLARI

Madde : 1 — Fakülteye yazılma için aşağıdaki yazılı şartlardan biri aranır.

- a) Devlet Lise ve olgunluk imtihanını vermiş olmak (Türk liselerine muadeleti Maarif Ve-kâletince tasdik edilmiş bulunan yabancı memleketler liselerinde geçirilmiş olan imtihanlar kabul edilir).
- b) Bir fakülteden veya öğrenimi Devlet Lise veya Olgunluk imtihanına dayanan yüksek bir okuldan diploma almış olmak.

Madde : 2 — Fakülteye yazılmak isteyenlerin getirmek mecburiyetinde oldukları belgeler şunlardır :

- a) Fakülte Dekanlığına bir dilekçe.
- b) Tahsil durumu (1. Maddede istenen şartları tevsik eden belgeler.)
- c) Nüfus kâğıdı veya tasdikli örneği.
- d) Sağlık ve aşı raporu.
- e) Kartonsuz 4, 5 x 6 büyüklüğünde 6 fotoğraf.
- f) Beyanname (Fakülteden alacağı bu beyannamayı kendi el yazısı ile doldurup pulladıktan sonra imzalar).

Madde : 3 — Fakülteye yazılma müddeti 15 Eylülünden Ekim sonuna kadardır.

Madde : 4 — Harç yönetmeliğine göre verilmesi gereken yazılma harcının Üniversite muhasebesine yatırıldığına dair makbuz getirmek lâzımdır.

Burs :

Fakülteye kaydolaa her devamlı ve çalışmalarında başarı gösteren talebeye burs verilir. Maarif Vekâleti ve Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından verilen burs, tahsil müddetince ayda halen 125 liradır. Ayrıca fakir talebeye Maarif Vekâletinden ve Kızılaydan para yardımı temin edilir.

Millî Müdafaa Vekâleti tarafından okutulan talebe ise, Harp Okulunda kendilerine tahsis olunan yerde kalırlar, günlük maişetleri ve giyecekleri yine bu Vekâlet tarafından verilir.

FİHRİST

	Sayfa
Lugatte ve ilmi istılahta «Kelâm » ne demektir	1
İslâmda «Kelâm» ilminin menşei	4
İlk Kaderiyeci mütekellimler ve İtizal kelimesinin zuhuru	12
Kelâmın temas ettiği mevzular ve başlıca fırkaların dinî görüşleri	20
Haricilerin görüşleri	22
Şî'ilerin görüşleri	25
Müşebbihenin görüşleri	25
Mu'tezilenin görüşleri	26
İtizal prensiplerinin esasları ve bu esasların zamanla tekâmülü	28
Mu'tezilenin en parlak devrinde pozitif ilimler	39
Mu'tezilenin meziyet ve kusurları ve itizalin yıkılışı (Mu'tezilenin meziyetleri)	47
Mu'tezilenin kusurları	49
İtizalin yıkılışında amil olan doktriner ve sosyal sebepler (Doktriner sebepler)	56
Sosyal sebepler	60
Mu'tezilenin başlıca hasımları (Murciye)	62
Cebriyye	63
Sifâtiyye (Ehli Sünnet vel - Cemaat)	65
Eş'ariyye fırkası	68
Maturidiyye fırkası	75
İtizalin yıkılışından sonra kelâm	76
İmam Ebû Bekir Bâkîllânî	77
İmam Ebû Hâmid Gazâlî	80
Son müslüman kelâmcıları	88
Mu'tezile reislerinden Amr bin Bahril Cahızın biografisi: İlim ve hürriyet aşkı; şakacılığı ve gururu; Cahızın doğum yeri olan Basra şehri; Cahızın çocukluk ve ihtiyarlığı; okuma ve yazma aşkı; Cahızın hocaları; ilmi bahislerindeki dikkat, ciddiyet ve tarafsızlığı; rey- biliği; tabii ilimlere temayülü; keşifleri	90

	Sayfa
Cahızın edebî cephesi	104
Cahızın sanatı	107
Cahızın kitapları	108
Kitabül Hayavân	110
Kitabın meşhur mukaddimesi	111
Güvercinler bahsi	118
Yarasa bahsi	120
Yılanlar bahsi	122
Arap ve Acem ateşleri	126
Ebû Ishakın felsefesi hakkında bir hulasa	132
Muhtelif fizik ve fizyolojik meseleler hakkında	133
Ebû Ishaka göre itidaldan uzak olan milletlerin akıl ve zekâları da öyledir	134
Ebû Ishaka göre kaynak su neden yükselir ve döner	134
Cahıza göre deniz suları neden tuzludur ve neden eksilmezler ...	135
Ebû Ishakın Dihrlere itiraz ve cevabı	135
Renkler hakkında	137
Su hakkında	138
Kitabül Beyâni vel Tebeyyün	139
Deynek bahsi	140
Su'ûbilerin Arap harp aletleri hakkındaki tenkidleri	141
Su'ûbilere Cahızın cevabı	143
Kitabü Fazailil Etrâk	147
Kitabın mukaddemesinden bir özet	148
Hamîd bin Hamîdin Haricilerin muharipliği hakkındaki mutalaası	151
Hamîd bin Hamîdin Türkler hakkındaki kanaati	152
Türkün silahı, gıdası ve beygiri	153
Türkün tehlikeyi küçümsemesi, yorgunluk ve yolculuğa tahammülü	155
Yabancı muhariplerin Türkler hakkındaki kanaatleri	156
Türklerin tesanüd ve elbirliğiyle savaşmaları akıl ve terbiye mahsulüdür	157
Hamîd bin Hamîdin fikirleri hakkında Halife Me'mun ile vezir ve başkomutan Tahir bin Huseynin takdîrkâr sözleri	157
Kitabül Buhalâ'	158
Basralılardan Mescidilerin hikâyesi	158
Eşeğe nasıl su vermiş?	158

	Sayfa
İşgüzar Meryemin hikâyesi	159
Kepek suyunun meziyetleri	160
Hamîd oğlu Zübeydenin hikâyesi	161
Kindinin hikâyesi	162
Kitabü Mahâsini vel - Azdâd	164
Güzel muhatabeler	165
Zıttı	167
Güzel cevaplar	168
Zıttı	169
Dilini tutmanın iyilikleri	170
Zıttı	172
Danışmanın iyilikleri	173
Zıttı	173
Hapse katlanmanın güzellikleri	174
Zıttı	175
Lügatçe	177
Bibliyografya	185
Fihrist	189
